અંક ૩ ૧૯૨૮

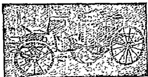
વીણા

વાર્ષિક

તંત્રી
સનાતન જન્મશંકર બુચ

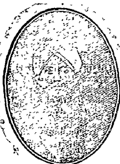
પ્રકાશક
સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ અમદાવાદ

श्री ईश्वरी ભદ્રકાળી કોચ ફેકટરી એન્ડ મોટર ગેરેજ.

ગાડીઓ તથા મોટરો રીપેર કરવાનું ઘણું જુનું

ગંજાવર કારખાનું

અમારા કારખાનામાં દરેક જાતની ગાડીઓ ઓર્ડર આપેથી વ્યાજબી ભાવથી બનાવી આપવામાં આવે છે તથા મોટરોનું તમામ જીણામાં જીણું અને ડાયનામો મેગનેટ વગેરેનું રીપેરીંગ કામ ઘણીજ ઝડપથી સસ્તા ભાવે કરી આપવામાં આવે છે.

તમામ જાતની ગાડીઓ તૈયાર કરી આપવાના કામ માટે, તથા રીપેરીંગ કામ માટે રાજા, મહારાજાઓ, તથા શેઠીઆઓના સંખ્યાબંધ સર્ટીફીકેટો અમોએ મેળવેલા છે.

હાલમાં વેચવાના છે, બે સુન્દર ઈંગ્લીશ મોટરો— હંબર તથા સરેશન.

એક વખત મુલાકાત લેવા ખાસ વિનંતી છે.

નીચેના શીરનામે મળો યા લખો

શ્રી ઇશ્વરી ભદ્રકાળી કોચ ફેકટરી એન્ડ મોટર ગેરેજ

માલીક : **પરશરામ ભીમરાવ**

સેશન કોર્ટ પાસે : ભદ્ર, **અમદાવાદ**

અંક ૪ | વીણા | ૧૯૨૮
વાર્ષિક

વીણા

વાર્ષિક

પ્રથમ અંક

એક પણ નકલ બાકી રેહી નથી.
મહેરબાની કરી કોઇએ મંગાવવો નહિ

મુદ્રણસ્થાન : 'વસંત' મુદ્રણાલય
મુદ્રક: ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મ્હેતા
ઘીકાંટા રોડ :: અમદાવાદ

વીણા

:: વાર્ષિક ::

: અંક ત્રીજો :: ઈ. સ. ૧૯૨૮ :

∵ તંત્રી મંડળ ∵

રા. રા. ચીનુભાઇ નારણભાઇ પરીખ
રા. રા. રતિલાલ મણિલાલ દલાલ
રા. રા. મુકુન્દરાય ચીમનલાલ પંડ્યા
રા. રા. નટવરલાલ ચીમનલાલ ચોક્સી
રા. રા. સનાતન જન્મશંકર બુચ (તંત્રી)

સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ
: રાયપુર :
અમદાવાદ

વીણા

વાર્ષિક

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ।

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी
प्रथमा यज्ञियानां । तां मा देवा व्यदधुः
पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयंती ॥ ३ ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत
मानुषेभिः । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥ ५ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि
ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उ । अहं जनाय समदं
कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश ॥ ६ ॥

ऋग्वेद–वाक्सूक्तम्

હું ઈશ્વરી છું, વસુઓની ભેગી કરનાર છું, વિદુષી છું, યજ્ઞિઓમા પ્રથમ છું. તે મને દેવોએ બહુમાં રહેલીને, બહુમાં પ્રવેશ કરતીને બહુસ્થાનોમાં મૂકી.—૩—

હું જ સ્વયં આ બોલું છું—દેવો અને માણસોને ગમે એવું—, હું જેને ઇચ્છું તેને તેને ઉગ્ર કરૂં છું—તેને કવિ, ઋષિ, સુમેધાવી કરૂં છું—૫—

હું રુદ્ર માટે બ્રહ્મદ્વેષી હિંસકને હણવા માટે ધનુષ તાણું છું. હું માણસને સમદ કરૂં છું. મેં દ્યાવાપૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો.—૬—

ઋગ્વેદ ૧૦–૧૨૫ વાક્સૂક્ત

(શ્રી. રા. રસિકલાલ પરીખની વૈદિક પાઠાવલીમાંથી એમની જ રચનાથી.)

સદ્‌બોધ

પરમ પૂજ્ય મહાત્માજી

૧ ઉત્તમ વિદ્યા કઈ ?	આત્મજ્ઞાન
૨ યૌવનનું ભૂષણ શું ?	બ્રહ્મચર્ય
૩ પ્રજાની સંસ્કૃતિનું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ કયું ?	સત્યનિષ્ઠા
૪ જીવનની સાર્થકતા શેમાં ?	પોતાને ઓળખવામાં
૫ જીવનનો શ્રેષ્ઠ આદર્શ કયો ?	સત્યાગ્રહ
૬ સ્ત્રીનું પ્રશંસાયોગ્ય લક્ષણ કયું ?	પવિત્રતા
૭ પુરુષનું પ્રશંસાયોગ્ય લક્ષણ કયું ?	પવિત્રતા
૮ આપનું પ્રિય પુસ્તક કયું ?	ગીતાજી
૯ આપને સૌથી પ્રિય શું ?	સત્ય
૧૦ સહી	મોહનદાસ

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ 'અંજન' નામનું દ્વેમાસિક હસ્તલિખિત પત્ર ચલાવે છે ત્હેને માટે ઉપરના પ્રશ્નોદ્વારા મહાત્માજીનો સદ્‌બોધ ખાસ મંગાવેલો. 'વીણા'માં તે પ્રસિદ્ધ કરવા લખી પૂછ્યું હતું.

-તંત્રી

કાળની ખંજરી

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

કાળની ખંજરીના ઝણકાર
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

રજની આથમે, દિવસ ઉગે છે, દિશા ઉઘાડે બાર;
યુગ ઉતરે, નવયુગ બેસે આ; એના મહાઉચ્ચાર—
એહવા વીરના ધનુટંકાર
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

શીંગી વાગી, શંખ પૂર્યા દુંદુભિ દે છે વિધિકાલ;
અવની ઉરમાં, ગગન ગુહામાં ગાજે યુગના બોલ;
ભૂત ભાવિના એ ભણકાર
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

રુદ્ર ન્હોતર્યા, જોગણી ન્હોતરી, ન્હોતરિયા યમદેવ;
આમ્બોલ બોલે છે આજે કાળપુરુષ સ્વયમેવ;
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !
કાળની ખંજરીના ઝણકાર

કાળની ખંજરીના ઝણકાર
ઝીલજો, ભવરણના રમનાર !

સબસીડિઅરી સિસ્ટિમ

કાકા કાલેલકર

"તમે તસ્દી નહિ લેતા,

તમારૂં કામ અમે કરીશું"

એમ કહેનારાઓથી ચેતજો. અંગ્રેજો એજ રીતે વેપારમાં અને રાજ્યમાં આપણા ઉપર સવાર થયા.

ધર્માચાર્યોએ પણ એજ માગ ભજવ્યો ગણાય; અને દુનિયાના કેળવણીકારો પણ આજે એ જ વચન ઉચ્ચારે છે

यत्परपरवशं दुःखम्

તિરૂપુર, દિવાળી.

ચિન્તન સૌન્દર્ય

મોહિનીચન્દ્ર

(અંજની ગીત)

૧

દિન-રજનીના કુડો ઢોળી,
કનક કિરણની પીંછી બોળીઃ
સન્ધ્યાની સુન્દરતા ઘોળી,
જીવન ચીતરજે,

૨

નવ આશાનો શીતળ વાયુ-
ઉજમાળું કરી દે અમ આયુ;
પ્રફુલ્લતાથી ઉર ઉભરાયું
ઉજ્જ્વળ બળ દેજે,

ચન્દ્ર ઉગે આકાશે જ્યારે-
ઉદધિ આ ઉછાળા મારેઃ
અન્તર આ ઉલ્લાસે ત્યારે
નભમાં વિલસજે.

૩

ફૂલ-ફૂલની મકરંદ વછૂટેઃ
સૂર્યરાજની ટશરો ફૂટે.
ઇન્દુતણી અંગુલિઓ છૂટેઃ
ઘર-ઘરમાં આજે.

પવિત્રતાને મ્હેલ ગુલાબી-
પથરાતી કુમકુમની ગાદીઃ
પ્રેમભરી ચાદર બિછાવી
સૂહવજે આજે.

૪

ઇચ્છાની વેલડીએ ચડતો-
આત્મા મારો રમતો ભમતોઃ
દશે દિશાએ શોધી વળતોઃ
દર્શન તું દેજે.

૫

સચરાચરની ચોકી કરતોઃ
અણુ અણુમાં દીવો બની બળતોઃ
બ્રહ્માંડે ખોળ્યો ના જડતોઃ
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

સાગરની ગંભીરતા માપી-
પૃથ્વીની પણ સીમા માપી-
વ્યોમ-ભવ્યતા માંહી વ્યાપી-
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

કાંકરની કોમળતા કરતોઃ
શુષ્ક ભૂમિમાં રસ રેલવતોઃ
અવકાશે સૌરભભરી રમતોઃ
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

નેત્ર તણાં પરિમિત અજવાળાં
ઓળંગી તુજ પગલાં પડતાંઃ
દિવ્ય દિવ્ય કંઈ હસી હસવતાંઃ
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

રુદનમાં કલ્લોલ મચાવી,
ભીતિમાં નિર્ભયતા લાવી,
મોહ મહીં પ્રીતિ ફેલાવી.
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

[૭]

આંખોથી જોવાય નહિ તું:
કાનોથી સૂણાય નહિ તું:
મોઢેથી બોલાય નહિ તું:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

માગું માગું હોય મળે નહિ:
જાગી જોઉં હોય જડે નહિ:
નિદ્રામાં સ્વપ્નાં આવે આહ:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

અનન્ત આનન્દે છલકાતો,
વિરાટ થઇ લઘુતામાં વસતો;
ચૌદ ભુવનના પ્રાણ નચવતો:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

૬

તારકગણ તુજ તેજલ આંખે-
ભાવિ તણી મુજ કથની ભાખે:
પરમ ધામનો મારગ દાખે:
ધીમે દોરવજે.

દૂર દૂર ઉંચે રહી ગાજે:
મૂર્તિ ત્હારી હૃદય બિરાજે:
હાથે હાથ મિલાવી આજે.
સ્નેહે દોરવજે.

પત્થરમાં ચેતન પ્રગટે ત્યાં,
કંટકમાં ગુલાબ ખીલે ત્યાં,
મૃત્યુમાં અમૃત વિલસે ત્યાં,
અમને દોરવજે.

અમે—એ અને હું

મધુકર

જીન્દગીની ઉણપો પૂરવા જ કલ્પના અને સ્વપ્નાં આવે છે એવું વાચનાર! ત્હમને નથી લાગતું? કેટલાક કલ્પનાજીવી ને સ્વપ્નજીવી હોય છે. જીન્દગીમાં નથી ત્હેની જ તેઓ સુન્દર કલ્પના કરી શકે છે. મ્હારો મિત્ર વણપરણ્યે પ્રેમનાં સર્વાંગ સુન્દર કાવ્યો રચે છે. કલ્પનાની મિઠાશ જ ઑર નથી?

In some close corner of my brain:
There I embrace and kiss her:

આજ હું નિદ્રામાં સ્વપ્નહિંડોળે હિંચકતો હતો ત્હાં પરોઢિયે પવનદેવનાં પગરણ થયાં ત્હેની યે મ્હને ખબર ન પડી. એને મ્હેં જોઇ, અમે જરા બોલ્યાં ત્હારથી જ મ્હને એનું કામણ લાગ્યું હતું. મ્હારી આંખ આગળ જ એ હમેશાં તરવરતી. રાત્રે સ્વપ્ને પણ આવીને મ્હને કરાંગુલિથી રમાડતી. સ્હવાર પડે ને

જાગીને જોઉં તો સુતનુ દીસે નહિં!

એમ હું સૂતો હતો ને પવનની મીઠી લહરે ન જાગ્યો. મોગરીયા ને કોયલો ટહુકીઃ દૂર દૂર વનમાં જાણે દિવ્ય સંગીત શરૂ થયું ને

આંખોથી જોવાય નહિ તું:
કાનોથી સુણાય નહિ તું:
મોઢેથી બોલાય નહિ તું:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

માગું માગું ત્હોય મળે નહિ:
જાગી જોઉં ત્હોય જડે નહિ:
નિદ્રામાં સ્વપ્નાં આવે આહ:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

અનન્ત આનન્દે છલકાતો,
વિરાટ થઇ લઘુતામાં વસતો;
ચૌદ ભુવનના પ્રાણ નચવતો:
સૂક્ષ્મ બધે રાજે.

૬

તારકગણ તુજ તેજસ આંખે–
ભાવિ તણી મુજ કથની ભાખે:
પરમ ધામનો મારગ દાખે:
ધીમે દોરવજે.

દૂર દૂર ઉંચે રહી ગાજે:
મૂર્તિ ત્હારી હૃદય બિરાજે:
હાથે હાથ મિલાવી આજે.
સ્નેહે દોરવજે.

પત્થરમાં ચેતન પ્રગટે ત્યાં,
કંટકમાં ગુલાબ ખીલે ત્યાં,
મૃત્યુમાં અમૃત વિલસે ત્યાં,
અમને દોરવજે.

અમે—એ અને હું

મધુકર

જીન્દગીની ઉણપો પૂરવા જ કલ્પના અને સ્વપ્ન આવે છે એવું વાચનાર! ત્હમને નથી લાગતું? કેટલાક કલ્પનાજીવી ને સ્વપ્નજીવી હોય છે. જીન્દગીમાં નથી ત્હેની જ તેઓ સુન્દર કલ્પના કરી શકે છે. મ્હારો મિત્ર વણુપરણ્યે પ્રેમનાં સર્વાંગ સુન્દર કાવ્યો રચે છે. કલ્પનાની મિઠાશ જ ઓર નથી?

In some close corner of my brain:
There I embrace and kiss her:

આજ હું નિદ્રામાં સ્વપ્નહિંડોળે હિંચકતો હતો ત્હાં પરોઢિયે પવનદેવનાં પગરણ થયાં ત્હેની યે મ્હને ખબર ન પડી. એને મ્હેં જોઇ, અમે જરા બોલ્યાં ત્હારથી જ મ્હને એવું કામણ લાગ્યું હતું. મ્હારી આંખ આગળ જ એ હમેશાં તરવરતી. રાત્રે સ્વપ્ને પણ આવીને મ્હને કરાંગુલિથી રમાડતી. સ્હવાર પડે ને

જાગીને જોઉં તો સ્તનુ દીસે નહિં!

એમ હું સૂતો હતો ને પવનની મીઠી હલકે ન જાગ્યો. મોરલિયા ને કોયલો ટહુકીઃ દૂર દૂર વનમાં જાણે દિવ્ય સંગીત શરૂ થયું ને

હું જાગ્યો. પણ આજ તો હું ઉઠ્યો તે પ્હેલાં જ મ્હારી ઉપર ફૂલડાં વેરાયાં. મ્હારી બારીમાંથી કોઈકનું કિલકિલાટ હાસ્ય વરસ્યું. હું ઝબકીને બારીએ ગયો ત્યાં કોઈયે ન્હોતું. કલ્પના ઉડી ગઈ.

હું બારીએ ઉભો ને આસપાસ ઉંચેરૂં જોવા માંડ્યો. ક્યહાં ઉડી ગઇ ? હું કલ્પનાની પાછળ ઉડ્યો ને સારૂંયે વિશ્વ ફરી વળ્યો. ક્યહાંક મોહની ઝાંખપ ન્હડી; ફીકી જેવડા ડાઘ પડ્યા પણ ઉડ્યો. અન્તે થાક્યો. ક્યહાંય ન જડી. પાછો બારીએ આવ્યો ત્યહાં મ્હારી જ વાડીમાં દૂર દૂર એનાં દર્શન થયાં. મ્હને મ્હારી મૂર્ખાઇ ઉપર હસવું આવ્યું.

કલ્પના ને સ્વપ્નાં આખર તો જુઠ્ઠાં જ ને ? સાચ્ચી તો એ જ.

*　　*　　*　　*

પ્રાતઃકાલે દેવનું પૂજન કરીને હું મ્હારી રસમૂર્તિનાં દર્શને જતો.

કોઈકવાર છતે દિવસે અંધારે ચાલતો. મ્હને ખબર ન પડતી કે. મ્હારી દેવી મ્હારી જ વાડીમાં છે. .

જીન્દગીમાં ઉણપ લાગે છે ત્યહારે જ કલ્પનાઓ આવે છે.

મ્હારા બાગમાં જે આજ વસન્ત પ્રફુલ્લી હતી. મ્હારાં અન્તરમાં યે એમ જ હતું. એનો મધમધાટ મ્હને આનન્દઝોલે આજ ઝૂલાવતો હતો.

વાંચનાર ! ત્હમારૂં કોઇ પ્રિયજન છે ને ? એમને ત્હમે મળ્યા છો ? એ મળ્યા ત્યહારે ત્હમારા હ્રદયના ભાવ હતા એ જ આજ મ્હારા હતા. એ શી રીતે લખું ? કોઈથી લખાયા છે ?

ઓધવજી ! છે અળગી રે વાત એક પ્રેમતણી.
એ વાતો કોઇ લખી શક્યું છે ? એ તો
અનુભવી જાણે રે.

અને હું ચાલ્યો. આજ મ્હારી રસમૂર્તિનું પૂજન કરવાનું હતું.

વાડીમાં એક ન્હાનકનું વૃક્ષ હતું ત્યહાં તે ઉભી હતી: જાણે કૌમારની વેલડી ! એ કુમારિકાનું યશોગાન તો મહાકવિએ એક જ શ્લોકમાં ગાયું છે :

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्
अखंडं पुण्यानां फलमिव च तद्रुपमनघम्

[શાકુંતલ]

એ અનઘ રૂપરાશી પવિત્ર કુમારિકા અણસુંઘ્યાં ફૂલ સરખડી ત્યાં ઉભી હતી. ગૌરાંગી નહિં ત્હોયે ગૌરવભરી એ સુન્દર કુમારી ઉભી હતી.

ઘણીવાર બહુ ગોરા ફૂલમાં સુગન્ધ થોડી હોય છે. આ કુમારિકા તો બોરસલ્લી જેવી હતીઃ પરિમલનો તો જાણે ફુવારો!

* * * *

એ જ મ્હારી દેવી.

આછી ત્હોયે અંગઅંગને લજ્જાએ ઢાંકતી નીલેરી ઓઢણી હેણે પ્હેરી હતી. ત્હેની સોનેરી કોર જમણા ગાલ ઉપરથી સરતી સરતી દેહ ઉપર ઢોળાતી હતી. જમણી દ્દષ્ટિએથી જલધોધ શો શ્વેત ચણિયાનો રેશમી પેર ધરતી ઉપર ઢોળાતો હતોઃ જાણે કૌમારની ઊર્મિઓની સહેલેલી કલા! ચોળીમાંથી નીતરતી જાણે અન્તરની પવિત્ર રસધારા! ઉરદેશે ઓઢણીનો છેડો વારંવર ઉંચો લઇ લઇને એ કૈંક સંતાડતી. શું સંતાડતી તે કૌતુક હતું. કોઇ કહે ત્હાં મનોજદેવ પધાર્યા છે, કોઈ કહે ત્હાં પ્રેમનું મન્દિર છે, અને એમ અનેક કલ્પના થતી, મ્હેં તો પાછળથી જાણ્યું કે ત્હાં કોણ છે.

લાવણ્યભર્યા કંઠે એક સુવર્ણાભરણ સરતું ઢળતું હતું ને હૈયે સરી જતું હતુંઃ ઉષાને મુખડે શુક્રતારક સમી હીરાની શ્વેત ચૂંક ઝગઝગ થતી હતીઃ જાણે વીજળીનો ફુવારો! ત્હેની ચપળ ઝીણી શી લોલવિલોલ કર્ણફૂલ કાને ઝૂલતાં હતાં. કેશકલાપની અલકલટાવલી લ્હેરીઓ પાડતી અંબોડામાં સમાતી હતી.

ભમ્મરનાં સિંહાસન હજી તો રચાતાં હતાં.

અમે–એ અને હું

જેમ કો નવીન દેવમન્દિરમાં દેવને પધરાવવા તૈયારી થાય તેમ હેને દેહમન્દિરે–એ દેહમન્દિરને ખૂણે ખૂણે વસન્તદેવ અને મદનદેવની ચિત્રજોડલીના સ્વાગત માટે સામગ્રી તૈયાર થતી હતી. અંગઅંગે કોકિલા ટહૂકતી ને વસન્તને ન્હોતરતી. રોમરોમ પ્રેમપરિમલ મ્હેકતો ને મદનને ન્હોતરતો.

પગનાં ન્હાનાં નૂપુરની ઘુઘરી ધમકતી: જાણે અન્તરની સિતારીના તાર ઝણઝણ્યા! અદીઠ ને અનુપમ.

નવમધુ સરીખડી હેની મિઠાશ તો મ્હેંક–મ્હેંક મઘમઘી ઉઠતી હતી. એ મઘમઘાટ લેવા હું પાસે ગયો.

*　　*　　*　　*

સોઢીલી વાળીને નીચે વદને એ ઉભી હતી. હું પાસે ગયો. એટલે ભમ્મર સરસાં બે નયતીર મ્હારી ઉપર ફેંક્યાં: જાણે શરમની સેર ફૂટી. બે કટાક્ષ ફેંકી નયનને વાળી લીધાં, મુખની તો જાણે ગુલાબની કળી બનાવી દીધી!

એ કટાક્ષમાં ને એ ગુલાબીમાં મ્હેં હેના અન્તરનો થનગનાટ વાંચ્યો.

જોયું જોવાય નહિ આંખના તારાની સ્હામે,
બોલ્યું બોલાય નહિ ઉરના આરામ સ્હામે;
કંઈક જોઉં, કંઈક બોલું;
ઉરે એમ થાય છે,
ને હસી પડાય છે:
વ્હાલાં પ્રાણ સમાં પ્રિયજનને જોતાં કંઈક થાય છે,

(લલિત)

ગુલાબની સૌરભ લેવા ભ્રમર જાય તેમ હું ચાલ્યો. પણ ત્હાં તો એક ભમરો આવ્યો ને હેને પજવવા માંડયો; એ હેને ઉડાડવા મંડી. ગાંભીર્ય ભાંગી પડ્યું. એટલે હું હસ્યો. એ યે કિલકિલાટ હસી પડી: મુખનું ગુલાબ ખાલ્યું. મ્હેં હેનું અમૃત લીધું.

મ્હારો એક મિત્ર સંસ્કૃતનો ખાં છે. ત્હેણે મ્હને કહેલું :

अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ।

મ્હને થયું કે આજથી હું ભાગ્યશાળી બન્યો.

* * * *

પુરુષ જીવનનો જુગારી છે. એ જીવનમાં જુગાર જ રમ્યા કરે છે. સંસારના અટપટા શેતરંજ ઉપર દાવના દાવ ખેલ્યે જાય છે. હારે છે ને જીતે છે. પણ જ્યારે ત્હેમાં થાકે છે ત્યારે સુન્દરી ત્હેને અમી પાઈને સ્વસ્થ બનાવે છે. સુન્દરી જીવનનું અમૃત છે, મિઠાશ છે, સૌન્દર્ય છે, સંગીત છે. એ બધું એની પાસેથી મ્હેં જાણ્યું. એ મ્હારાં ઝેર ઉતારે છે, મ્હને સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવે છે, મ્હને મીઠાશ પીરસે છે, મ્હારી કર્કશતા ટાળે છે, મ્હારૂં જીવન એના પરિમલથી જ પવિત્ર ને ઉજળું બનાવી દે છે.

તે દિવસે મ્હેં પ્રણયમધુ પીધું અને
સુધાનાં સત્ત્વોનું મધુર મધુ કોને નવ ગમે ?

કાન્ત

એ પ્રણયમધુ જગતનું જીવન છે, ચેતન છે, સર્વસ્વ છે. એ કોને ન ગમે ? પ્રેમનાં મધ પી પીને તો મસ્ત પ્રેમીલાઓ જગતમાં આનન્દમાં રાચે છે. એ સુધાનાં સત્ત્વો સારવેલું સાત્ત્વિક મધ પીને ગોપિકાઓ ગાતી કે:

મધ પીને મસ્તાની ફરૂં.

મ્હને યે આજે એ અમીનાં સત્ત્વભર્યું પ્રણયમધુ મળ્યું ને હું તે દિવસથી મસ્ત બનીને આનન્દમાં મ્હાલું છું. એ પ્રણયમધુના આસ્વાદ સદૈવ લઉં છું. એનો સંતોષ થયો નથી—થતો નથી—થશે યે નહિ.

અત્યારે ને હવે તો મ્હને
સુધાનાં સત્ત્વોનું મધુર મધુ એ એક જ ગમે.

સ્ત્રીઓના લેખો

***એક પત્ર**

પ્રિય ભાઈ,

"વીણા" માટે ત્હમારૂં આમંત્રણ મળ્યું.

x x x x

અને ત્હમે લખો છો કે ત્હમારી પાસે એક પણ સ્ત્રીનો લેખ નથી તો મોકલી આપો. પણ પ્રથમ તો હું ક્યાં લખું છું જ એ ત્હમે સારી રીતે જાણો છો. અને બીજું એ કે ત્હમને સ્ત્રીઓના લેખો વિશે

* એક પ્રસિદ્ધિમાં નહિં આવેલાં વિદ્વાન બ્હેનને "વીણા" માટે આમંત્રણ આપેલું. 'લેખ નથી લખતી' એમ દલીલ કરીને લેખ ન મોકલ્યો. પણ એમના વિગતવાર પત્રમાં જ લેખ જેવું થયું છે તેથી અંગત કે એવો ભાગ બાદ કરી તે અત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. —તંત્રી.

આટલો બધો મોહ શા માટે છે એ મ્હને નથી સમજાતું. અત્યારે ગુજરાતમાં એક અપવાદ સિવાય કઇ સ્ત્રી ચિન્તનશીલ ને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું લખાણ લખી શકે છે? અપવાદ તે શ્રી. તારાબેન મોડકનો. બીજાં બધાંમાં તો ત્હમારા જેવા લખે કે લેખ મોકલો ને મ્હારા જેવી કોઈ હોય તે વખત હોય ન હોય તો પણ એકાદ બે અંગ્રેજી ચોપડીઓ વાંચી હોય ત્હેના જ વિચારો મૂકીને મોકલી આપે એ વિચારો આપણા સમાજને અનુકૂળ છે કે નહિં તે નહિં જોવાનું. ત્હમારા જેવા વળી સ્ત્રીનો લેખ માટે પ્હેલો છાપે. મ્હને તો ઘણીવાર લાગે છે કે વગર વિદ્વત્તાએ વિદ્વાન ગણાવું હોય તો કોઈ પણ બી.એ. થયેલી સ્ત્રી માટે એ અત્યંત સુલભ છે. અને આજનાં સ્ત્રી-લખનારાં કહો તો ત્હમને ગણાવું ને કહું કે કોનામાં કેટલું છે. ચાલો, ગણાવું-

× × × ×

કોટલા માટે એમ માનશો નહિં કે હું પણ બી. એ. થઇ છું તેથી લખનારી પણ થઈ ગઈ. એવો સ્ત્રીના લેખો માટે હવે ત્હમારો મોહ જવા દો. કોઇ સ્ત્રીના દ્દખથી ત્હમારૂં "વીણા" સમૃદ્ધ થઇ જશે એમ ન માનશો.

પણ એક ચેતવણી આપું છું. સ્ત્રીઓ લેખો ન લખી શકે એમ કોઇ માનતું હોય તો મ્હારો સખ્ત વિરોધ છે. માટે મ્હારા ઉપરના કહેવા ઉપરથી ત્હમે એમ ન માનશો.

× × × ×

મ્હને તો એમ લાગે છે કે અમારૂં એ ક્ષેત્ર નથી. મ્હારા જેવી અબળેથી તરફથી આ વાક્ય વાંચી ત્હમને આશ્ચર્ય થયા વિના નહિં રહે. પણ મ્હને તે ખરેખર એમ લાગે છે. યુરપના સ્ત્રી સમાજ ઉપરથી કેટલીક સ્ત્રીઓ એમ માનવા મનાવવા ભલે મથતી હોય કે આપણા સમાજમાં પણ પુરુષની સાથે હરીફાઇ થવી જોઇએ. પણ એ બધી આપણા સમાજને પૂરેપૂરો જોયા વિના જ કહે છે. પશ્ચિમનો સમાજ અને પૂર્વનો સમાજ એ બન્ને તદ્દન ભિન્ન ક્ષેત્રો છે. એકમાં થાય તેજ બીજામાં થવું જોઇએ એ માન્યતા જ આછકલી છે. મ્હેં પણ

પશ્ચિમના સ્ત્રી સમાજ વિષે થોડાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. પણ ત્યાં પણ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ એવી છે જે એમ દૃઢતાથી માને છે કે સ્ત્રી પોતાનું જ કાર્ય કરે તો ત્હેને બીજા કાર્ય માટે અવકાશ પણ ન રહે. "ગુણ-સુન્દરી" માં ન્હાનાલાલનો સન્દેશ હમણાં જ આવ્યો છે ત્હેમાં એ જ માન્યતા જોઇને મ્હને આનન્દ થયો. અને ખરેખર, સ્ત્રી જો પરણે તો પછી ઘરનું કાર્ય એ ત્હેને માટે whole time job છે. ન પરણે તો પછી ભલે બીજી ધાંધલ કરવી હોય તે કરે. ત્હેમાં યે લેખો લખવાથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થાય કે ત્હેમનામાં શિક્ષણ પ્રચાર થાય એમ પણ હું નથી માનતી. પાકશાસ્ત્રના લેખ લખવાથી રાંધણકળા પ્રચાર ન પામે. પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ એ જ સ્ત્રીનો વિષય ને પ્રવૃત્તિ છે. સ્ત્રી હવામાં રહે તે જ પ્રથમ ન ચાલે. ત્હેને તો ડગલે ને પગલે પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ જ કરવાની છે. અને તે માટે સ્ત્રીઓના મંડળો કાર્ય કરે છે તેમ વધારે થવું જોઇએ.

પણ આ બધું પત્રમા શા માટે લખ્યું ? ત્હમે મ્હને હવે કોઇ દિવસ લેખ માટે આમંત્રણ ન આપો તે માટે જ આ વિગતથી મ્હારા વિચાર ત્હમને લખું છું. ગૃહકાર્ય એ મ્હારે માટે તો whole time job છે. એટલે મ્હને લેખ લખવા વખત જ નથી મળતો. તો હવેથી લેખ માટે ન લખશો.

અને જૂઓ ! લેખ લખવામાં હું તો મ્હારી ફરજ ભૂલી જ જાઉં એમ લાગે છે. આ પત્ર જરાક એવો લખાયો ત્યાં તો મ્હારાં ભાભીને છેક જ ભૂલી ગઇ. મ્હારા તરફથી એમની માફી માગશો અને કુશળતા પૂછજો. × × × × ×

"પરસેવાના પાકીટમાં"

ઑલિયા જોશી

'સત્યમેવ જયતે' અને 'સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મ' કે 'સત્યંપરં ધીમહી' ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પુરાણાં સૂત્રો કે વૃત્તાંત પઢીકાં વાળીને ધર્મ-સ્થાપકમાંજ રહેવા દયોની! આજે કોઈ સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્રનો સાયો પહેરવા જાય તો કયી તારામતિ કે કયો રોહિતકુમાર ઘરબાર વેચીને સાથે તીરથ કરવા નીકળશે? નીકળે, અને માર્કેટચોકમાં બેરાં છોકરાં સુદ્ધાં વેચાય, તોપણ કયો વસિષ્ટ કે કયો નારદ આકાશમાંથી ઉતરીને બહાર થાય તેમ છે? ઇસ્વીસન અગ્યાર હજાર સૈકા અગાઉના કહેવાતા સત જુગની રહેણી કહેણી પ્રમાણે આ વીસમી સદીમાં વર્તન રાખવા જાય તો—સુખે રહે અને ભુખે મરે—બીજું શું!

કોઇબાએ નામ પાડયું વિક્રમશી. વિક્રમશી એટલે વિક્રમસિંહ; સી. આઈ. ડી. ના શિરોમણી રાજા વીર વિક્રમને પણ હંફાવે એવો વીરસિંહ. વિક્રમશી એટલે મદમદ છેલ. મમે તેની નાનીશી ગીજ-સમજે કે તમારૂં સુવર્ણ કોલર બટન-હોલ મડ્યું, અને વિક્રમશીની નજર પડી તો, ઝપ દેતે ગેબ.

હાથ ચાલાકીમાં ચબરાક આપણો વિક્રમશી બે પાંદડે નહીં થવાનું મુખ્ય અને મહત્વનું કારણ મને તો એમ લાગે છે કે, આપણા લોકોને ખીસ્સા-પાકીટ છાતીએ દાબીને બહાર નીકળવાની ખરી ટેવ પડી ગયેલ

છે. ફક્ત અજમાયશ દાખલ તમારા ગજવામાં જરા કાંઈ રાખો, અને પછી જોઈ લ્યો કે પાકીટને પાંખ આવે છે કે નહીં! કહેવાય છે કે બકરું ન મેલે કાંકરો અને ઉંટ ન મેલે આકડો, તેમ આપણા વિક્રમશીને પણ કોડીયે હલાલ અને બચકીયે હલાલ હતી.

વિક્રમશીએ સોળે સરાવ્યા હતા. જેવો ચીજ સેરવવામાં હાથ હળવો, તેવા જ છક્કા પંજામાં પણ હાથ પાવરધો. લુણ વગર જેમ તરકારી લુખ્ખી, તેમ વીરપુર-સરદારગઢ કે વઢવાણના મેળા વિક્રમશી વિનાના મોળા. એકના છ કે એકના બાર લેવા એ તો એને મન બચ્ચાંના ખેલ હતા.

એક રોજ વિક્રમશીએ શ્રી વર્દ્ધમાનપુરના મેળામાં હાથમારી, રૂપીયા પાંચસેહની નોટોનો ઉસરડો કરી, હસ્તે મુખડે અમદાવાદ એકસપ્રેસ પકડી. અમદાવાદ સ્ટેશન બહાર ઉપાહાર ગૃહમાં પેટપૂજન કરી. પાનબીડું મુખમા ઓળવી, પાંચ કૂવા તરફનો રસ્તો લીધો.

મોઢા આગળ કોઇ મુલ્તાની જેવો ચાલ્યો જતો હશે, તેના ખીસ્સામાંથી પાકીટ હેઠળ સરી પડ્યું. મોરાકકો ચર્મનું મોટું પાકીટ વિક્રમશીની દૃષ્ટિએ ચઢ્યું; પછી! બકરું વાઘની દૃષ્ટિએ પડે પછી જીવતું જાય કે! વિક્રમશી એવો ક્યાં વાંગડ હતો કે મોઢે આવેલો કોળીઓ પાછો વાળે! વિક્રમશીએ-વળી યુદ્ધિષ્ટિર હોવાનો કયે દહાડે દાવો કર્યો હતો કે, પોલિસ ચોકીએ જઈ-'લ્યો. સાહેબ! રસ્તા ઉપરથી આ પાકીટ જડ્યું છે'-કહી પોલિસને સ્વાધીન કરે! વિક્રમશીએ તો આમ તેમ ખાત્રી કર્યા પછી ચુપચુપ પાકીટ ઉપાડીને સેરવ્યું પોતાના ગજવામાં. વિક્રમશીનું ગજવું-એટલે-આપણા કવિવરની ભાષામાં બોલીએ તો-ગોદરેજની પહેલા નંબરની ત્રીજોરી; આવા પાંચ દશ પાકીટ સાચવવાનું નિર્ભય સ્થાન.

'જેસલ કરીલે વિચાર-' વાળો દુહો લલકારતે લલકારતે વિક્રમશી કાળુપુર દરવાજામા પ્રવેસ્યો. જરા બીડી સળગાવી. કોણ જાણે શું કામ તેણે પાછું વાળીને જોયું; અને કોણ જાણે શા કારણે તેના માથાના વાળ એકાએક ઉભા થઇ ગયા; અને વિચારમાં પડયો.

પચીસેક કદમલાં પાછળ પાછળ એક પોલિસને આવતો વિક્રમશીએ જોયો. સુથારનું મન બાવળીયે, તેમ ચોરનું મન ચાવડીએ. રખે ! રસ્તેથી પાકીટ ઉપડતા આ ક્ષેત્રપાળે જોયું હશે ! અને રખે પોતાને પકડવા પાછળ આવતો હશે !

એણાકળા બની બસ કે ટેક્ષી માટે આમ તેમ ટગર ટગર જોવા લાગ્યો; પણ બિલાડી આડી ઉતરે ત્યારે મોટર બસો પણ ખીચોખીચ ભરાઇને-દોડયે જતી હોય; ઉભા રહેવાની તસુ એક જગ્યા હોય તો ચોમેને ! વિક્રમશીએ પગ ઉપાડયા; રીચીરોડને મોટે રસ્તે માંડયું ચાલવા. રક્ષક દેવનો પડછાયો પણ પુંઠે જ પડયો. શું સીપાઇ દાદો નજીક આવ્યો ! વિક્રમશીની છાતી થડકવા લાગી; અને હાંજા ગગડવા માંડયા.

તેણે ગુહ્લીવાળા હદીમેલી. વિક્રમશી દોડયો, એટલે પોલિસ પણ દોડયો. રીચીરોડ ઉપરથી વિક્રમશીએ ખાડીયાને રસ્તે વળાંક લીધો. પાછળ 'પકડો-પકડો' એવી બૂમ પણ તેણે સાંભળી.

એક શખ્શ વિક્રમશી આડો ફર્યો, પણ વિક્રમશી ક્યાં ગાંજ્યો જાય તેવો હતો ! તેના પગમાં જરા આંટી લગાવતાં અમદાવાદી ગડચોલું ખાઈ ગયો, તેવો વિક્રમશી હરણની પેઠેમ છલાંગ મારતો ભાગ્યો. 'પકડો પકડો' પોકારતું પોલિસોના માણસોનું ટોળું પણ પાછળ પાછળ દોડયે જતું હતું.

પાટનગરમાં જાણે ધાડ પડી હોય, અને હથીયારબંધ બારવટીયાઓ આવ્યા હોય, અગર હિન્દુ-મુસલમાનનું હુલ્લડ થયું હોય, તેમ લોકોમાં નાસ ભાગ થવા લાગી. દુકાનો અને હાટો ટપોટપ બંધ થવા લાગ્યાં. આખા શહેરમાં ચેં-મેં થઇ રહી.

ખાડીયાના ચોકમાં ઉભેલી એક ખાલી ટેક્ષીમાં વિક્રમશીએ ઠેકડો માર્યો; અને 'એકદમ ચલાવ ! કોચરબ પાલડી !' એમ અંદર પડતાં આજ્ઞા કરી. ગજવામાં છુટા દશ દશના પણ કાગળ હતા. તે શોફરના હાથમાં સેરવતા, હાંકનારના અંગમાં ગરમાવો આવ્યો, તેની એનજીનની પણ એવી સ્ફુર્તિ વધી કે મોટર માંડી ગજગજ ઉછળવા.

વિક્રમશીનો જીવ ખોળીયામાં હશે, પણ આંખો તો પછવાડે જ ફાટી રહી હતી. સિપાઈ દાદાએ પણ એક ચાલતી મોટરને ઉભી રખાવી, તે ઉપર કુદકો મારી, પાછળ ચાલુ કરી. 'ચલ.વ–હાંકયે રાખ્ય–પાછળ વાળો ન પોંચે તો દોસ! બીજા પાંચ કામ ઇનામ–હાંક એકદમ!' એમ વિક્રમશીએ-પ્રોત્સાહન દેવા માંડ્યું.

રાજનગરને જાણે ભૂકમ્પના આંચકા આવતા હોય, તેમ મોટરોના ધડધડાટથી આખી પોળો ધ્રુજી ઉઠી. રાહદારીઓ દોડંમદોડીમાં કોઈ કચરાયા, કોઇ ભચકાયા, કોઈ રંગાયા, કોઇ મુંડાયા. માણેકચોકની ભીડમાંથી જુમામસ્જિદ વળોટી, ઈમ્પીરીયલ મેઇલની ઝડપે વિક્રમશીની ટેક્ષી રીચીરોડ ઉપરથી ત્રણ દરવાજામાં દાખલ થતાં ટાયરમાં કાણું પડતાં પિસ્તોલ જેવો ભડાકો થયો, અને ફટ દેતે ટેક્ષીનો ટાંગો લુલો થઇ ગયો. વિક્રમશીએ ઠેકડો મારી, સસ્સેકા તીન પાંઉ કરી માંડ્યું દોડવા.

પાછળની મોટર આવી પોંચતા, પોલિસે ઉતરીને શોફરને માંડયો પકડવા.

'દાદા! એ નહીં. ઓ—ચોર ભાગ્યો જાય,' કહી શોફરે આંગળી ચીંધી. સિપાઈ દાદાના જીવનની આજે ધનઘડી હતી. મોટો મીરખાન ડાકુ હાથ કરી જમાદારની પાયરી મેળવવાની સુન્દર તક તેને પ્રાપ્ત થઇ હતી તે શી રીતે જવા દયે! એટલે તેણે પણ વિક્રમશીનો બરાબર પીછો લીધો. 'પકડો—પકડો'ના પોકાર થયા કરે, પણ પાટનગરમાં કોની માયે શેર સુંઠ ખાધી હોય કે વિક્રમશી ઉપર હાથ નાંખી શકે! ભદ્રનો કીલ્લો વળોટી એલિસ પૂલ ઉપર વિક્રમશી પોંચ્યો, ત્યારે સિપાઈ દાદા વચ્ચે પોતાને માત્રને વિસેક ડગલાંનું જ અંતર હતું.

ઓ—પોલિસ પોંચ્યો! ઓ—ધોરણ્યો! વિક્રમશીને ભણકાર લાગવાથી ગજવામાંથી લાગલું પાકીટ ખેંચી કાઢ્યું, અને હોમ્યુ સાબરમતિમાં જે હરીની આરતી! ભય થા સો ડાલ દીયા. સાબરમતી માના પાકીટ ગળી ગયાં. બસ ખલાસ.

ઓલિયા જોશી

'ઉતાવળી ગતીએ સરીયામ રસ્તા ઉપર ચલન ક્રિયા કરવી' એવા ગુન્હાની કોઇ કલમ ફોજદારી કાયદામાં દાખલ થયેલ છે જ નહીં. તે કારણસર પોલિસ પોતાને પકડે તોપણ શું! કેદી પાસે કબુલત કરાવવાની કળ વિક્રમશી ઉપર ફેરવાય તો પણ શું? વિક્રમશી કાંઇ કબુલ કરે એવો કાચો પોચો હતો જ નહીં. પુરાવો શું? રસ્તા ઉપરથી ન ધણીયાતી વસ્તુ ઉપાડેલી તે તો તેણે સાબ્રમતિ માતાને અર્પણ કરી દીધેલી. ઉતાવળી ગતિએ ચાલવા માટે મરનમરેતોટક્ષીવાળો વિક્રમશીને શું?

બાપડા પોલિસો આસએલ આપી વિક્રમશીને રજુ કરી ઘણી દલીલ કરી, પણ સબ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે હકીકતને અંતે 'આયંદે આવી હડીયાહડી ન કરવી' એટલી ચેતવણી આપી વિક્રમશીને મુક્ત કર્યો. બાપડા જંમાદારને પગે પાણી ઉતર્યાં તે સઘળાં વ્યર્થ ગયાં; અને સુકાઇ ગયાં.

વિક્રમશીને પણ આજનો પરિશ્રમ એવો પડ્યો હતો કે વિશ્રાન્તિ સેવા નિમિતે વિક્ટોરીયા ગાર્ડનસમાં એક ખાલી બાંકડા ઉપર બેઠો. ફેરીયાવાળા પાસેથી ડબલકપ ચ્હા લઇને પીધો. એક આનો ચુકવવા માટે ગજવામાંથી પોતાનું પાકીટ કાઢીને ખોલે છે. તો——સુભાન અલ્લાહ!! પોતાની પાંચસોની નોટોવાળું પાકીટ જ સાબ્રમતિજીને સુપ્રત કરી દીધેલું. અને જે મારોકફોના ચામડાના જુના પાકીટ પાછળ હીરા-મોતિના પડીકાની આશાએ પોતાના પગનાં પાણી કર્યાં, તેમાંથી તો કેવળ નામદાર શહેનશાહની મૂર્તિવાળો ત્રાંબાનો ઢબ્બુ એક અને પાઇ બે જેટલો જ કીંમતી અવેજ નીકળ્યો. વિક્રમશીએ કપાળ કૂટયું. કોઇ પછવાડેથી બોલ્યું કે—'એ તો દૂધના દૂધમાં, અને પાણીના પાણીમાં.' વિક્રમશીએ પણ ધડો લીધો કે—'પરસેવાના પાકીટમાં અને છપ્પા પંજાના પાણીમાં.'

કૃષ્ણા

નવનીતલાલ એમ. ચોકસી
સભ્ય, સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ

(એક અંકી નાટક)

પાત્રો.

મગનઃ નગીનદાસ શેઠની ચાલમાં રહેતો એક મીલ મજુર.

કૃષ્ણાઃ તેની સ્ત્રી.

આશાઃ તેની નવ વર્ષની પુત્રી.

નગીનદાસ શેઠઃ લક્ષાધિપતિ મીલ માલેક.

સિવાયઃ શેઠનો ભૈયો, પોલીસ, રોજગાર, મહમદ પઠાણ, બેલીફ વગેરે.

સ્થળ: મગનનું ઘર.

સમય: હડતાળના દીવસોની એક સવાર.

[દેખાવ:—મગનની ઓરડી. ઓરડીમાં એક બાજુ ચુલો છે. ચુલાની પાસે રાંધવાનાં થોડાં ભાંગ્યાં તુટયાં વાસણો પડયાં. છે. એક નાની બાળકી.પાસે બેઠી બેઠી ચુલામાં દેવતા સળગાવે છે. બીજી બાજુ ફાટયાં તુટયાં ગાદલામાં મેલાં વસ્ત્ર પહેરી કૃષ્ણા સુની છે. પાસે મગન બેઠો છે. તેને કાંઇ દવા આપતો જણાય છે. ઘરમાં બીજો કાંઈ સામાન જણાતો નથી.]

કૃષ્ણા:—આજે તમે કામ પર જજો.

મગન:—મીલો ચાલતી નથી. બધાએ સંપ કરી આજ બાત્રીસ દીવસથી હડતાળ પાડી છે. બીજે મહામહેનતે મજુરી મળે છે. કાલે આખો દીવસ રખડયો ત્યારે આઠ આના મળ્યા. વળી આજે તારી તબીઅત વધારે લથડી જણાય છે.

કૃષ્ણા:—(ધીમે સ્વરે) ના, ના. તેવું કાંઇ નથી. એ તો જરા દમ ઉપડયો હતો તેથી એમ લાગે છે. તાવ જરા ઓછો છે. આજે હજુ છાતીમાંથી લોહી પડયું નથી.

મગન:—શા માટે જુઠું બોલે છે ? હું કાંઇ જોઇ શકતો નથી. આજકાલ કામ મળતું નથી. મળે છે તેનાથી કાંઇ પુરૂં થતું નથી. વળી તારી માંદગીમાં પચીસ રૂપીઆ દેવું થઇ ગયું છે. તારે માટે આશાને ઘેર મુકી જવી પડે છે. મારાથી આખા ઘરનું ખર્ચ ચલાવી શકાતું નથી. વળી શેઠનું છ માસનું ભાડું ચડયું છે.

કૃષ્ણા:—હા, એ તો હું ભૂલી જ ગઈ. શેઠનો ભૈયો પરમ દીવસે બે વખત આવી ગયો હતો. એ કહેતો હતો કે ભાડું આપી દો નહિ તો તમારો સામાન વેચીને ભાડું વસુલ કરીશ. છ મહિના સુધી ઘણા ધક્કા ખાધા હવે વાયદા નહિ ચાલે.

(દમ ચઢી જાય છે એટલે ખોંખારો કરતી શ્વાસ લે છે.)

મગન:—હેં, પછી ?

કૃષ્ણા:—સાંજના પછી શેઠ તથા એક બીજો કોટપાટલુનવાળો સાહેબ જેવો કોઈ આવ્યો હતો આપણા ઘરનો સામાન તપાસી ગયા અને તેની કિંમત કરી શેઠે કહ્યું કે તમારા ઘરના સામાનની કિંમત દસં રૂપીઆથી વધારે થાય તેમ નથી. ભાડું ત્રીસ રૂપીઆ થાય છે. માટે કાલે ભાડું આપી દેજો નહિ તોં પછી પોલીસ...... તમે લોકો. રૂપીઆ જમીનમાં દાટી રાખો છો તે મારાથી અજાણ્યું નથી. (થોડીવાર શ્વાસ લેછે) મેં ઘણા કાલાવાલા કર્યા પણ તેમણે માન્યું નહિ. તમે કાલે રૂપીઆ આપી આવ્યા નથી. કોણ જાણે આજે શું થશે !

આશા:—બાપા, ઘરમાં લાકડાં નથી. બાજરીનો લોટ પણ થઇ રહ્યો છે. અને બાને માટે ચોખા પણ નથી. એક આખું લાકડું એ ઘરમાં નથી.

મગન:—બેટા, જા, ભીમા કાકાના ઘરમાંથી લાકડાં લઇ આવ. કહેજે કે બાપા બજારમાથી લાકડાં લાવશે ત્યારે પાછાં આપી જશે.' 'લોટને ચોખા હું લઇ અવું છું.

[આશા જાય છે]

(કૃષ્ણાને)

શેઠનો સીપો તો રોજ એમ કહેતો હતો. હમણાં કાંઇ આપ્યું નથી તેથી બબડતો હશે. પણ હવે શેઠ પોતે આવ્યા હતા એટલે વાત વધી હશે એમ લાગે છે. થવાનું હશે તે થશે. જરા આશા સામું તો જો. કેટલી સુકાઇ ગઇ છે ! બિચારી છોકરી, બે વખત પુરૂં ખાવા પણ મળતું નથી. છતાં વખત સમજીને બોલતી નથી. આખો દીવસ ઘરનું વૈતરૂં કરે છે છતાં એ જરા પણ મુંઝાતી નથી. હે ભગવાન ! બિચારી એ, ક્યારે પુરૂં ખાવાનું પામશે ! આજે રામલાલનો રૂપીઓ ઉછીનો લેવો પડશે. નહિ તો માકુભ પાસે જવું પડશે. પણ, પણ......

(એમ બોલતો ચુપ થઈ જાય છે.)

કૃષ્ણા:—ના. કેમ તમે ચુપ થઇ ગયા! કાંઇ કહેવા જતા હતા ને!

મગન:—કાંઇ નહિ, ચાલ. હું બને તો રૂપીઆ લઇ આવું.

કૃષ્ણા:—ના. તમે કાંઈ કહેતા અટકી ગયા છો. મારા સમ ના કહો તો.

મગન:—એતો મહમદ પઠાણના પંદર રૂપીઆ અને પાંચ રૂપીઆ વ્યાજના મળી વીસ રૂપીઆ કાલે આપવાના છે. પઠાણનો વાયદો. કાલે ના આપ્યા એટલે સાંજે કહેતો હતો કે તે હવે મારૂં ખુન કરશે; કે પોલીસમાં પકડાવશે.

કૃષ્ણા:—ઓ મા રે! ત્યારે તો તમે બહાર ના જતા.

મગન:—ના. ના. એમાં શું? હું યાકુબને સમજાવી બે રૂપીઆ લઈ આવીશ. યાકુબ મારો દોસ્ત છે. હું તેને મહમદને સમજાવવા વિનંતિ કરીશ.

(આશા વાટકાં સહિત અંદર આવે છે)

આશા:—બાપા, ભીમા કાકા કહે છે કે વાટકાં પાછાં આપવાની કાંઇ જરૂર નથી. એ કહેતા હતા કે જો મીલો ચાલતી હોત તો તેઓ આપણને બીજી થોડી મદદ કરત.

મગન:—હશે દીકરી, તું તારી મા પાસે બેસ. હું લોટ ચોખા લઇ હમણાં આવ્યો. તારી માને સાચવજે.

આશા:—વારૂ.

(મગન જાય છે)

આશા:—(કૃષ્ણાની પાસે જઇને) બા, આજે તને કેમ છે? માથું બહુ દુખે છે?

કૃષ્ણા:—ના. આજે તો ઠીક છે.

આશા:—(તેના શરીરને હાથ અડકાડી.) બા, આજે તારૂં શરીર આટલું બધું ઉનું કેમ? તાવ બહુ આવ્યો લાગે છે.

કૃષ્ણાઃ—(ખોલવા જાય છે પણ દમ ચઢવાથી અટકી જાય છે. તેને લોહીની ઉલટી થાય છે; આશા પાણી લાવી તેને થોડુંક પાય છે. અને પછી બગડેલી જગ્યા સાફ કરે છે. એટલામાં શેઠનો ભૈયો આવે છે. તેને જોઈ વિહ્વળ બની તેના સામું જોઇ રહે છે.)

ભૈયોઃ—મગન છે ઘરમાં? શેઠે કહેવડાવ્યું છે કે હમણાં ને હમણાં ભાડાના રૂપીઆ આપી દો. નહિ તો ઘરનો સામાન લીલામ થશે. છતાં પણ ખુટશે તો મગનને પોલીસ પાસે પકડાવશે.

કૃષ્ણાઃ—ભૈયાજી! તમે પણ કેમ આવા ઘાતકી બનતા હશો. અમારી સ્થિતિ તો જુઓ. મારાથી કામ થતું નથી. છોકરી ઘરનું કામ કરે છે. એટલે તે પણ કામે જતી નથી. એક મહીનો થોભી જાઓ તો મહેરબાની.

ભૈયોઃ—બાઈ! મારી સાથે વાત કરવાથી શો લાભ? શેઠનો હુકમ છે. મારે તે બજાવવો પડે.

કૃષ્ણાઃ—ભૈયાજી! તમારે પણ બૈરાં છોકરાં હશે. તેમની સ્થિતિ આવી હોય તો? જરા તો દયા રાખો. શેઠને તમે સમજાવો. અમારી ફરીઆદ કોણ સાંભળે! હાય! આ દેશમાં ગરીબ હોવું એ પણ પાપ છે.

ભૈયોઃ—હું તારી સાથે માથાકુટ કરવા નથી આવ્યો. રૂપીઆ હોય તો આપી દે નહિ. તો હું શેઠને ખબર આપું છું કે મગન ઘરમાં નથી અને તેની સ્ત્રી ભાડું આપવા ના પાડે છે. જમીનમાં રૂપીઆ દાટી રાખો છો તે બધાં જાણે છે.

(મગન હાથમાં લોટનું પોટલું લઈ આવે છે. ભૈયાને જોઇ પેટમાં ફાળ પડે છે.)

મગનઃ—સલામ ભૈયાજી! આજે કાંઈ અત્યારમાં?

ભૈયોઃ—એ ભાઈ, તું ભાડું આપી દે. તારી સ્ત્રીએ વાત કરી હતી કે નહિ? અત્યારે જ ભાડું આપ નહિ તો રૂપીઆ સામાન વેચી વસુલ કરીશું.

મગનઃ—પણ મારી પાસે તો પાઇ પણ નથી. હોય તો શું બચકાં ભરવાં છે? ચોખા લાવવા તો પૈસા નથી. ઘરમાં તે માંદી છે. તો પણ દવા લાવવા જેટલા પૈસા નથી. તો પછી ૭ મહિનાના ભાડા જેટલા રૂપીઆ તો ક્યાંથી લાવું?

સિપોઃ—ત્યારે એમ કહેને કે તું ભાડું આપવા ના પાડે છે. મારે તારા ઘરની પંચાતમાં પડવું નથી. સીધો જવાબ આપ.

મગનઃ—સિપાઇ, અત્યાર સુધી રૂપીઓ બે રૂપીઆ આપી તમને રાજી જોવા કર્યું. આજે પણ તેમ કરત. પણ અત્યારે મારી પાસે કાંઈ નથી. મહેરબાની કરી એક મહિનો માફ કરો. પછી હું ભાડું આપીશ. શેઠને જો આટલું સમજાવી દો તો આ ઉપકાર હું ભુલીશ નહિ.

સિપોઃ—સાલા, મને લાંચ લેનારો કહે છે? જવાબ આપ. ભાડું આપે છે કે નહિ?

મગનઃ—(દયામણે સ્હેરે) લાચાર છું કે ના પાડવી પડે છે.

સિપોઃ—(જતાં જતાં) તમે લોકો જેલમાં જશો ત્યારે જ માનશો.

(સિપો જાય છે).

(આશા ટગર ટગર તેની સામે જોયાં કરે છે. કૃષ્ણાની આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે. મગન એક ઉંડો નિશ્વાસ નાંખે છે.)

મગનઃ—ચાકુએ રૂપીઆ ના આપ્યા. મોદીને ત્યાંથી ફુંકીનો એક લોટ લાવ્યો છું. ભીમા પાસેથી રૂપીઓ લઇને આ સાલા સિપાને આપું. નહિ તો તે શેઠને કાંઇ ભરમાવશે. અને કાલે આવતી જપ્તની આજ આવશે.

(મગન જાય છે.)

કૃષ્ણાઃ—આશા, તું રાંધી રહી?

આશાઃ—હા બા, રોટલા કરી રહી છું. તારે માટે આજે ભાત નથી. કાશી કાકીએ પાશેર દુધ આપ્યું છે તે પીજે. આજે શી પણ નથી.

કૃષ્ણાઃ—તું દુધ સાથે રોટલો ખાઈ લે. મારે આજે કાંઇ ખાવું કે પીવું નથી. તારાથી ભૂખી નહિ રહેવાય.

આશાઃ—ના, બા. હું તો મારા બાપા સાથે ખાઇશ. તું દુધ તો પીજે. તારાથી કશાએ આધાર વગર જીવાશે?

કૃષ્ણાઃ—આજે મને જરાએ ભૂખ નથી. કાલે રાતના ભાત ઘણો ખાધો હતો. એટલે આજે અજીર્ણ થયું છે. આજે નહિ ખાઉં એટલે મટી જશે, અને મને આરામ થશે. પણ તું ખાઈ લે. એમનું આવવાનું ઠેકાણું નહિ. તારાથી કેમ ભુખ્યું રહેવાય? ખાશે નહિ તો ઘરનું કામ કેમ કરી શકશે?

આશાઃ—ના, બા. હું તો હમણાં નહિ ખાઉં.

કૃષ્ણાઃ તું ડાહી છે ને મારી દીકરી ખાધા વગર કાંઇ રહેવાય છે? નાનાં છોકરાંઓને તો ત્રણવાર ખાવા જોઇએ.

(કૃષ્ણા મહામહેનતે ઉઠે છે અને આશાને ખાવા બેસાડે છે. આશા ખાવા બેસે છે. કૃષ્ણા પાછી સુઈ જાય છે. ખાતાં ખાતાં આશા કાંઇ ગાતી જાય છે. થોડો વખત ઘરમાં શાંતિ રહે છે. કૃષ્ણાને જરા ઉંઘ આવી જાય છે. પાછી જાગે છે. પાછી આંખ મીચી દે છે.)

આશાઃ—બા, ઉંઘી ગઇ?

કૃષ્ણાઃ—(ઉંઘમાંથી જાગે છે) ના, એ તો જરા આંખ મીચી હતી. કેટલા વાગ્યા હશે?

(આશા બહાર જાય છે અને પાછી ફરે છે.)

આશાઃ—બા, શેઠ, પરમ દીવસવાળો સાહેબ, બે સિપાઇઓ અને બૈયો બધાં અહીં આવે છેઃ

કૃષ્ણાઃ—ઓ પ્રભુ! શું થશે? મારી આશાનું રક્ષણ કોણ કરશે?

(રડે છે.)

આશાઃ—કેમ રડે છે? આ લોકો આપણને શું કરશે? ઘરમાંથી કાઢી મુકશે? આપણે ક્યાં જઇશું? (કૃષ્ણા કાંઇ બોલતી નથી.) કેમ બોલતી નથી? (તે પણ રડવા માંડે છે.)

(નગીનદાસ શેઠ, એક ફોજદાર, બે સિપાઈઓ અને શેઠનો ભૈયો આવે છે.)

ભૈયો:—કેમ મગન ક્યાં નાસી ગયો? હમણાં તો ઘરમાં હતો ને? શેઠ આવશે એમ ધારી નાસી ગયો કે?

શેઠ:—બાઈ, ભાડાના રૂપીઆ ચુકાવવાનો વિચાર છે કે નહિ? તારા ધણીએ છેલ્લો માર્ગ લેવાની મને ફરજ પાડી છે.

કૃષ્ણા—(દમ ચઢી જાય છે તેથી અચકતાં અચકતાં) શેઠ સાહેબ........અમારા જેવા ગરીબ પર દયા કરો. (આશાને રડતી જોઈ) આશા! રડે છે શાની? છાની મરને! શેઠજી, અમારી પાસે રૂપીઆ હોય તો આપનું ભાડું શા માટે ના ચુકવીએ? છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી આપનું ભાડું કોઈ દિવસ આપ્યું નથી એમ છે?........૭ મહિનાથી મારા મંદવાડને લીધે અને વચમાં એમનો પગ ભાગી ગયો હતો તેથી દવામાં પૈસા વપરાઈ ગયા........અમારાથી કામે ના જવાયું. કમાણી ઘટી અને ખર્ચ વધ્યું. અમે કરજદાર થયા છીએ. તો પછી અત્યારે ભાડાના રૂપીઆ ક્યાંથી લાવીએ?

શેઠ:—છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ભાડું આપો છો તેમાં કાંઈ ઉપકાર કરો છો? ભાડું આપતા હતા ત્યારે તમને કોઈ કાંઈ કહેતું હતું? તમે માંદાં થાઓ કે કામ ના કરો તે અમારો ગુન્હો ગણાય? અમારૂં ભાડું તો તમારે આપવું જોઈએ. એ તો અમારા લેવાની બાદમનસાઈથી હું ૭ મહિના સુધી કાંઈ બોલ્યો નહિ. મેં જાણ્યું કે મગન સારો અને ભલો માણસ હશે. પણ આ તો લુચ્ચો ને હરામી નીકળ્યો. હું આવું છું ત્યારે નાસી જાય છે.

કૃષ્ણા:—શેઠજી અમે ભાડું આપતા ક્યાં ના પાડીએ છીએ? ફક્ત એક મહિનો થોભી જાઓ. અમારી એટલી વિનંતિ છે.

શેઠ:—૭ મહિના કાંઈ નાનો' વાયદો ના કહેવાય. મેં ઘણી વખત કહેવડાવ્યું હતું. પણ તમે લોકોએ માન્યું નહિ. ૭ મહિના સુધી ભાડું આપતું નહોતું તો પહેલે કે બીજે મહિને ઘર ખાલી

કરવું હતું. તમારા સામાનની કિંમત પુરા દસ રૂપીઆ પણ નથી. ભાડું ત્રીસ રૂપીઆ છે. એ તો મગન કદમાં જશે ત્યારે દારોમાં ધન નીકળશે. મને તમારા લોકોની ટેવનો ક્યાં અનુભવ નથી? (ફોજદારને) ફોજદાર સાહેબ, જુઓ આ લોકોનાં ઢોંગ. સિપાઇઓને મગનને શોધવા મોકલો. આપણે ચાલમાં ક્યાંક સંતાઇ રહેલો હોય તો તપાસ કરીએ.

(બધા જાય છે.)

(મગન હાંફતો હાંફતો દાખલ થાય છે.)

મગનઃ—ઓ ઇશ્વર! હવે તો દુઃખનો પાર જ નથી.

કૃષ્ણાઃ—શું થયું? કાંઇ નવું પાછું? (ગભરાઇ જાય છે.)

મગનઃ—મહમદે મારા નામનું પકડવાનું વૉરંટ કઢાવ્યું છે. મારી પાછળ એલીઓ ફરે છે. હમણાં મને પકડવામાં આવશે. રસ્તામાં લોકોનાં ટોળાંને લીધે છટકી ગયો. ઓ પ્રભુ! હવે શું થશે?

કૃષ્ણાઃ—(રડતાં રડતાં) અહીં પણ શેઠ સિપાઇઓને લઇને આવ્યાં હતા.

(બોલતાં બોલતાં દમ ચઢી આવે છે. ફરીથી લોહીની ઉલટી થાય છે. એટલામાં મગનનો અવાજ સાંભળી શેઠ, ફોજદાર તથા ભૈયો આવે છે.)

શેઠઃ—મગન આવ્યો છે કે? પકડો એને ભૈયાજી.

(ભૈયો મગનને પકડે છે અને દોરડાથી એના હાથ બાંધે છે.)

મગનઃ—(રડમસ અવાજે) ઓ શેઠજી કાંઇ દયા કરો. આ મારી સ્ત્રી માંદી છે. આ મારી છોકરી સામે તો જુઓ. ઘરમાં કાંઇ ખાવા નથી. પૈસા નથી.' તેઓ શું કરશે? (આશા આખો વખત ડુસકે ડુસકે રડે છે. કૃષ્ણા તેને છાની રાખવા મથે છે. પણ તેનાથી જ રડી જવાય છે.)

શેઠઃ—(સાંભળ્યું ના હોય તે પ્રમાણે) આ લોકોનો સામાન બહાર કાઢો અને તેનું લીલામ કરી વેચી નાંખો.

(ભૈયાજી સામાન કાઢવા માંડે છે. મગનની આંખમાંથી પણ આંસુ નીકળી જાય છે. મહમદ મોકસેદ બેલીફ વોરંટ સાથે આવે છે.)

બેલીફઃ—ફોજદાર સાહેબ, તમે અહીં ક્યાંથી? આ લુચ્ચાના સરદારને પકડવા આવ્યા હશો. કોણ જાણે કે કેટલાએ ગુન્હા કરતો હશે! અમે એ ચાલ. (વોરંટ બતાવતાં) એ આ તને પકડવાનું વોરંટ.

(ભૈયાજી સામાન બહાર ફેંકતા અટકે છે. બેલીફ મગનને લઈ જાય છે. શેઠ વગેરે ચાલ્યા જાય છે. ભૈયો સામાન ફેંકી દઇ પાછળ જાય છે.)

કૃષ્ણા—એ દીકરી, તારું શું થશે? (તેને સખ્ત તાણ આવે છે. શરીર ખેંચાઈ જાય છે. બેભાન થઇ જાય છે. 'ઓ મારે' કહી આશા તેના પર ઢળી પડે છે.)

(પડદો પડે છે).

ખડક ઉપર

દેશળજી પરમાર

: અનુષ્ટુપ :

ફરી મેં પાંપણે માંડી આશાઓ અળખામણી;
ફરી મેં પ્હાડરસ્તાની વીંધી ભૂલભૂલામણી.

અથાક થાકતા ભારે લંબાયા સ્હોંજછાંયડા;
ડગલાં દૃઢ દેઈને ચઢયો કરાડ ભેખડા.

એકલી મૂક શાન્તિમાં કાપ્યો પંથ ભયાનક;
અજાણી વાટ આડી ને ખોયો પ્રાણ અચાનક.

પડયો હું ખડકે, ઊંડે ઊંડે પાતાળ ઘૂરકે;
ચિત્તના ચક્ર-આરાઓ મંદ મૂઢ ઉભા રહે.

અધીરી અશ્રુની ઝાળે ગાઢું ચેતન પીગળે;
બળીને જાત બેશુદ્ધ પથ્થર થઈને પડે.

નવેમ્બરની ડાયરીમાંથી

વિનોદકાન્ત

તા. ૩ જીઃ આજે ...જીને ત્યાં જમવાનું હતું. એ હું ને બે મિત્રો જમ્યા પછી બુદ્ધિની મીજબાનીએ બેઠા. સાહિત્ય સમાજ ને રાજકારણની અનેક વાતો રાતના અગીઆર લગી ચાલી. તેમાં એક વાર, આપણી સાહિત્યચર્ચામાં આજ કાલ જે પાંચ સાત કે પંદર વર્ષના "યુગો" નો ઉલ્લેખ થાય છે. તેની સખ્ત હાંસી કરતાં - શંકર ગુરૂ નિર્દોષ ભાવથી કહેઃ "ભાઈ તમને ખબર છે ? હવે તો એક દિવસમાં ત્રણ યુગો થવાના છે. સવારે હું વાર્તા લખું ત્યારે મારો યુગ; બપોરે — ભાઈ એને છાપે ત્યારે એમનો યુગ; ને એ વાર્તા સાંજે તમે (મારી તરફ જોઈ) વાંચો ને, ત્યારે તમારો યુગ. શું સમજ્યા ?" અમે બધા હસ્યા. પણ હાલની અમુક મનોદશા સામે એ કેટલો સાચો કટાક્ષ છે ?

તા. ૪ થી :—લાલ મારા સખ્ત વિરોધીમાંથી સખત મિત્ર અને મદદગાર બની ગયા છે. શા માટે બન્યા, એ જાણો છો ? પહેલાં, મારા ચોક્કસ સિદ્ધાંતોને અનુસરી એમના લેખો હું મારા ચોપાનીઆમાં લેતો નહીં; હવે, ચોક્કસ સંજોગોને અનુસંધી, લેખો લઈશ એવું વચન મેં એમને આપ્યું છે. આ નાના સરખા બનાવનો પાઠ બેવડો છેઃ આ દુનિઆમાં સિદ્ધાંતની આંધળી ભક્તિ પોસાય તેમ નથી (જો દુની-આમાં જીવવું જ હોય, કામ કરવું હોય, અને તે કામને અંગે, અસંખ્ય ગુણાશુભોની ખીચડી જેવી માણસાઈવાળા માણસો જોડે વહેવાર રાખવો હોય, તો; બાકી ખુવાર જ થવું હોય તો એ માર્ગ તો ખુલ્લો

છે જ, હમેશનો); અને બીજું એ: " નહીં સ્વાર્થ સમ ચીજ કોઇ ગણી, જગતમાં ... ... "

તા. ૬ ઠ્ઠી: આજે ખાનગી બેઠકમાં — નું એકટીંગ જોયું. એનાં વખાણ બહુ સાંભળેલાં, પણ જોયું તો આ પહેલી જ વખત. તેઓ જાતે એકલા, ઓછામાં ઓછાં ત્રણ પાત્રોવાળું દશ્ય ભજવતા હતા. આથી એમના મગજને ખેંચ તો ખુબ જ પડી. પણ, એ મર્યાદા ધ્યાનમાં લીધા પછી, એટલું તો કહેવું જ જોઇએ કે સંસ્કારી ગુજરાતી જુવાનોમાં આ ભાઈ જેવા આજન્મ એમેચ્યોર કોઇક જ હશે.

તા. ૯ મી: આખી સાંજ — ને ત્યાં કાઢી. તેઓ દલપતરામના ખાસ ઉપાસક છે. મને કહેઃ " તમે સૌ કો નર્મદયુગ નર્મદયુગ કહો છો, એ યુગ તો નર્મદાશંકર ને દલપતરામ બેઉનો છે, " – "કેવી રીતે ?" — " એવી રીતે કે નર્મદાશંકરનું કામ ચળવળીઉં વધારે, તેથી એ ગવાઇ ગયા. બાકી પ્રચારકની નજરે જુઓ તો દલપતરામે શું શું નથી કર્યું ?" હું ચકિત થયો. એ આગળ ચાલ્યાઃ " દલપતરામનો સુધારો એટલે સીવીલીઝેશન, માત્ર સંસાર સુધારો નહીં. એમણે આપણી સંસ્કૃતિના ઘણાં અંગો વિષે બોધ આપ્યો છે જે આજે પણ સાચો. પણ તમારા સા — સાક્ષરોને કાંઇ વાંચવું હોય તો ને ? બાકી જાણીતી વાતો તો નથી કહેતો, પણ દલપતરામે તમારો આજનો દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન 'રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ' માં જ ઉપાડેલો ને છંછેડેલોઃ પછી ... ... 'હુન્નરખાનની ચઢાઇ.' માં ઉદ્યોગની ગુંચ ઉકેલી; ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા તે ... ... કોઇક કવિતાઓમાં અંત્યજના ને વેદના પ્રશ્નો વિષે પણ લખ્યું છે. કહો, દલપતરામ નમાલાં હતા, તમારા જુદે જુદા સાક્ષરો કહે છે તેમ ?" જવાબમાં મેં નકારનું ડોકું ધુણાવ્યું. ન્હાનાલાલે 'ગીતા'ના અર્પણમાં જે જે. કહ્યું છે તે કેવળ પિતૃભક્તિ નથી એમ લાગ્યું. એ સમયને નર્મદ દલપત યુગ શા માટે ન કહેવો, એ સવાલ પણ મનમાં ઉઠ્યો.

તા. ૧૦ મી: આપણો શંકરાચાર્યનો અભ્યાસ એવો સરખો જ; પણ હમણાં હમણાં. એક સાહિત્યપ્રચારકના અમુક ભાષણને પ્રતાપે, શંકરની એક લીટી (ક્યાંક અવતરાયલી વાંચેલ તે) બહુ સાંભરે છેઃ

"નિસ્ત્રૈગુણ્યે: પથિ વિચરતાં, કો વિધિઃ કો નિષેધ:?" એટલે કે જે માર્ગમાં સત્વ રજસ્ કે તમસ્, ત્રણમાંથી એકે ગુણ નથી, ત્યાં વિચરનારને માટે વળી વિધિ શા ને નિષેધ શા?— આ મતનો સ્થૂલાર્થ લેવો કેટલો સહેલો છે? મહાયુગના પ્રેરનાર, મહાતમોગુણી ફ્રેડરીક નીત્શેની અવળચંડી ફીલસુફી, આપણે ધારીએ તો વહીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉપલા કથનમાં વાંચી શકાય, કેમકે એ પણ "પુણ્ય પાપને પેલે પાર" ઉડવાની ઘણી ડાહી વાતો કહી ગયો છે. પણ નિસ્ત્રિગુણ વિશે મને તો બેમાંથી એક સંસ્થિતિ વધારે સાચી લાગે છેઃ કાં તો, ત્રિગુણથી અતિશય ઘેરાયલાં આપણાં મગતરાં — મનોમાં એ દશા સમજવાની તાકાત જ નથી; અથવા તો કોઇ પણ મનોદશામાં રજસ્ ને તમસ્ પેસવાથી જે આઘાત પ્રત્યાઘાત, ઉશ્કેરણી, રંગરૂપનાં વૈવિધ્ય આકર્ષણ, પ્રલોભન, વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એ બધી ચીજો કેવળ સત્વગુણવાળા એકરંગી અવિચળ જ્યોતિષ્માન નિસ્ત્રિગુણમાં નહીં હોવાથી, તેમાં સત્વગુણનું પણ કોઇક એવું સૂક્ષ્મ, અનિર્વાચ્ય વિલસન હોવું જોઇએ, જો સંસારી સત્વગુણથી — સેળભેળવાળા સત્વગુણથી નીરાળું જ હોય અને પરમહંસોને જ સુલભ હોય.

તા. ૧૨ મી: એક ટીકા કરનાર એવું સૂચવવા ધારછે છે કે દીવાળી અરસાની, 'ધૂમકેતુ' કૃત વાર્તા "હરમાનની દહેરી" છે, તે 'સ્ટ્રેંડ' ના લેખક સેપ્પરમાંથી ઉચલેલ છે. બીજે પક્ષે, આજે 'ધૂમકેતુ' એ પોતે મને વિગતો કહી સંભળાવી, તેમાએ એમ નીકળ્યું કે એ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર જે બાગ્ર છે, તે ઝીંઝુવાડાની અમુક બાઇ પરથી અને દહેરી છે તે વટવાણની એક દહેરી પરથી એમને સૂચિત થએલી. મતલબ, આ ગુજરાતી વાર્તાને સેપ્પર જોડે સ્નાન કે સૂતક એકે નથી. તે આખી ઘટનાનો સાર એટલો કે જેમ અપહરણ કરનારે ચેતતા રહેવાનું છે, તેમ અપહરણના આતુર પકડનારે પણ, પોતે ઓચ્છે વાર ગોથું ખાઇ જાય નહીં, તેની સંભાળ રાખવાની છે.

તા. ૧૫ મી: ગ્રીક નાટકકારોને પ્રિય એવી સ્થલકાલની ને વસ્તુની એકતામાંથી પહેલી બે શેક્સપીઅરે, ને એની પહેલાં ઘણુ સૈકે આપણે ત્યાં કાળિદાસે, તોડી એમ આજે વાત પરથી વાત નીક-

જતાં,—ભાઈ કહેતા હતા. ભારતવર્ષમાં તો વસ્તુની એકતા પણ ભાગવત ને ઋગ્વેદમાં નથી એમ એ કહેતા હતા. તેઓ મોટા વિદ્વાન ને વિચારક, એટલે મારો બીજો ઉપાય શો? બાકી, ઋગ્વેદનાં મંડલોમાં વસ્તુ-એકતાનો પ્રશ્ન જ ન હોય, મંડલોને એકત્ર કરવામાં આવ્યાં તે કોઈ કળાલક્ષી હેતુથી નહીં, પણ સાચવટનાં વહેવારુ મુદ્દાથી, એ બધું મેં એમને ઘણું કહી જોયું. પણ એ અમાન્ય જ રહ્યું. એમને સુખ એટલું છે કે મારી અટકળના ટેકામાં હમણાં જ બહાર પડેલ પ્રો. મેકડોનલના "ઈંડીઆઝપાસ્ટ" નો અને પ્રો. રાગોઝીનના "વેદિક ઈંડીઆ" નો જબરદસ્ત આધાર આપી શકાય તેમ છે,

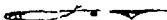
તા. ૧૬ મી: કાલે સુતી વખત વંચાયલા ગાર્ડીનરના એક લેખમાં એમ કહેવાયલું જોયું, કે અનિશ્ચિતતામાં મજા છે, એટલી બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી. આ ખરું હશે?—હા અને નાઃ જેવો તમારો સ્વભાવ. તમે સાહસી હો, તો, ગમે તેવી શંકાશીલ સ્થિતિ સબંધી પણ "કુછ પરવા નહીં" નું વલણ રાખી શકો. ને બીકણ હો, તો—બીજું શું? બાર વાગે તમારા, અનિશ્ચિત દશાના ચકડોળ પર ઘુમરી ખાતાં ખાતાં એ દશા તમારાં ભાન સાન ભુલાવીને, જીવલેણ નહીં તો લોહીલેણ તો જરૂર અમુક અંશે નીવડે.

તા. ૧૭ મી: એક જુવાન જોધ સ્નેહીના મરણથી વ્યાકુળ મિત્ર મારી પરના પત્રમાં લખે છેઃ "એ મરી ગયા તે સાંજે બધા કહેતા હતા કે ઇશ્વરઇચ્છા બલીયસી. પણ મને એમ થયું કે ઇશ્વર ન હોત ને તેની ઇચ્છાએ ન હોત તો કેટલું સારું? તો અમારા—ભાઈ તો અમારી વચ્ચેથી ન ઝડપાઈ ગયા હોત." પેલા સવાલમાં નાસ્તિકતા લાગે છે, પણ કયા સહૃદય સ્નેહીએ, વિરહનો ઘા તાજો હોય સારે, ઇશ્વર સામે બંડ નથી ઉઠાવ્યું. મરણ એ વસ્તુ જ એવી છે કે ઈશ્વરની જે કલ્પના આપણને કરાવવામાં આવી છે. તેની સાથે એ તુરત અથડામણમાં આવે છે ને આપણને પણ અથડાવે છે.—હા, ફીલસુફીનાં પણ ચિંતનો કરવા કરાવવામાં આવ્યાં છે, ખરૂં પણ એમાંનું કેટલું થોડું ચિંતન આપણા પામર માનવીઓના આત્મા જોડે એક રસ થઇ શક્યું છે? વધારે પ્રચલિત સ્થિતિ તો એ જોવામાં આવે છે કે, ફીલસુફી એ સંકટ સમયે જ ખેંચવાની સાંકળ

હોય તેમ આપણે તેનો ઉપયોગ પોલાં આશ્વાસનોમાં કરીએ છીએ. અસહાય અવસ્થામાં ટેકા તરીકે જે.દઢ ચારિત્ર્ય ને ખડક સમાન મનોબળ જોઈએ, તે ઉપનિષદો ને શાંકરવેદાંતના દેશમાં શતકો વીસાં છતાં કેમ નહીં ખીલ્યાં હોય ?

તા. ૨૦ મી: ત્રણુ ત્રણુ અઠવાડીયાં થયાં રાજકીય વાતાવરણનો સાગર હેલે ચઢ્યો છે. "કમીશન–બૉયકોટ," "બૉયકોટ–કમીશન"! અત્યારે તો ભરતી પૂર બહારમાં છે. આગળ જતાં જે થાય તે. પણ આ પ્રશ્ન રાજકીય નહીં, એટલો સાંસ્કારિક ગણાવો જોઈએ. આપણી આવી સંસ્કૃતિની આવતી કાલ એના પર જ નથી અવલંબી શું ? કોઈ અઢારમી સદીનો ગોલ્ડસ્મીથ આવીને કદાચ ઉપદેશ આપે, કે "ગમે તેવા રાજ્યતંત્ર હેઠળ પણ સાહિત્યકાર તો સુખી જ હોય. તેણે એમાં ન પડવું". તો એ કેવો, વિચારસૃષ્ટિનો અદ્દભુત વામનજી આજે લાગે ? પણ ખરી વાત એ છે કે હિંદની પરતંત્રતા રાજકીય નથી એટલી સંસ્કારવિષયક વધારે છે. અને સંસ્કાર રક્ષા સાહિત્યકાર નહીં કરે તો કોણ કરશે ? ભૂતકાળમાં બીજા પરદેશીનાં આક્રમણો થયાં ત્યારની પરતંત્રતા હાલના જેવી સર્વદેશી નહોતી. ને એ વખતે પણ વિચારકોએ સ્થિતિરક્ષાના ઉપાય ક્યાં નહોતા લીધા ? નવી પરતંત્રતા જેમ વિશેષ વ્યાપક છે, તેમ તેને મીટાવવાના પ્રયત્નો પણ વધારે સર્વગ્રાહી નજરે કરવાના છે, ને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કરવાના છે.

તા. ૨૧ મી : "ઈંડીઆઝ પાસ્ટ" જેવું પુસ્તક ગુજરાતીમાં કેમ નહીં લખાતું હોય ? તેમાં ખરી રીતે, અત્યાર લગીની આપણી સંસ્કૃતિને લગતી શોધો નો વિવેકસર ને કુશળતાથી, સાદી સબળ શૈલીમાં સંગ્રહ જ થયો છે. એટલું પણ જો ગુજરાતના વિદ્વાનથી ન થઈ શક્યું હોય, તો તેણે અવતાર શીદ ધર્યો ?

રસકાંખળી

બાવળના કાટાઓ ! ત્હમે પ્રણયના રોમોત્કમ્પ જેવા છો.

∵ ∵ ∵

તું શા માટે ભાંગ પીએ છે?
હા, સ્હમજાયું.
પણે કોઇ રસોઇઆ પકવાન રાંધે છે.
હા, સ્હમજાયું–

∵ ∵ ∵

સનમ! સાકી! શરાબ! માશુક! ઇશ્ક! ત્હમે બધા યે ઉંડા
ભમ્મરીઆમાં પડો, જહન્નમમાં જાઓ.
મ્હારે શી પરવા છે?

∵ ∵ ∵

અય ધૂળ! હું કેવો નિષ્ઠુર છુ?
રસ્તે ચાલતાં ત્હમને દાબું છું,
ત્હમને ખીસામાં ભરું કે માથે ચ્હડાવું?

∵ ∵ ∵

અય માનવીઓ!

વૃક્ષોને કાપીને તમારાં બારણાં બનાવો છો?
પત્થરને રીબાવીને ચણતર ચણો છો?
માટીને શેકીને છાપ્પા બનાવો છો?

મ્હારે એ નિષ્ઠુર નિવાસગૃહો નથી જોઈતાં.
હું તો મુસાફર છું.

∴ ∴ ∴

માશૂક!

હવે ચાલ્યાં જઈએ. જૂઓ! આપણને બન્નેને એકલાં જોઈને ઉષા પણે પૂર્વમાં શરમાય છે.

જગતને આપણી અદેખાઈ આવે તે પ્હેલાં ચાલ્યાં જઈએ.
જગત ઉંઘે ત્યારે આવજો.
ચાલ્યાં જઈએ. અય સુલતાના!

∴ ∴ ∴

ગૌર ગાલની ગુલાબી ભરેલી કોઈ મદછકેલ નવયૌવનાના મુખનું એક ચુમ્બન મળે તો શી પરવા છે જગતની, સ્વર્ગની કે પુણ્યની?

શું છે પાપ કે પુણ્ય? સદાચાર કે દુરાચાર?
જગતના અય મનવી! માણી લે, માણી લે.

ગંગાયમુનાને—

લલિત

૧

ગંગા! તારા અવનિવહને, જોઉં આકાશિકાને:
ત્યાંથી ઝીલું નભની સુરતા ઝૂલતી સ્મિતસાને:
તારા નીરે ચરિત ચળકે પુણ્ય-સૌન્દર્ય-ભીનું:
તારા તીરે વ્રતતપભર્યાં તીર્થનાં પુણ્ય વીર્યું:

૨

આરાધિતા પ્રણય ને રમણે સુહાતી—
નારાયણી શી યમુના ઉર-ગીત ગાતી!
સ્નેહેશની સતી સુહાગણ તું કુળાતી:
તારા રસે રસિકતા જગની મ્હલાતી!

૩

ગંગાદ્રિથી હિમરસ વહે અદ્રિકેદાર ગંગા—
આનન્દિલી ત્વરિત સરતી ટાળવા ભોગતૃષ્ણા:
તું તો અર્પે જનનીપયશાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય સિદ્ધિ—
તૃપ્તિ શાંતિ ભરતી જીવિતે સ્નેહની એ સમૃદ્ધિ!

૪

જન્માદ્રિથી ઉછળતી ઉતરે: યમુના!
કૌમારને ક્રીડન શિખિવતી તું શું ના?
સંસારને સરલ તું કરવા મથે ના?
સૌંદર્યને હસી સજાવતી તારી વીણા!

વિકાસવાદ[1] વિષે થોડુંએક.

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત જ્યારથી ઘડાયો ત્યારથી આખી વિચાર સૃષ્ટિમાં એક નવો જ યુગ શરૂ થયો એમ આપણે કહી શકીએ. જેમ કેટલીક શોધોને લઈને આખી યુરોપની સંસ્કૃતિનું વહન જૂદે માર્ગે ગયું, એમ જ આ વાદે બધા વિષયોની ચર્ચામાં એક સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુ આપ્યું હાલ જો કોઈને કોઈ પણ વિષય ઉપર લખવું હોય તો કશું પણ નવું કહેવા જતા પહેલાં એ વિષયનો કેવી રીતે વિકાસ થયો એનું એ પહેલા નિરૂપણ કરશે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ[2] હવે બધા વિષયોમાં લાગુ કરવામાં આવે છે. ભૂત એ માત્ર એક ભૂત જ નથી, પણ સમસ્ત ભૂત ભૂત તરીકે જીવન્ત છે, વર્તમાનમાં એ પથરાય છે, અને એના ફણગા ભવિષ્યમાં ફૂટે છે. આ રીતે કોઈ પણ બાબતના સત્યાસત્ય વિષે, જેમકે રૂઢિ કે રીતરિવાજ વિષે—ચર્ચા કરતાં, એને એના ઐતિહાસિક જડતરમાં જ જોવામાં આવે છે. વિષયનું નિદાન શોધીને જ આગળ જવું એ પદ્ધતિ[3] પણ વિકાસવાદે જ શીખવી છે. પણ ઇતિહાસમાં તો આ વાદનો પણ વિકાસ થયો છે, એટલે વિકાસવાદના મૂળ સિદ્ધાન્ત ઉપર આવતા પહેલાં ઇતિહાસમાં આપણી નજરે એ ક્યાં ક્યાં ચડે છે એ આપણે ટુંકમાં જોઈશું.

અમુક જાતનો વિકાસવાદ તો જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાથી જ દરેકોઇ માણસને મળી આવે છે. છોકરૂં જન્મે છે, મોટું થાય છે ને મરે છે. બીજમાંથી ઝાડ થઇ એને ફુલ અને ફળ થાય છે અને આપણે પાછા બીજ પાસે આવીએ છીએ. દૂર દૂર પણ મનુષ્યને એક એવો અસ્પષ્ટ ભાવ તો રહે જ છે કે આખી સૃષ્ટિ આવા જ

૧ Theory of Evolution. ૨ Historical Method. ૩ Genetic method.

ચક્રમાં ફર્યા કરે છે—જો કે આ જાતનું કુતૂહલ એવું છે કે એ ગમે તેમાં પરિણમે. એમાંથી ફીલસુફી નીપજે કે પછી સર્જન શક્તિ કાવ્યમાં કે કળામાં જ ઢળે. પણ આપણે અહિં એની સાથે સંબંધ નથી.

ઇ. સ. પૂર્વેના ગ્રીક લેખકો.

પહેલ વહેલાં ગ્રીક ફીલસુફ એનેકઝાગોરાસ—જે અનંતતાને આ વિશ્વનું આદ્ય કારણ માનતો—તેણે એક જગ્યાએ કહ્યું કે મનુષ્ય કોઇ જળચર પ્રાણીમાંથી ઉતરી આવ્યું છે; અને પૃથ્વી પહેલાં પ્રવાહી સ્થિતિમાં હતી. હરકોઈ પ્રાણી કોઈ બીજાને અન્યાય કરીને જ જીવી શકતું એમ એનું માનવું હતું. અને વિશ્વના નિયમ પ્રમાણે એ બધા અન્યાયોનો જવાબ આપીને જ પ્રાણી મરી જતું એટલે કે પાછું અનંતતામાં ભળી જતું. આપણે જો ધારીએ તો આમાંથી એમ તારવી શકીએ કે એનેકઝાગોરાસને ડાર્વિનની માફક, જીવનમાં જીવવા માટે જ કેટલી મારામારી (જીવનકલહ) છે એનું કંઇક ભાન હતું. પણ એનેકઝાગોરાસની ફીલસુફીનું નિરૂપણ કરતાં આટલે દૂર આપણે જઇ શકીએ એમ લાગતું નથી. એક બીજા ગ્રીક ફીલસુફને તો કલહ જ જીવનની ઉત્પત્તિનું મૂળ થઈ પડ્યું. એનું નામ તે હીરેકલાઇટોસ. હોમર અને હીસીયડ પોતાની કવિતામાં એમ ગાતા કે દેવો અને મનુષ્યોમાંથી જો કલહ અને લડાઇ નાશ પામે તો કેવું સારૂં! આથી હીરેક્લાઇટોસને મન તેઓ અજ્ઞાન હતા. એનો કલહનો સિદ્ધાન્ત કંઈ સાધારણ માણસ કલ્પે એવો નહિ, પણ વિશ્વવ્યાપી હતો. વિરુદ્ધ ગુણો હંમેશાં એક બીજાને ખેંચે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓનું તાત્વિક સ્વરૂપ એક જ છે એમ એ માનતો. જીવનવ્યાપારો બે વિરુદ્ધ શક્તિઓના સમતોલપણામાં ચાલ્યા કરતા. જીવનને નદીના પ્રવાહની સાથે એ સરખાવતો અને લગભગ હાલના ફ્રેંચ ફીલસુફ બર્ગસનની જેમ એ કહેતો કે એકની એક નદીમાં આપણે બે વાર પગ ન મૂકી શકીએ, કારણ પાણી વહે જ જાય છે. જીવનની ગઇ ક્ષણ તેમજ પાછી આવતી નથી.

પણ આ બધાને માત્ર જૂદા જૂદા તર્ક જ માનીએ. ગ્રીસના ઘરમાં એરીસ્ટોટલ આવ્યો ત્યાં સુધી માત્ર જ્ઞાનનો ખીચડો જ ભર્યો હતો. એ બધું જ્ઞાન એરીસ્ટોટલે વ્યવસ્થામાં મૂક્યું. જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રો ઉપર પુસ્તકો લખનાર એ પહેલો ફીલસુફ થયો.

પ્રાણીઓને એ જ્યારે સામાન્ય વર્ગોમાં ગોઠવે છે ત્યારે એનામાં ઊંડી સમજણ હતી એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. દાખલા તરીકે વ્હેઈલને એ માછલીઓના વિભાગમાં નાખતો નથી, પણ આંચળવાળાં પશુઓના વિભાગમાં નાંખે છે, અને તેવી જ રીતે, ચામાચીડીયું જો કે ઉડે છે, તોપણ તેને ઉપરના વર્ગમાં જ ગોઠવે છે. આનાથી આગળ જઈ જ્યારે એના વિકાસવાદ આગળ આપણે આવીએ છીએ ત્યારે આપણા અત્યારના સમસ્ત જ્ઞાનોપચયના આધારે કદાચ એને વિકાસવાદ જ ન કહી શકીએ. કારણ એના મત પ્રમાણે પ્રાણીઓનો વિકાસ ગોળ ગોળ ચક્રમાં ફર્યા કરતો. ઉપર કહ્યું તેમ, બીજમાંથી વૃક્ષ થાય અને તેમાંથી પાછું બીજ થાય અને અનંત કાળ સુધી આનો આ ક્રમ રહ્યા કરે. પ્રાણીઓમાં માત્ર વ્યક્તિઓ વિકાસ પામતી, પણ એના મત પ્રમાણે એક જાતના પ્રાણીનો વિકાસ બીજી જાતમાં પરિણામ પામતો નહિ. જાતિ તો સ્થિર અને પોતામાં પૂર્ણ જ હતી.

આ જાતનો વિકાસવાદ ગ્રીક ફીલસુફી અને કળામાં બરોબર ગોઠવાઈ રહે છે. ગ્રીક વિચારકોએ ઘણા વર્ષોથી અમુક અમુક દ્વંદ્વો ગોઠવી કાઢ્યાં હતાં. એમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

એકી	બેકી.	પૂર્ણ	અપૂર્ણ.
વર્તુળ	સીધી લીટી.	જાતિ	વ્યક્તિ.

ગ્રીક લોકોની બુદ્ધિ પણ કળામય હતી. જે પોતામાં જ સમાપ્ત રહે એને પૂર્ણ અને સુંદર કહી શકાય, એટલે જે વસ્તુને અનંત સુધી લંબાવી શકાય એ અપૂર્ણ ગણાતી. આ રીતે વ્યક્તિ અપૂર્ણ ગણાઈ, અને વ્યક્તિનું જીવન જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી એક સીધી લીટીમાં દોડે જતું. પણ બધી વ્યક્તિઓના જીવન મળીને જાતિનું એક પૂર્ણ વર્તુળ બનતું, કારણ જાતિ પોતામાં જ સમાપ્ત રહેતી. આકાશમાં તારાઓ જેમ ગોળ ફર્યા કરે તેમ જાતિનો વિકાસ એક ચારે-બાજુથી-બંધ વર્તુળમાં જ થયા કરતો. એનું બળ કેન્દ્રાપગામી થઈ બીજી જાતમાં વિકાસ થવા પામતું નહિ.

એટલા માટે એરીસ્ટોટલને વનસ્પતિનો, પ્રાણીનો અને મનુષ્યનો, એમ ત્રણેના પ્રાણ—અથવા જીવનતત્ત્વો એક એકથી જુદાં કલ્પવાં પડયાં. આ માર્ગ આપણને એની ફીલસુફીમાં લઈ જાય છે, માટે

અહીંથી જ છોડી દઇશું. છેવટમાં, એનું કુદરતનું નિરીક્ષણ એટલું વિશાળ હતું, અને કેટલીક વાર એવા દાખલાઓ ઉપર એ આવી ચડતો કે એને કઈ જાતિમાં મૂકવા એ એને સમજાતું નહિ; ત્યારે એવી વ્યક્તિઓને એ "રાક્ષસ" અથવા "કુદરતના ખેલ" કહેતો. (Sport અથવા freaks of Nature.)

મધ્યકાલીન યુગ.

એરીસ્ટોટલે એટલું બધું લખ્યું કે એના ભાર નીચે એના શિષ્યો ચગદાઇ ગયા. ત્યાર પછી તો ક્રીશ્ચાનીટી આવી અને બાઇબલમાં બંધ બેસે એ રીતે જ એણે વિકાસવાદનું સમર્થન કર્યું. આમાં એરીસ્ટોટલ એમને બહુ મદદગાર થઇ પડ્યો. કારણ સૂર્ય અને નભોમંડળ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે, અને પૃથ્વીપર મનુષ્ય સર્વ કુદરતનું કેન્દ્ર, અને બાઇબલ પ્રમાણે ઈશ્વરે જ એને પોતાના સ્વરૂપમાં ઘડેલો એટલે એ માત્ર ભ્રષ્ટ થયેલો ફીરસ્તો જ ગણાતો. ત્યાર પછી હાલ જ્યારે ડાર્વિન સાહેબે એમ કહ્યું કે મનુષ્ય તો વાંદરામાંથી વિકાસ થઇ ઉતરી આવ્યો છે ત્યારે એક અંગ્રેજ પાદરીએ સત્તરમા સૈકામાં પૂર્ણ વિદ્વત્તાથી એટલું બધું સાબીત કરી આપ્યું કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૪ના વર્ષમાં ઑક્ટોબરની ત્રેવીસમી તારીખે સવારના નવ વાગે ત્રિમૂર્તિએ મનુષ્યને ઘડ્યો[૪]! આવી જ રીતે રોમની પડતી પછી કેટલાય સૈકા સુધી ક્રીસ્તી ધર્મના મોટા મોટા અધિકારીઓની બુદ્ધિ સૂર્યમંડળના ગૃહોની ગતિની ગણત્રી કરતાં એક ઉપર એક એમ ૭૬૦ જેટલાં એપીસાયકલો ઘડવામાં એરીસ્ટોટલે કરેલા એક મોટા માંડામાં જ પૂરાઇ રહી.

અર્વાચીન ફીલસુફી.

યુરોપમાં જ્યારે જાગૃતિ આવી અને ખગોળ વિદ્યા અને ભૌતિક શાસ્ત્ર "ધરમના" ઝુલમમાંથી છૂટ્યાં ત્યારે જ કંઇક માણસોનાં મન મુક્ત થઈ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં જવા લાગ્યાં. આ વખત દરમીઆન વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત એક તરફ ફિલસુફીમાં ગુંથાએલો આપણી નજરે ચડે છે અને બીજી તરફ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં નિરીક્ષણથી ધીમે ધીમે તે અગ્રસ્થાને આવતો માલુમ પડે છે. સત્ત-

---

૪ હજી પણ બાઇબલનો ઈશ્વર-મનુષ્ય-સર્જનનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરે છે. થોડા જ વખત પહેલાં ઇંગ્લાંડના બે પાદરીઓ આ વિષે લડી પડયા હતા.

રમા સૈકાના પહેલા દસકાઓમાં ફ્રેંચ ફીલસુફ દેકાર્ટે (૧૫૯૬–૧૬૫૦) ખ્રીતાં ખ્રીતાં પણ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થ્યો હતો કે વિશ્વના બધા પદાર્થો તથા પ્રાણીઓ મૂળ એક રસ–દ્રવ્યમાંથી ક્રમે ક્રમે અધિભૌતિક રીતે જ વિકાસ પામ્યાં છે. આ પછી યાહુદી ફીલસુફ સ્પીનોઝાના (૧૬૩૨–૧૬૭૭) મત પ્રમાણે આખા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન જે આધિભૌતિક સૃષ્ટિમાં જડ દ્રવ્ય તરીકે આપણને આવિર્ભૂત થાય છે અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં ચેતના[૫] સર્વ વ્યાપારોનું રૂપ પકડે છે એ એક જ છે. જર્મન ફીલસુફ લાયબ્નીટ્ઝે પોતાની ફિલસુફીમાંથી ત્વચમાં વ્યાપેલા સાતત્યના સિદ્ધાન્ત[૬] ભૌતિક શાસ્ત્રીઓને આપ્યો. અને જર્મન ફિલસુફ કાન્ટને (૧૭૨૪–૧૮૦૪) ઝાંખી થઈ કે નેબ્યુલા કે નિહારિકામાંથી આખું વિશ્વ ક્રમે ક્રમે પ્રથકરણ પામી ઉત્પન્ન થયું છે. એણે એક જગ્યાએ એમ પણ કહ્યું છે કે હાલનાં વાંદરામાંથી ભવિષ્યમાં કદાચ કોઇ ઉંચી કોટિનું પ્રાણી પણ થાય. વળી ફ્રેંચ ખગોળવેત્તા લાપ્લાસથી આગળ જઈને કાન્ટે કહ્યું કે "જો કોઇ મને જડ દ્રવ્ય આપે તો હું એને આખી પૃથ્વી કરી આપું" પણ આ નિયમ પ્રમાણે જીવતાં પ્રાણી ન થઈ શકે એમ એનું કહેવું હતું, કારણ જીવનતત્ત્વ જ કંઇ અલૌકિક છે.

અત્યાર સુધી આપણે વિકાસવાદનું નિરૂપણ ફિલસુફીના ક્ષેત્રમાં થતું જોયું. હવે પછી જીવનશાસ્ત્રના વિશેષ ક્ષેત્રમાં વિકાસવાદનું સમર્થન કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું તે આપણે જોઈશું. જીવનશાસ્ત્ર[૭] વિશ્વના સમસ્ત જીવનને પોતાનો વિષય ગણે છે અને જીવનતત્ત્વ પૃથ્વીના જે જે જીવતાં પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતું માલમ પડે છે તે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ કેમ થયાં એનું નિરૂપણ પણ એમાં કરવામાં આવે છે. પણ આપણે ખાસ આ માર્ગ ઉપર ચઢીએ તેના પહેલાં એ જરા જોઇ જઇએ કે એવી કઈ બાબતો શાસ્ત્રીઓના લક્ષ પર ચઢી કે જેથી એમને વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત લેવો પડ્યો.

૫ Consciousness ૬ Doctrine of continuity. ૭ Biology.

પ્રાણીઓની જૂદી જૂદી જાતોનો વિકાસ થયો છે એ નિવિવાદરૂપે સ્થપાયું. એમાં કેટલાંએક શાસ્ત્રોએ બહુ મદદ કરી છે, અને તેમને આપણે જરા ઉપરછલાં જોઈ જઈશું.

જીવનવિકાસની સાબીતીઓ.

એક તો પુસ્તરવિદ્યા. હજારો વર્ષો પૂર્વે મરી ગયેલાં પ્રાણીઓ પૃથ્વીના પડમાં પત્થર જેવાં કઠણ થઈ જાય છે. પૃથ્વીમાં તેઓ જેમ જેમ ઊંડે ખોદતા ગયા તેમ તેમ આવાં ઘણાં નવાં પ્રાણીઓ જડયાં. આમાંનાં કેટલાંક પૃથ્વીના પડ પરથી હાલ નાબૂદ થઇ ગયાં છે, અને બીજાનાં રૂપો બદલાયાં છે. એક રીતે જોતાં પહેલાં મનાતું હતું તેમ પૃથ્વીપરનો જીવનવિકાસ કંઇ બહુ સાદી રીતે થયો હોય એમ લાગતું નથી. બીજી તરફથી જે કેટલાંક પ્રાણીઓના વિકાસમાં અનુસંધાનની કડીઓ જડતી ન હતી તે જડી છે. આનો સારામાં સારો દાખલો આર્કીઓપ્ટેરીં[૮] નામના પ્રાણીનો છે. આ પરથી હવે સિદ્ધ થયું છે કે પક્ષીઓ પેટે ચાલનારાં સર્પ જેવા પ્રાણીમાંથી ઉતરી આવ્યાં છે.

જો જીવનશાસ્ત્રે વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો ન હોત તો હકસલે સાહેબે કહ્યું છે તેમ ભૂતજીવનસ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રને–પુરાકલ્પજીવવિધાને[૯] એ સિદ્ધાન્ત શોધી કાઢવો પડયો હોત. કારણ પ્રાણીઓનો વિકાસ થયેલો ત્યાં સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. પક્ષીઓ શામાંથી ઉતરી આવ્યા છે એ આપણે ઉપર કહ્યું. નહાર ઘણાં વર્ષો પૂર્વે હાલ છે એના કરતાં બહુ મોટું હતું અને આપણો ઘોડો માત્ર અગીઆર ઇંચ જેટલા ઉંચા પ્રાણીમાંથી આવડો થયો છે અને એના પંઝાનો ચાલી ચાલીને દાબડો થઈ ગયો છે !

ભૌગોલિક રીતે પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ કેવી રીતે પૃથ્વીપર વેરાયાં છે એ બાબત પણ વિકાસક્રમના નિરૂપણમા મદદ કરે છે. પૃથ્વીની સપાટીપર પ્રાણી ઉષ્ણકટિબંધમાંથી શીત તરફ જાય તોપણ અમુક ફેરફારો એનામાં થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓ બે રીતે પૃથ્વીની સપાટીપર વ્હેંચાય છે: એક ભૌગોલિક રીતે અને બીજી ભૂતકાળમાં વિકાસ પામતાં પામતાં પ્રાણીઓ બીજી જગ્યાએ જાય તે રીતે.

---

૮ Archæopteryx. ૯ Palæontology.

વિકાસવાદના નિરૂપણમાં ગર્ભવિદ્યા[૧૦] તરફથી મોટી મદદ મળી છે. ખરી રીતે તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી જ આ વિદ્યા ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું છે. તો પણ ફૌન બેર જર્મનીમાં ઇ. સ. ૧૭૯૨–૧૮૭૬ માં થઇ ગયો, તેણે પહેલવહેલાં અવલોકન કરી કહ્યું કે જૂદી જૂદી અવાન્તર જાતોની ગર્ભાવસ્થામાં બહુ જ સામ્ય છે. એના કાલને લઇને એ વિકાસવાદી થઇ શક્યો નહિ. ફૌન બેરથી આગળ જઇ હવે ગર્ભવેત્તાઓએ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી જોયું છે કે દરેક પ્રાણી એના પૂર્વજો વિકાસક્રમમાં જે જે રૂપોમાંથી પસાર થયા હોય તે તે રૂપોની કહાણી જન્મ પહેલાં ગર્ભાવસ્થામાં કહી જાય છે.[૧૧] સ્થળચર કરોડવાળાં પ્રાણીઓને ગર્ભાવસ્થાના શરૂઆતના દિવસોમાં શ્વાસ લેવા માટે ફુલ્લાંઓ હોય છે. મનુષ્ય પણ આમાં અપવાદ રૂપ નથી; એને પણ ગર્ભના ત્રીજા અઠવાડીઆમાં આ ફુલ્લાંઓ હોય છે. બીજી રીતે પણ સ્થળચર પ્રાણીઓનું શારીરિક બંધારણ જળચર માછલીઓના જેવું હોય છે. આ શોધ ઉપરથી જીવનશાસ્ત્રીઓએ બહુ બહુ આશાઓ બાંધી હતી. જ્યોફ્રે સેઇન્ટ-હિલેરે અને બીજા એક એવો સિદ્ધાન્ત પણ બાંધ્યો કે ઉંચી કોટિના પ્રાણીનો વિકાસનો રોધ થાય તો નીચી કોટીના પ્રાણી તરીકે એ જીવે![૧૨] થોડુંક વિષયાન્તર થાય તો પણ મને કહેવાનું મન થઇ જાય છે કે આજ સિદ્ધાન્ત વૉલ્ટર બેજોટ ઇતિહાસમાં લાગુ પાડે છે અને કહે છે કે પૂર્વની બધી સંસ્કૃતિઓ માત્ર થોડે સુધી વિકાસ પામી પછી કુંઠિત અવસ્થામાં જ પડી રહી છે.[૧૩] ઉંચી કોટિના પ્રાણીની ગર્ભાવસ્થાની એક સ્થિતિ, અને નીચી કોટિના પ્રાણીનું સ્થાયી રૂપ અને રચના એ બે વચ્ચે વિશેષત્વવાળું નહિ પણ સામાન્ય સામ્ય છે. જીવનશાસ્ત્રીઓની બધી આશાઓ પૂર્ણ થઇ નહિ એનું એક કારણ એ છે કે ગર્ભવિદ્યાનુ નિરૂપણ શરીરશાસ્ત્રીઓએ[૧૪] કરવું જોઇએ. ઈંડાના જીવન બીજ[૧૫]માં

૧૦ Embryology. ૧૧ Theory of Physical Recapitulation.
૧૨ Doctrine of 'arrest of Development.'
૧૩ 'Physics and Politics'–'arrested civilizations.'
૧૪ Physiologists
૧૫ cell.

પહેલાં તો માત્ર સાદી રીતે જ વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે કે એકમાંથી બે, બેમાંથી ચાર, ચારમાંથી આઠ એમ જીવનઅંશો[૧૬] વધે છે. પણ અમુક કાલ પછી ૧, ૨, ૪, ૮,–એવી સાદી પદ્ધતિએ વિકાસ થતો નથી પણ નવા ગુણો અને તત્ત્વો એમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આથી પ્રશ્ન બહુ કઠિન સ્વરૂપ પકડે છે અને માત્ર 'જીવનશાસ્ત્રો જ એનો ઉત્તર આપવા સમર્થ નથી.

સૃષ્ટિવિકાસ વિષે કેટલાક તર્કો.

પુરાકલ્પજીવવિદ્યા, પ્રાણીઓનો ભૌગોલિક વિસ્તાર તથા ગર્ભવિદ્યાની વિગતો, ઉપર કહ્યું તેમ વિકાસ થયાનો પુરાવો આપે છે. આપણી આગળ મૂળ નિરૂપણની વસ્તુ એ છે કે–એ વિકાસ કેવી રીતે થયો? વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં હરકોઇ તર્ક[૧૭] સિદ્ધ નહિ તો સર્વમાન્ય થાય તે માટે એ શાસ્ત્રની રીતિએ જ એનું નિરૂપણ કરવું પડે છે. તર્કનો ગમે તેવડો મોટો માંડવો રચ્યો હોય પણ જો છેવટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી એ સિદ્ધ ન થઈ શકે તો બધું નકામું. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર જઇ ઉપરના અંગ્રેજ પાદરીની જેમ આપણે એમ કહીએ કે સર્વ પ્રાણીઓને ઇશ્વરે સરજ્યાં છે, તો વિજ્ઞાન આપણા તર્કને બિલકુલ માન આપશે નહિ. કારણ દરેક સત્ય પ્રત્યક્ષાભિમુખ જ છે. પુરાકલ્પજીવવિદ્યા, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, બધાં જેમ જેમ આગળ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વિકાસવાદના સમર્થનમાં મદદ મળે એવી વિગતો એકઠી થતી ગઈ. પછી જ્યારે વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત લગભગ સર્વમાન્ય થતો આવ્યો, ત્યારે બાઇબલ પ્રમાણે ઇશ્વરે નોઆહના વહાણમાં મૂળથી આખી જીવનસૃષ્ટિનાં બીજ ભર્યાં હતાં એ ધાર્મિક માન્યતાએ એવું જ બીજું વિચિત્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. એ બીજી માન્યતા પ્રમાણે ઇશ્વર જૂદી જાતો સર્જવા જૂદા જૂદા દેશોમાં ગયો[૧૮] કાન્ગારૂ એણે ઓસ્ટ્રેલીઆમાં જ કર્યું અને

૧૬ geometric series માં

૧૭ Hypothesis.

૧૮ Doctrine of 'Specific centres of creation.'

ગ્રીસ્ના આફ્રિકામાં જ. વિકાસવાદ વિરુદ્ધના જૂના ખ્રીસ્તી મતના આ મરણોદ્ગાર હતા. એક ખાલી સિદ્ધાન્ત પણ મરતાં મરતાં જીવવાની કે ટકી રહેવાની કેટલી કોશીશ કરે છે તે આપણે આમાં જોઈ શકીએ છીએ.

• આપણે ઉપર હ્વિસ્લુરીના વૃક્ષને આધારે વિકાસવાદની વેલીને ચડતાં જોઈ. જર્મન ફીલસુફ કાન્ટ પછી એનો ઉછેર ખાસ જીવન-શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં થતો આપણે જોઈએ છીએ. એ શાસ્ત્ર વિશ્વના સમસ્ત જીવનને પોતાનો વિષય ગણે છે. અને જીવન તત્ત્વ પૃથ્વી પર જે જે જીવતાં પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થતું માલમ પડે છે તે તે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનું નિરૂપણ કરે છે.

• કાન્ટ સમસ્ત નિર્જીવ સૃષ્ટિ જડ દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેતો, પણ એક સજીવ પ્રાણીની આગળ કોઈ અલૌકિક આશ્ચર્યમાં એ અટકી પડતો.[૧૯] ડેકાર્ટને મન તો સશરીર પ્રાણીઓમાં જીવ કે મન એવું કશું ન હતું, પણ કાન્ટ જીવન વ્યાપારો જડ દ્રવ્યમાંથી નીપજાવી શકાય એવા નથી એમ માનતો. જડ દ્રવ્યમાંથી જીવન તત્ત્વની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ રીતે સંભવે કે નહિ એ પ્રશ્ને જીવનશાસ્ત્રીઓના બે પક્ષમાં ભાગ કરી નાંખ્યા છે[૨૦] એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. ઉપરનો ગૂઢ પ્રશ્ન બાજુપર મૂકીને જીવનવ્યાપારોનું વિજ્ઞાનની રીતે નિરૂપણ કરવા માટે કોઈ એમ કહે કે આપણે પહેલેથી જ જીવન તત્ત્વના અણુઓ કલ્પિએ; તો જીવનતત્ત્વના અણુઓના સંઘાતથી થતા પ્રાણીની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને મૃત્યુ આધિભૌતિક રીતે જ સમજાવી શકાય. ભૌતિક શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે હરકોઈ પદાર્થ ઉપર બે નિરાળી શક્તિઓ જૂદી જૂદી દિશામાં ખેંચાણ કરે તો તે પદાર્થ એ બે દિશામાંથી કોઈ એકમાં ન જતાં એની વચ્ચેના કોઈ એક ત્રીજે જ માર્ગે જશે; એમજ જીવનતત્ત્વના અણુઓના સંઘાત પ્રત્યાઘાતમાંથી પ્રાણીની જીવનવૃદ્ધિનો માર્ગ આપણે ચોક્કસ કરી શકીએ.

---

૧૯ એ સજીવન પ્રાણીને એક 'Wunder' કહેતો.

૨૦ Biogenesis: જીવાત્જીવવાદ Abiogenesis; અજીવાત્જીવવાદ.

પ્રાણીઓની વૃદ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં ફ્રેંચ શાસ્ત્રી બફ્ફન ઉપ-રની જ પદ્ધતિ પકડે છે. (૧૭૪૯). એ જીવનતત્ત્વના અણુઓને[૨૧] ભૌતિક પરમાણુઓની માફક જ વિશ્વમાં વ્યાપેલા કલ્પે છે. જર્મન ફિલસુફ લાયબ્નીઝ વિશ્વના અંતિમ તત્ત્વને અભેદ્ય નીરન્ધ્ર ચિદ્ અણુઓરૂપ વ્યક્તિઓ[૨૨]માં વહેંચી નાંખે છે, એનું જ અધિભાતિક પ્રતિબિંબ આપણને બફ્ફનના સિદ્ધાંતમાં દેખાય છે એ આપણે કોઇ-વાર લાયબ્નીઝની ફીલસુફી જોઇશું તો સમજાશે.

અવયવી, પરિસ્થિતિ, અને ધર્મ.

વિકાસવાદના ખાસ નિરૂપણમાં આપણે કેટલીક પરિભાષાથી પરિચિત થવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યું તેમ જીવનશાસ્ત્રનો વિષય તે જીવનતત્ત્વ છે, પણ વિશ્વનું સૂક્ષ્મ જીવનતત્ત્વ આપણને પ્રાણીઓમાં જ મૂર્ત થયેલું માલુમ પડે છે. દરેક પ્રાણીને અવયવો હોય છે; અને જુદા અવયવોના [૨૩]ધર્મો નિરાળા હોય છે. તોપણ એ બધાં ધર્મોનું ઐક્ય પ્રાણી સાધે છે. બીજા બધા અવયવો, પેટ માત્ર બેઠું બેઠું ખાયા કરે એટલા માટે એની ઇર્ષ્યા કરી પોતાની બધી ચેષ્ટાઓ બંધ પાડે તો સમસ્ત શરીર ક્ષીણ થાય એ તો આપણે બાળકોને કહેવાતી વાર્તામાં જ જોઇએ છીએ. પરમાણુઓના એક ઢગલા જેવું પ્રાણી નથી પણ તેનામાં એકત્વનું તત્ત્વ રહેલું છે. પ્રાણીને અવયવો છે એટલા માટે આપણે એને અવયવી પ્રાણી કહી શકીએ. અથવા ટુંકામાં માત્ર અવયવી પણ કહી શકાય.

અવયવી જ્યારે જન્મે છે ત્યારે એ વિશ્વમાં એકલું જ નથી હોતું. બીજાં જીવન્ત પ્રાણીઓ, તથા જડ સૃષ્ટિમાં એનું સ્થાન નિયત થએલું હોય છે. એને જેમ એના માબાપ તરફથી અમુક શરીરના બંધારણ રૂપ વારસો મળે છે તેમ બાહ્યસૃષ્ટિ પણ એની ચારે બાજુએ હોય છે. આ બધી આપણે એની પરિસ્થિતિ કહીશું.

---

૨૧ 'Molecules Organique.'

૨૨ 'Windowless Monads.'

૨૩ function ૨૪ Environment.

કોઈ પણ પ્રાણી એની પરિસ્થિતિની સાથે સંબંધમાં આવ્યા વગર જીવી શકતું નથી. એવા સંબંધમાં આવ્યા વગર પ્રાણીનું જીવન ઠાલી[૨૪] અને ક્ષીણ થઇ જાય. પ્રાણી પોતાનો ખોરાક એની પરિસ્થિતિમાંથી મેળવે છે, કે ભૂખે મરે છે; અને એ પ્રમાણે એની વૃદ્ધિ કે નાશ થાય છે. પ્રાણી અને તેના પરિસ્થિતિ વચ્ચે આઘાત પ્રત્યાઘાત થયા કરે છે. આ સબંધ રોજ નવું સ્વરૂપ પકડે છે. કોઇ દિવસ પ્રાણીપર બાહ્ય સંજોગો ચડી બેસે છે, તો કોઇ વાર પ્રાણી સૃષ્ટિપર જીત મેળવે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે પ્રાણીના અવયવોના જૂદા જૂદા ધર્મો છે. એ બધા ધર્મો કેન્દ્રવર્તી છે અને એ તમામ અવયવીના જીવનનું લક્ષ્ય સાધે છે. આપણે બહુ ઊંડા ન જતાં એટલું જ અહીં કહીશું કે દરેક પ્રાણીનું લક્ષ્ય જીવવાનું હોય છે. જીવન એક એવું તત્ત્વ છે કે એની વિરુદ્ધની–મૃત્યુની દશા એક વિકલ્પ તરીકે પણ જીવનની સામે ટકી શકતી નથી. જીવવું કે મરવું એવો પ્રશ્ન માત્ર મનુષ્યની જ સામે અને તે પણ કોઇક જ વાર આવીને ઉભો રહે છે. દરેક પ્રાણીનું લક્ષ્ય જીવન હોઇને આપણે કહી શકીએ કે એ લક્ષ્ય એ એના ધર્મવડે સાધે છે. પણ આ ધર્મ શબ્દનો અર્થ આપણે વધારે સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે કે કંઈ ગોટાળો થવા સંભવ ન રહે. દરેક અવયવોના જુદા જુદા ધર્મો હોય છે તે આપણે કહ્યું. એવી જ રીતે સમસ્ત અવયવીનો પણ ધર્મ હોય છે. એ ધર્મમા અવયવી એની પરિસ્થિતિને લઇને પ્રવૃત્ત થાય છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે અવયવી અને એની પરિસ્થિતિ એ બે વચ્ચેનો જે સંબંધ તે ધમ[૨૫] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે અવયવી અને એની પરિસ્થિતિ ધમ-પ્રવૃત્તિદ્વારા એક બીજાને અસર કરશે.

અવયવી, એની પરિસ્થિતિ, અને એ બે વચ્ચેનો જે સંબંધ -ધર્મ, તે ત્રણુ બાબતો સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા પછી જ વિકાસવાદના આધુનિક સિદ્ધાન્તો સમજી શકાય, પરંતુ સ્થલસંકોચને લઈને આપણે આજે આટલે જ વિરમીશું.

---

૨૪ Abstract. Contentless.
૨૫ (આ ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધર્માનુભવ કરવાનો નથી.)

ર જ.ક ણુ

ધૂમકેતુ

હજારો દિવસમથી એક જ દિવસ મને યાદ છે પ્રકાશનો અને પ્રેમનો

રોવુ હોય ત્યારે હુ એકાત શોધુ છુ હસવુ હોય ત્યારે મિત્રો.

સમુ ને કિનારે જ તારો પગરવ કેમ સભળાય છે? બધે જ તુ છે એટલા માટે કે બીજે ક્યાંય તુ નથી એટલા માટે?

ચદ્રની જેવી કીર્તિ આવે કે અધારા જેવો અપયશ આવે મિત્રો નિંદે કે મૂરખા વખાણે કઇ જ ફિકર નથી જ્યા સુધી કલ્પનની ગણી હસે છે ત્ય સુધી મ્હારુ પ્યાલુ છલોછલ ભયુ છે પછી મને કેઇનો દરકાર શા માટે હોય?

કોઈ નામ માટે જીવે છે, કોઈ લક્ષ્મી માટે જીવે છે: કોઈ સ્ત્રી માટે જીવે છે: નીલાછમ ટેકરાઓ ઉપર હેતુ વિના રખડવા માટે તો હું એકલો જ જીવું છું.

∴

ઉંચામાં ઉંચા શિખર પર બેસવા માટે હું એક હજાર જીંદગી ગુમાવવા તૈયાર છું: પણ શરત એટલી કે તે ઉંચામાં ઉંચું હોવું જોઇએ.

∴

મધરાત્રે સમસમકારમાં એ શબ્દ સાંભળ્યો છે? આત્માનો અવાજ એટલો જ શાંત ને તીવ્ર હોય છે.

∴

ઘણી વખત રાત્રિ ગંભીર હોય છે, અને ચળકતા તારા તેને વધારે ગંભીર બનાવે છે ત્યારે એક જ અણકલ્યો સવાલ હૈયે આવેછે: "આ બધું શા માટે"?

∴

દુનિયાનું મોટામાં મોટું કરુણ નાટક તો માણસના હ્રદયમાં જ હરપળે ભજવાય છે.

∴

દુનિયામાં ઘણા પ્રકારની મીઠાશ છે પણ છાના દર્દના તોલે આવે એવી એકે નથી.

વિયોગનાં આસુને ચૂમનાર બાળક છે ત્યાં સુધી ફિલસુફીનાં ચોથાં કોણ ઉઘાડે ?

સ્વર્ગમ ને પૃથ્વીમા બહુ ફેર નથી. શ્રમ ને પ્રેમ એ સાથે હોય એટલે સ્વર્ગ થઈ રહે એ બે જુદા પડે એટલે પૃથ્વી બને

નિરસ સયમ એ આપઘાતનુ ધર્મમા વિટેલુ નામ છે

આવેશ જ્યારે ઉલ્લાસનો ઝભ્ભો પહેરે છે ત્યારે અને પુરાણી જ્યારે એક જ સૂરે કથા વાંચે છે ત્યારે એક અદૃશ્યમૂર્તિ ધીમે ધીમે સતોષથી હસે છે અને તે મૂર્તિ સેતાનની છે

નિરાશાના સમુદ્ર જેવા મોટા રણમાં તને સંભારી સંભારીને રડવાની જે મજા મળે, તે મજાની ખાતર, હું ધોળાં ફુલ, રૂપેરી ચાંદની, અને કોમલનો સૂર તજી જતાં કરું.

∴

હું નિરાશ થયો છું?– પરાજયથી હારી ગયો છું? ના, એવું કાંઇ જ નથી. પ્રેમના સમુદ્રમાં પડેલું, ઝેરનું એક બિંદુ ધોવા માટે, આટલી જહેમત ઉઠાવી રહ્યો છું.

∴

એણે કહ્યું કે તમે નિરાશાવાદી છો. મેં કહ્યું કે સાથે બેસીને ઘડેલું સ્વપ્ન છિન્નભિન્ન કરનાર કોઇ મિત્ર તમને મળ્યો નથી.

∴

એણે કહ્યું કે તમે મનુષ્યને ધિક્કારો છો. મેં કહ્યું કે, મીઠી જબાનવાળા, વિવેકી મનુષ્યનો તમને પરિચય નથી.

એણે કહ્યું કે તમે દુઃખથી હાર્યા છો: મેં કહ્યું કે તમે વિશ્વાસભંગ અનુભવ્યો નથી.

∴

મને બે ચીજ સૌથી વ્હાલી છે શ્રમ ને દુખ દુખ વિના હૃદય નિર્મળ થતું નથી શ્રમ વિના મનુષ્યત્વ સમજાતું નથી

પરાજય?– પરાજયથી તો હું ડરતો નથી. નાના નાના વિજય જોઇને ગભરાટ છૂટે છે એવા નાના નાના વિજયમાં સંતોષ માનીને મોટા પરાજયનો આનંદ ગુમાવનારા ઘણા હોયછે, એવો તો હું નહિ બની જાઉં ના?

પાનખર ઋતુ જોઇને વૃદ્ધાવસ્થા યાદ આવી પણ છેક છેલ્લી ટોચે સુંદર પ્રભાતના રંગ જેવી કુમળ પાનની ટીશી ક્યાં થી? •

\

જેણે જીવનમાં વિરહ અનુભવ્યો નથી, એણે જીવનની મીઠાશ પણ ક્યારે અનુભવી છે?

દિવસે તો શ્રીસુંદર જેવા ભવ્યહીન આકાશ કરતાં એ જમાં ઉછળતો સમુદ્ર વધારે સુંદર લાગે છે પણ રાત્રે?

•

યોગીરાજને નિમંત્રણ.

રમણલાલ અમૃતલાલ હીંડ્યા.

આજ મારે આંગણે રોપ્યા છે, કાંઇ કેળને કુસુમતણા માંડવા
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

આવો, આવો, લઉં હું, ઓવારણાં
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

વનવગડો યૌવન ભર્યો, કોકિલ ટહુકે ત્યાંય;
આમ્રતણી એ ડાળીએ, ચઢી હિંચોળા ખાય;

ઝુલે ઝુલે એવાં એ રસ પારણાં
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

રમણલાલ અમૃતલાલ હીંડયા

ભૂલે ભૂલે ત્યા સ્વાર્થતણી સાધના
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

દિલ દિલના દર્દો ભર્યા પ્રિય વિણુ શાત ન થાય,
યોગ સધાવો સ્નેહનો, દ્વૈત અદ્વૈત સજાય,

ભાગે ભાગે એ ભેદ ભૂલામણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

લાધે લાધે કો સ્નેહ સુહામણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે

અમી ઝરીઓ વરસી રહી, ઉર પલ્લવ વિકસાય
શાત સુધારસ સ્નેહથી, ઉર ઝરણા ઉભરાય,

તૂટે તૂટે ત્યા વિશ્વતણી વાસના
હો યોગીરાજ આવોનેરે

છૂટે છૂટે આનદ અમીધારણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે,
આજે મારે આગણે

બસ, પરણો જ

વસુબાઇ

પ્રિય સુ—બ્હેન,

ત્હમારો પત્ર ને ત્હેમાં ત્હમારા વિચારો વાંચીને મ્હને તો જરાયે આશ્ચર્ય ન થયું. ત્હમારૂં માનસ હું બરાબર સ્હમજું છું એ મ્હારો હંમેશનો દાવો છે. ત્હમે લગ્નને બંધન માનો છો અને પ્રેમને મોહ કહો છો ત્યાંથી માંડીને જ ત્હમારી આખી વિચાર પરંપરા વિપથગામી બને છે. ત્હમે સ્વીકાવ કે નહિ ત્હેની પરવા કર્યા વગર મ્હારે ત્હમને આજ પરણવા માટે શિખામણ આપવી છે. મ્હારે ત્હમને પ્રેમ અને લગ્નની ખરી ફિલસુફી in a nut-shell સ્હમજાવવી છે. માટે આટલો પત્ર ધ્યાન દઇ, ધીરજથી વાંચજો, પછી મનન કરીને જવાબ લખજો. મ્હારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે હું ત્હમને મ્હારા વિચારો બરાબર ગળે ઉતારીશ-અસ્તુ.

કેટલીકવાર એકાદ વિચાર પરંપરાનો અતિશય થાય છે ત્યારે એક જાતનું માનસિક ઝનૂન આપણામાં વ્યાપી જાય છે. એ ઝનૂન

રમણુલાલ અમૃતલાલ હીંડયા વીણા વાર્ષિક

ભૂલે ભૂલે ત્યા સ્વાર્થતણી સાધના
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

દિલ દિલના દર્દો ભર્યા, પ્રિય વિણ શાત ન થાય,
યોગ સધાવો સ્નેહનો, દ્વૈત અદ્વૈત સજાય,

ભાગે ભાગે એ ભેદ ભૂલામણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે.

લાધે લાધે કો સ્નેહ સુહામણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે

અમી ઝડીઓ વરસી રહી, ઉર પલ્લવ વિકસાય,
શાત સુધારસ સ્નેહથી, ઉર ઝરણા ઉભરાય,

તૂટે તૂટે ત્યા વિશ્વતણી વાસના
હો યોગીરાજ આવોનેરે

છૂટે છૂટે આનદ અમીધારણા
હો યોગીરાજ આવોનેરે,
આજે મારે આગણે

ઉલ્લાસથી વધાવી કેન્દ્રીભૂત કરો. તૃષા લાગે છે, રસનો મ્હેરામણુ પાસે જ નિરખો છો તો શા માટે એક વાર જીવને રસ નથી પીતાં? એમનો ઉલ્લાસ જીવનમાં એક જ વાર અને તે આ જ વયમાં આવે છે. શા માટે ત્હેને તરછોડીને અપમાનો છો? બુદ્ધિની એક રમતને ખાતર હૃદયને શૂન્ય ન બનાવો.

અત્યારે છે એ દૃષ્ટિએ જોશો તો ત્હમને આ બધી વાતો કહેવી નિરર્થક છે. જરા રૂમનો થઈને આ બધું વાંચજો ને તો જ એ સ્હમજાશે. વિશેષ તો શું સ્હમજાવું? એ પ્રેમની વાતો જ અળગી છે. એનો આનન્દ જ અનિર્વચનીય છે. એ હું સ્હમજાવી નહિં શકું. બસ, એનો અનુભવ લ્યો અને પછી મ્હને કહેજો.

જ્યાં સુધી ત્હમે પ્રેમનો અનુભવ નથી લીધો ત્યાં સુધી ત્હમને જગતમાં રસ જ નહિં જણાય. હા, ત્હમે પ્રેમને મોહ કહો છો પણ એ મોહને પ્રેમનું નામ આપીને ત્હમે વાત કરો છો. પ્રેમ એટલે સંયમ. એ મોહ શી રીતે હોય? લગ્ન એટલે પણ ત્હમે કહો છો તેમ બંધન નહિં પણ સંયમ. આપણી લગ્ન ભાવનાની ધાર્મિકતા હેના એ લક્ષણમાં રહેલી છે. લગ્નને બંધન માનવામાં સંયમ નથી. એમ માનનાર સંયમ એટલે શું એ જ નથી સ્હમજતો. એ સ્વાતન્ત્ર્યને જ નથી સ્હમજતો. સંયમ એટલે જ સ્વાતન્ત્ર્ય. સંયમ વિના તો નિરંકુશતા ને સ્વચ્છંદ જ પરિણમે. મનુષ્ય જીવનમાં સ્વાતન્ત્ર્ય ને સંયમ બન્ને જરૂરનાં છે. સ્વાતન્ત્ર્યને નામે અસંયમ ને સ્વચ્છંદ આચરાય છે તે ત્હને તો અનિષ્ટ લાગે છે. ત્હમારા જેવાં સ્વાતન્ત્ર્યવાદીને જે લાગે તે ખરૂં.

પણ એ બધી યે ફિલસૂફીની વાતો જવા દઈએ. હું તો ત્હમને સીધે સીધું એ જ કહેવા માગું છું કે બસ, ત્હમે પરણો જ. લગ્ન ને પ્રેમ વિના જીવન તે શું જીવન છે? That is simply existence, not life. પેલું love's philosophy ત્હમે તો વાંચ્યું હશે. એમાં કવિ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પ્રણયનું રસદર્શન કરે છે. પછી કહે છેઃ

What are these kissings worth,
If thou kiss not me?

એવુ છે કે પછી આપણું અવલોકન, વિચાર, અભિપ્રાય બધું એકપક્ષી થઇ જાય છે આપણી માન્યતાઓ જ વિષયે પ્રવર્તે છે જેમકે ત્હમારામા સ્ત્રી અને પુરુષના સબંધ વિષે એવા ઝનૂની વિચારો ભરાયા છે કે હવે ત્હમને એમના સબંધમા સારૂં હોય તે પણ ખરાબ દેખાય એ વિષે અત્યારે કશુ જ નથી કહેવાનો. બીજી કોઈવાર આપણે રૂબરૂ મળીશુ ત્યારે એ ચર્ચીશું આજ તો ત્હમને પ્રેમ અને જીવનની રસિકતા સ્હમજાવવી છે મ્હે થોડા વખતથી અનુભવ્યુ છે ત્હેની વાત કહેવી છે

જ્યારે મનુષ્યમા યૌવન પ્રકટે છે ત્યારે ત્હેનામા હૃદયની એક અકથ્ય ઊર્મિ અને ત્હેને લીધે અન્યલિંગ (other sex) પરત્વે એક અદ્ભુત અભિવૃત્તિ પ્રકટે છે જોકે ન્હાનપણથી ત્હેનામા દરેક વ્યક્તિ તરફ એવી લાગણી જેને આપણે સ્નેહ કે હેત કહીએ છીએ તે હોય છે જ એ ત્હેની આસપાસના સબંધી સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે સ્નેહથી વર્તે છે પણ યૌવન આવતા તેમાથી પુરુષ તરફની અભિવૃત્તિમાં જબ્બર પલટો આવે છે આ બધી આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત છે હવે એ પલટાનુ કારણ શુ ? યૌવનમા મનુષ્યમા લિંગવાસના (sexual hunger) જાગે છે પણ રહો આને કામવાસના ન માનવા મ્હારી વિનંતિ છે એ બન્નેને હુ ભિન્ન ગણુ છુ એ લિંગવાસનાને સાધારણ રીતે આપણે પ્રેમવૃત્તિને નામે જાણીએ છીએ જો કે એને માટે તો એ એક જ શબ્દ ઉચિત છે અને એ લિંગવાસના એ યૌવનનું એક મ્હોટામા મ્હોટુ લક્ષણ છે યુવાન અને યુવતીના જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમા એ જ પ્રધાન ભાગ ભજવે છે એક બીજાનો પહેરવેશ, એક બીજાના આકર્ષણ, એક બીજાના ચાળા, ઘરમા, બ્હાર રસ્તે વગેરે સ્થળોએ જોઇએ છીએ ત્હેની પાછળ શુ રહ્યું છે ? લિંગવાસના જ

એ અભિવૃત્તિના પલટાથી ન્હાનપણની સર્વજન પ્રત્યેની સ્નેહવૃત્તિ સકુચિત થઇને પોતાના જ સગા-સબધીમા વિરામે છે બ્હારના ક્ષેત્ર પરત્વે લિંગવાસના રહે છે અને એ વાસના જો કે દ્રીભૂત બને તો પ્રેમનું સ્વરૂપ લે છે તેમ ન બને તો કામવૃત્તિ (passion)નુ સ્વરૂપ

લે છે. આપણી સમજણ ખાતર સ્નેહ ને પ્રેમનો આમ ભેદ કરીશું; સ્નેહ સર્વદેશીય છે, પ્રેમ એકદેશીય છે. સ્નેહ કોઈ પણ સંયોગોમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફ થાય છે. પ્રેમ અમુક સંયોગોમાં એક જ વ્યક્તિ તરફ થાય છે.

કામવૃત્તિ એ શરીરની સ્થૂલ વૃત્તિ છે અને એને જ કેટલીકવાર પશુવૃત્તિ પણ કહેવામાં આવે છે: કારણ એ જ કે એ એકની અંદર પરોવાયેલો મનુષ્ય સ્થૂલતામાં જ ભમે છે. અને તેથી ત્હેનામાં પ્રેમનું પવિત્ર વાતાવરણ નથી પ્રવેશી શકતું. એ તો સ્થૂલ વાસનાની તૃપ્તિમાં જ સંયોગ કે વ્યક્તિના ભાન વગર—માનસિક રીતે પણ—રચ્યો પચ્યો રહે છે. પણ જ્યારે એ કામવૃત્તિ એ સ્થૂલતા મૂકી એક વ્યક્તિ પરત્વે કેન્દ્રીભૂત બની સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ લે છે ત્યારે ત્હેનામાં પ્રેમ જન્મે છે. અને એ પ્રેમ તે પવિત્ર દામ્પત્ય પ્રેમ. કામવૃત્તિને મર્યાદા જ નથી. પ્રેમ એટલે જ મર્યાદા ને સંયમ. કામવૃત્તિ કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફ હલકી વાસના જગાડે છે. પ્રેમ તો એક જ વ્યક્તિ તરફ ઢળે છે. અને પ્રેમ નથી ત્યાં ઉંડી ઉંડી ને છૂપી કામવૃત્તિ જ રહેલી છે. અનેક વ્યક્તિઓ તરફ પ્રેમ રાખનારાં પ્રણયીઓ કે પ્રણયિનીઓ આત્મવંચક જ છે. તેઓ પોતાને જ છેતરે છે. સ્નેહ એટલે જેમ વિશાળતા ને ઉદારતા તેમ પ્રેમ એટલે જ સંયમ ને મર્યાદા. અને એ સંયમ આવે એટલે સ્નેહની વૃત્તિ વિશાળતર બને છે. જ્યાં એ સંયમ નથી ત્યાં તો પછી કામવૃત્તિ—પશુતા વિના બીજું શું હોય ?

પણ આ બાબત વિસ્તારથી ત્હમને આ પત્રમાં તો શી રીતે સ્હમજાવું ? એટલે હવે જ્યારે આપણામાં લિંગવાસના ઉદ્‌ભવે તે વખતે ત્હેને કેન્દ્રીભૂત ન કરવી તે કામવૃત્તિ તરફ જવાની તૈયારી જ છે. એ કેન્દ્રીભૂત ન થવાથી આપણી એ વાસના પ્રબળ થતી થતી મનને ચંચળ બનાવી ભમાવ્યા કરે છે. અને તેથી ભલે આપણે એને વશ જલદી ન થઈએ પણ આપણી માનસિક સ્થિતિને તો તે ડ્હોળી જ નાખે છે. એમ ન થાય માટે બીજો એક ઉપાય છે અને તે એ વૃત્તિનો સમૂલો નાશ કરવાનો; જે ઘણી જ અઘરી, લગભગ અશક્ય જેવી વસ્તુ છે. એ વૃત્તિને તો જેમ દાબો તેમ વધુ જોરથી ઉછળે ને વધ પજવે.

છતાં વને લીધે માણુસ કબુલ નથી કરતો કે એમ થાય છે અને અંતે માનસિક વ્યાધાથી પીડાય છે હમે પેટ ભરાને લા ો પણ મ્હને ચોક્કસ લાગે છે કે ત્હમારી એ જ સ્થિતિ હશે. હમે એમથી બચાવ માટે હમારી વાસના કેન્દ્રીભૂત થાય તેમ ઇચ્છતા હશો પણ ત્હમારે વ તેમ કરવા નથી દેતો અને આ ત્હમારે વિષે જ નથી ઘણુ સ્ત્રી પુરુષો વિષે એમજ હોય છે બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મચારિણી રહેવાના આદર્શ રાખનારી બધી વ્યક્તિઓ કે સંયમને લીધે એમ કરે છે એમ માનવાની ભૂલ કદી ન કરો એમનામાં કેટલાક વને લીધેજ એવું વર્તન જણાય છે કેટલીકવાર તો વિચિત્ર કારણ હોય છે જેમકે મ્હારે લાયક પતિ કે પત્ની ન મળે તો પાપુ શા માટે આવે મનમાં વિચાર હોય બ્હારથી એમ કહે કે હું તો બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી રહેવા માગુ છું અને મૂળમાં તો પેલો અસંતોષ ને વ જ છે ખરા બ્રહ્મચારી ને બ્રહ્મચારિણીઓ તો વિરલ હોય છે એમનામાં તો લિંગવાસના ય ન હોય. અસ્તુ

તે એ લિંગવાસનાને પ્રબલ બનાવી દઇને કામવૃત્તિમાં લપસી પડી માનસિક વ્યાધિ ભોગવવી તે કરતાં ત્હેને કેન્દ્રીભૂત બનાવી સંપર્કને પવિત્રતાની સ્વાર્ગિય શુચિતા અનુભવવી એ જીવનની સાથી ઉંચી સ્થળુ છે સાથી ઉંચી સરિત છે સૌથી ઉંચો રસાસ્વાદ છે ત્હમે એ કામવૃત્તિને કષ્ટથી એ તો પણ જ્યાં સુધી સાસારમાં છો ત્યાં સુધી એ ત્હમારામાં હોવાની મે વ્હેલી પણ હમને એકલ પણાની એક જાતની અણગમાની વૃત્તિ ઉપજાવી દઇને પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજાવવાની આતુરતા વધારો ? વખતે એ વાસના ઉદ્ભવતી છે તે જ સમયે ત્હમે ત્હેને કેન્દ્રીભૂત નહિં બનાવો ને ત્હેને ખરો પવિત્ર રસાનન્દ નહિં લ્યો તો ભવિષ્યમાં જરૂર ત્હમને જાણશે કે કંઇ ઉણું ઉણું લાગશે ત્હમે જાણવશો નહિં મનમાં એને લાવવા યત્ન કરો પણ કોઇક વિરલ ઘડીએ ત્હમને ત્હમારા જીવનની એ ઉણપનું ભાન કરાવશે અને પરિણામે ત્હમને જીવનમાં નીરસતા સિવાય કશું જ નહિં લાગે.

તે શા માટે એમ ? નૈસર્ગિક પ્રેમને વરે પ્રવાહને બાંધવાની શા માટે ઘડો છો ? હૃદયની અન્તરની ઊર્મિઓને

ઉલ્લાસથી વધાવી કેન્દ્રીભૂત કરો. તૃષા લાગે છે, રસનો મ્હેરામણ પાસે જ નિરખો છો તો શા માટે એક વાર જ્યાંને રસ નથી પીતાં? પ્રેમનો ઉલ્લાસ જીવનમાં એક જ વાર અને તે આ જ વયમાં આવે છે. શા માટે તેને તરછોડીને અપમાનો છો? બુદ્ધિની એક રમતને લીધે હૃદયને શૂન્ય ન બનાવો.

અત્યારે છે એ દૃષ્ટિએ જોશો તો તમને આ બધી વાતો કહેવી નિરર્થક છે. જરા કુમળાં થઈને આ બધું વાંચશો તો જ એ સ્હમજાશે, વિશેષ તો શું સ્હમજાવું? એ પ્રેમની વાતો જ અળગી છે. એનો આનંદ જ અનિર્વચનીય છે. એ હું સ્હમજાવી નહિ શકું. બસ, એનો અનુભવ લ્યો અને પછી મ્હને કહેજો.

જ્યાં સુધી તમે પ્રેમનો અનુભવ નથી લીધો ત્યાં સુધી તમને જગતમાં રસ જ નહિ જણાય. હા, તમે પ્રેમને મોહ કહો છો પણ એ મોહને પ્રેમનું નામ આપીને તમે વાત કરો છો. પ્રેમ એટલે સંયમ તે મોહ શી રીતે હોય? લગ્ન એટલે પણ તમે કહો છો તેમ બંધન નહિ પણ સંયમ. આપણી લગ્ન ભાવનાની ધાર્મિકતા તેના એ લક્ષણમાં રહેલી છે. લગ્નને બંધન માનવામાં સંયમ નથી. એમ માનનાર સંયમ એટલે શું એ જ નથી સ્હમજતો. એ સ્વાતંત્ર્યને જ નથી સ્હમજતો. સંયમ એટલે જ સ્વાતંત્ર્ય. સંયમ વિના તો નિરંકુશતા ને સ્વચ્છંદ જ પરિણમે. મનુષ્ય જીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય ને સંયમ બન્ને જરૂરનાં છે. સ્વાતંત્ર્યને નામે અસંયમ ને સ્વચ્છંદ આચરાય છે તે મ્હને તો અનિષ્ટ લાગે છે. તમારા જેવાં સ્વાતંત્ર્યવાદીને એ લાગે તે ખરૂં.

પણ એ બધી યે ફિલસુફીની વાતો જવા દઇએ. હું તો તમને સીધે સીધું એ જ કહેવા માગું છું કે બસ, તમે પરણો જ. લગ્ન ને પ્રેમ વિના જીવન તે શું જીવન છે? That is simply existence, not life. પેલું love's philosopły તમે તો વાંચ્યું હશે. એમાં કવિ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પ્રણયનું રસદર્શન કરે છે. પછી કવે છેઃ

What are these kissings worth,
If thou kiss not me?

અને ખરેખર એમ જ છે સર્વત્ર પ્રેમનુ સામ્રાજ્યને આપણુ જ જીવનમા એને સ્થાન નહિ એ ત્હમને વિચિત્ર નથી લાગતુ? ત્હમારા હૃદયમા પ્રેમ નથી ત્હેની અદ્દત નથી ત્યા સુધી જીવનનું મ્હોટુ રહસ્ય નહિ સ્હમજી શકો એ જીવનની સમીક્ષારૂપ સાહિત્ય ત્હમે નહિ સ્હમજી શકો પ્રેમના સાહિત્ય માટે ત્હમે અનધિકારી છો ઉપરનું જ કાવ્ય હું સ્હમજી શકાયે છુ તેટલુ હમે કયાથી સ્હમજો?

તમારે બારણે બેસે છે મોર
એવી ભિન્નત્વની ભાવનામાથી
આપણે બાણે બેસે છે મોર
અને બારણે બારણે બેસે છે મોર

એમ આપણુ પણુની ને પછી जगत्ति सकले પ્રેમની પ્રભુતાનુ દર્શન કરે એ પ્રેમ વિના ત્હમને

વેણી ગુંથીને ફુલ મહીં ભુલી
એવી તે મમત નહિં સ્હમજાય ત્હમને
સ્નેહીના મેળુલ આવે સહેલડી
ઉરના એકાન્ત મ્હારા બાકે બળે.

અથવા તે સૂના સ્નેહધામ વગેરે કાવ્યોને રસમમ ત્હમે નહિ સ્હમજી શકે અરે જ તનું સુંદર સુંદર સાહિત્ય પ્રેમનું જ છે એ ત્હમે જ કાંય નથી જાણુતા? પ્રેમ એ જીવનની ખુશબો છે એ વિના જીવનમા વસન જ નથી માટે જીવનને ખરેખરૂં ખીલવવુ હોય, ત્હેની ખરેખરી સુવાસ લેવી હોય તો ત્હમે પરણો હવે લખાણુ કેટલુ કરૂં? સુજ્ઞને વધારે ન કહેવાય.

એકલા ઉગવુ, રહેવુ એકલા આથમી જવુ
સ્નેહથી છલકાતા આ સંસારે એમ શે થવુ?

એજ

સ્નેહાધીન
વસુભ નિા નમસ્કાર

૧–બ્હેનને

સ્નેહરશ્મિ

પૃથ્વી:

અનન્ત ભવ-સાગરે અટૂલી નાવ મ્હારી જ્યહીં,
હતી ધુમસ ગાઢ ને અમિત અંધકારે ડુબી;
ઉભા પ્રતિ ડગે કઠોર ખડકો ત્યંહી મૃત્યુના
ભયંકર પ્રચંડ દંત શા– ઉદધિ ગાજતો તાંડવે.

અરે! અચળ તે ધ્રુવે ડગમગી હતો છૂપતો,
નહીં શઢ અને સુકાન જરીયે હતાં હાથમાં;
ખરે! મૃદુલ ભાવ કેરી પ્રતિમા સમી સૌમ્ય ત્યાં
ઉગી ભગિનિ! તું અહો! પથ બતાવતી તારિકા.

ગભીર તમમાંથી ત્યાં અચળ નેત્ર કારુણ્યના
સમી નીરખતી ઉભી વિષમ માર્ગ તું માહરો,
અને વરસી જ્યોતિ નિર્મળી અખડ ધારા થકી,
સદા અમિત ત્યમથી સુભગ પથ મ્હારો કર્યો

કદી કદિ ત્યહીં અસખ્ય ઘન અભ્ર આકાશમાં
ધસ્યા અચળ ત્હારી એ મૃદુલ જ્યોત બુઝાવવા
પરંતુ ભગિની અહો! તવ અગાધ સૌજન્યથી
ગયા પીગળી તે બધ – દ્વિગુણ જ્યોત ત્હારી ઝગી

વહી સુભગ તું પછી અમિત પ્રેરણા આપતી
વિશાળ સરિતા સમી "ઉર-તટો ભરી એઉને",
અને મધુર શીકરે મુદિત ગાત્ર મ્હારા કરી
અહો! ભરી દીધું બધું જીવન મ્હારૂં ઉલ્લાસથી

મોંઘી ભગિની! હું સદા વિમળ મૂર્તિ એ તાહરી
જડી ઉર મહીં– અરે! રગ રગે ઉઠે આત્મમાં
સ્મરી પળ પળે ત્હને અજબ પામીને પ્રેરણા,
સ્તવું અનુપ ભક્તિ ને તવ પ્રશાન્ત ગાભીર્યને.

મ્હને પણ અપૂર્વ એ વિમલ ભવ્ય શ્રદ્ધા દઇ
સદા પથ બતાવજે શીખવી પાઠ આદાર્યના!
પછી અવનિ આભ છો ઉલટીને ઘુમે તાડવે,
નહિ ત્યજી જશે કદી હૃદયને ઉડી શાન્તિ એ

એક રસનાટિકા

સુન્દરમ્

[રસપિપાસુઓ રસગાન કરતાં પ્રવેશે છે.]

રસપિપાસુઓ :

અમેં ભૂખ્યાં રે, અમે તરસ્યાં રસનાં રસરાજ'
ઘેલાં મનડાંની પ્યાસ કો શમાવજો રે રાજ'
અમર આશાએ, અમર આશા હૈયાંની રસરાજ!
જરા રસના સિંચનથી ઉગાવજો રે રાજ!

રસ સૃષ્ટિ આ ઇશની, રસે રસી તરબોળ,
રસતરસે અંધા અમે રત્યાં આદરી ખોળ,

તેને રસનું રે, ત્હેને રસનું કરાવો લવપાન!
શુષ્ક મનડાંને પાનથી ભીંજાવજો રે રાજ!

સભર ભર્યો રસ સાગરે, ચંદ્ર જ રસઉલ્લાસ,
વસંત મીઠો મ્હોરતો રસપત્રે સવિલાસ,

કોકિલ રસકૂજન કરે હો રસ રાજની!
કરે રસનાં ગુણ ગાન આ પ્રભાત રસરાજની!
ભ્રમર ગુંજેરે, ભ્રમર ગુંજી જમાવે રસ ભાન!
ભ્રમર ગુંજનમાં રસ જરાક પાઠવો રે રાજ!
હૃદય ગુંજનને રસમય બનાવજો રે લોલ!

[જાય છે.]

રસકવિ ઉંચા હાથે પુકાર કરતા પ્રવેશે છે.

[શન્યમુખચિકામારા શૈલી]

રસકવિ :

ભરીભાદરી આ તારી સૃષ્ટિ, જગદાધાર!
ઉછળતી એની રગેરગમાં વાહિનીઓ રસની.
રસનું દાન દીધું તેં જગને પાણી મૂલે.
અને રસનો છંટકાવ કીધો,
જગતની શુષ્કતા પામી સંજીવનને.
ભોળા ભગવાન્! શી પ્રખરતા તારી બુદ્ધિની!
રસની નદીઓ વહેવડાવી,
રસના નિર્મ્યા સાગર,
સ્નાન કીધું સારા જગતે એ રસોદધિમાં
અને સાધ્યું જન્મસાફલ્ય.
લીધા દીધા એમ રસનાં લ્હાણુ સહુને—
અને શાને અરે! મનેજ,

ન કોઈ બીજાને અને મનેજ,
ન લાધ્યો કો અંભાગી કે મનેજ,
ન હતો કોઇ પાષાણ હ્રદયી કે મનેજ,
અને મનેજ ત્હેં વંચ્યો એ રસપાનથી ?

[મગજની સીમાઓ તૂટતી હોય તેમ.]

ભૂલ્યો ભૂલ્યો ભમ્યુ છું એકાકીને એકલો
શોધું છું વન, ઉપવન ને નગરનાં હાટડા
કે મળશે ક્યાંય એ રસનું બિંદુ
કે છિપાવું આત્માની અનંત તૃષા ?

પરંતુ અરે સરજનહાર !
શો અન્યાય આ સૃષ્ટિમા તારી !
રસથી ધરાયલાને પાયો તેં રસ
નાળવતી હાસી હાસીને,
કુપાત્રે દીધું દાન,
કલંક લગાડ્યું તારી દાનવીરતાને

અને શી તારી ધૃષ્ટતા !
હજી ખડખડાટ હસે છે !
નથી જોતો આ જીવની રસતૃષા ?
જલ વિહોણા મગરમચ્છ શો ?
તલપે છે મારા દુઃખી આત્મા
શરીરની રક્ત વાહિનીઓ
થઇ રહી છે ફાટફાટ.
અને મૃત્યુઘંટા વાગી જાણે
આ રસતરસ્યા ચાતકડાની:
અઘોર, ભયંકર ને કારમી.
લખાશે જગતને ચોપડે
તારી આ કૃપણ દયા કે
તડફાવી માર્યો એક રસાત્મા.
રસનું એક એક બિંદુ ટપકશે
ત્યાં સગી જગત સ્મરશે કે

હતે હતે એક જ તરૂપ્યે રસ મ
અનેરે ને ઉ મત્ત
કે જેણે રસસમ ધિમ
છે ય નિજન ત ણે
નથી જોય નજરે
નથી સ ભન્ય કને
અ વ અન્ય ય એકેય દ્રશ્ય ની સૃટિમ
તુજ એવે પ પે કે ત્હ રે દ રે
તરદ તુ પ યુ છે અ રસત યુ પખાડુ
દીનવદને નિહાળી હું છે
સવ દળની પ છ ય ન
કે રખે પડે એક દ રસબિંદુ
તે તેટલુ યે પી સઈ
સભ ળ જગપતિ
ઉઘ તરી રસ મત્ત અ ખડી
ને જો અ તરી ઉ મત્ત ને
મિટ વ એ ત કીર્તિકલશની ઝ ખપને
નહીં તે ડુ ડુ ગ રો
પ્ર ણીમ ત્ર શે
અ તરી કલક કથ

[રસમૂચ્છ મ સમ ધિસ્થ થ ય છે]

રસભગી હ મમ સગાડુ લઈ પ્રવે ો છે)

રસભ ll [સે મ ઙમ રસ ાન ર કરે છે]

વ ળે વ ળે રે જભને અ ચ દની ચે ક
ભ ળે ભ ળે રે હ્યન હેતને અરી ઠ
વાત્ય વાત્ય અને અજવાત્ય
સ ર મહાવિદ્ય લયન
પ્રાંઙણે ને રસદ્વારે
વિશુદ્ધ કરી એ જુગ જુગી

નિત્યનૂતન અન્તેવાસીઓની
અભ્યાસકુટિરોને આ રસઝાડુથી.
મનની તનની અને પુસ્તકની
ધૂલિકાને દૂર કીધી
આ પવિત્રતમ ગર્વિભર્ગશા ઝાડુએ કરી,
પામેલો પદપંકથી મલિનતા
સારોયે વિચરણ માર્ગ.
કર્યો તેને ચંદ્રસમોવડો સ્વચ્છોજ્જ્વલ
આ રસ ઝાડુએ
નિજના પુણ્ય સ્પર્શથકી હાવાં તો.
ઠાર્યાં દ્રષ્ટાનાં નયન ને ઠર્યો જાતે.
અને ખૂણે ખૂણે ફર્યો
પરિશોધ આદર્યો અથાગ
શોધી શોધીને કાઢ્યો મેં
બ્રહ્માથી સૂક્ષ્મનાથી
કો રજ્જો સઘ્ઘો રસફ્લ
કર્યો આ આગાર પરમવિશુદ્ધ.
અહા! કર્તવ્યપૂર્તિનો શો આનંદ!
હૃદય કર્તવ્ય ભારવિમુક્ત બની
આશ્વાસે છે આશ્વાસનો.
લ્યો! આ મન અને તન '
નિજના સત્કર્મનું પારિતોષિક.

[ગુંજામાંથી રસચુંગી કાઢી તંબાકુ ભરી ધૂમ્રપાન કરે છે.]

અહો! પધારે આ કાર્યાર્ધભાગિની
રસેશ્વરી રસભાગિની
હસ્તમાં લઇ રસડોલને પશ્ચિમેથી.

[ઉક્ત રીતે રસભાગિની પ્રવેશે છે.]

પધારો! કૃતકર્તવ્યે! મધૂરમુખિ!
શા સમાચાર છે નિજના કર્તવ્યના?

વાજુ
વાદિંદ

રસભગીનિ

અહો ! રસનાથ !
શુ શુ કહું ને શુ શુ ન કહું ?
બ્રાહ્મ મુહૂર્તે શયન ત્યાગ કીધો
અને પછી નીકળી
જગતની રસસેવાર્થે
ભમી ભમી જન્મસિદ્ધ ઇંદ્રિયસયમે
આદર્યા જગતના મળના પ્રક્ષાલન
જગતની સત્ય માવડી તે હું
નિજના સંતાનને મળતો સહુ એ ધુવે
પણ ધુવે જે પરના મળ
તે તો કહેવાય જગન્માતા

રસભગી તો હાલ આગમન ક્યાથી થયું છ ?

રસભંગિની શા ધન્ય ભાગ્ય !

આ ભાવિ જગદાધાર
બ્રહ્મચારીઓના રસબાજર
હાલજ કર્યા વિશુદ્ધ
અને આવી આપની સેનામા

રસભગી ધન્ય છે ! સખીરી ! ધન્ય !

એ અતરમાથી નીકળતો
કાર્ય સતોપ અદ્ભુત છે
ગાશુ એને રસગાનથી

[બન્ને એકમેકના હાથ ઝાલી રસ કૂદડી ફરતા ગાય છે]

વાળો વાળો રે ! જગનો આ ચાદની ચોક
ભાળો ભાળો રે ! હૈયાના હેતનો અશોક
ઉંડા ઉંડા રે ! જગના આ જાહ્નવી નીર
ગાઢા ગાઢા રે ! હૈયાના રસના ખમીર
જૂદા જૂદા રે ! માનવીના આંસુના નીર
ખારા ખારા રે ! રસહૈયાના આસુડાં લગીર

લીધો દીધો રે! એક અમૃતરસની લ્હાણ
પીઓ પીઓ રે! એક આત્માની રસની ઉડાણ

[રસગાનમાં જ સમાધિસ્થ થાય છે.]

(અંતરિક્ષમાંથી રસપદ્મ કમંડલુ સાથે અવતરણ પામતા
રસદેવ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે.)

રસ દેવ :

સૌધન્ય! સૌભાગ્ય! સાફલ્ય!
મમ ચક્ષુઓનું, મમ હૃદયનું, મમ આત્માનું!
હા! શું દૃશ્ય નિહાળું છું આ ધન્ય ક્ષણે.
પાંગરી મારી આશાની પાંદડી
અભિનવ પુષ્પ સમર્ડે આજે.
આ સર્જનના નંદનવનની રસકુંજોમાં
આત્મા અનુભવે છે કો આત્મસંતોષ:
અનનુભવપૂર્વ, અશ્રુતપૂર્વ, અદૃષ્ટપૂર્વ.
આત્મ મોરલો થનગને છે
આદરી સહસ્રકલા સુવર્ણપિચ્છની
આ વિહારની રસભોમકામાં.
જય! રસપ્રભુનો!
જેની રસવૃત્તિની પ્રેરણાનો આદેશ્યો
ભમું છું આ ભવાટવીમાં.
હેની રસ શુષ્ક કુંજોને
પ્રફુલ્લાવું છું પાંગરાવું છું રસસિંચને.
મારા રસકમંડલના અણુ અણુમાંથી
સારી સૃષ્ટિ નવાવતાર પામે છે,
શૌષ્ક્ય આર્દ્રતાને પ્રસવે છે,
શુષ્ક પત્રવડાં આર્દ્ર થાય છે,
શુષ્ક કાસારો પૂર્ણ થાય છે.
આલબ્ધું છે આ રસકમંડલુમાં
સર્જનનું વૈવિધ્ય, સર્જનનું સાફલ્ય,

એક રસનાટિકા

સર્જનનું રસૈક્ય, સર્જનનું ઔપમ્ય
અપૂર્ણ ને અનંતપૂર્ણ આ કમંડલુ.
અધિકારીને અધીન છે એ.
અરે! પરંતુ હશે શું ક્યાંયે
એ રસનાં અધિકારીઓ.
અહીં તો વિસ્તર્યું છે
શુષ્કતાનું સ્મશાન.
કોણું જાણે વિચરતા'તે હોય
કો વિરલ રસ તરસ્યા રસાધિકારીઓ.
સર્જનની અગમ્ય કુક્ષમાં,
સૂર્યતેજમાં તારક સમા.
નીકળ્યો છું દર્શને એ રસેપ્સુઓનાં.
ઉલ્લંઘી બ્રહ્માંડથીની સીમાઓ
આદરું છું પરિશોધ ગમ્ભીરી હાવા
હેવા રસમગ્ન રસોત્કરસ્યાઓનો.

[નીચે સૃષ્ટિ ઉપર નિજની રસદૃષ્ટિનો પાત કરે છે. આશ્ચર્યથી સંચાલિત થતાં રસકમંડલુમાંથી રસજલ ઢોળાયમાન થઈ અલ્પ અણુઓ રૂપે પૃથ્વી પર પતન પામે છે. રસસમાધિમાં વિનિમગ્ન રસાત્માઓને એ રસજલનો સ્પર્શ થતાં સમાધિભગ્ન થતાં સર્વ રસજ્ઞો ઉર્ધ્વ દૃષ્ટિએ રસદેવનાં દર્શન પામી કૃતાંજલિ થઈ સ્તુતિનો આભાસ કરે છે.]

અહો! લાધ્યાં એ દરશણ
સફલ છે સર્જન રસસ્રષ્ટાનાં.

[રસદેવ પૃથ્વીપર અવતરણ કરી સૌકાને આશીર્વાદ
અર્પણ કરે છે સર્વને સંબોધે છે.]

અહો! રસામૃતના રસપિપાસુકો
સુધન્ય છો તમે જીવનો!
કૃતાર્થ હું તમારાં સુભગ દર્શને.
સૃષ્ટિમાં અવતરણ મમતું થયું સાફલ્યવંતું.
રસોત્સવે છે આજે

સારા જગતનો, વિશ્વનો, સર્જનનો
તમ એમના આ રસમિલનથી.
આનંદો. પાંગર્યા તમ તપશ્ચરણો.
ફાલ્યાં ને ફળ્યાં છો
અવનીની અવન્તીના રસચારે.

અને હો રસકવિ !
આકર્ષાયો તમના રસકવને,
રસક્ષુધાએ આકર્ષ્યો.
વશ વર્ત્યો તમારે
હું કોકનો જ વસવર્તી.
રસાંજલિનું પાન કરશો ને ?
ચાતકની પેંડેમ મને યાચ્યો.
યાચ્ય રીઝ્યાં હવે શી ખોટ તમને ?
અને મારાં અંતવાસી હો
રસભંગી ને રસભંગિની !
બચ્ચાં ! શી સાધો છો જગતની સેવના !
પ્રસન્ન છું, સંતુષ્ટ છું, પ્રફુલ્લ છું
તમ આ વિનમ્ર જગસેવનથી.
અનંત રહો સેવામૂર્તિ સમોવડી
તમ રસબેલડી.
રસઝાડુ તમારો વિષ્ણુની ગદા થશે.
સેવાના થશે સુવર્ણમહેલ.
નિષ્કામસેવાનાં ચાતકડાં !
છીપાવીશ તમારી અતૃપ્ત રસતૃષા !
હો રસયજ્ઞનાં હોતા ને હોત્રી !
રસ પુરોહિત હું નવાજું છું રસવરદાનથી !

વત્સો ! રસયજ્ઞના રસદીક્ષિતો !
કરો આ રસપાન !

એક રસનાટિકા

ઝુઆવો તમ-જગજૂની રસતૃષા.
બોલો, સહુ રસમત્ત રસિકડાં !
રસનો ને રસદેવનો જય !

[રસર્ષિ ગવરાવે છે, ને રસનાં રસિકડાં
રસકુંડડી ફરતાં રાસગીત ગાય છે.]

આત્માની પ્યાસ આજ બૂઝી રસિક ઓ !
સીધી સમાધિ કંઈ ઓર રે રસિક હો !
ઊગ્યો પ્રફુલ્લ આજ રસનો રસેશ હો !
ફાલ્યો પ્રફુલ્લ આજ વનનો અશોક હો !
ખીલ્યા સહસ્રદલ વનના સરોજ હો !
ખીલ્યાં અનંતદલ મનનાં સરોજ હો !
આશાની જોત આજ જૂઝી ઝબૂકી હો !
પ્રીતમની નેન જોત આછી ભભૂકી હો !
મનના હુલાસ આજ પાંગર્યાં સંગીત હો !
હૈયાતન હાર્દના અનંતતામાં બીન હો !
જાગે ઉજાગરે ચાતકની જોડ હો !
પાત્રે સુધાઝ એ અનંત ભર્ગ સોડ હો !
રસનાં આ ચાતકો રસમાં નિમગ્ન હો !
રસમાં ડુબે ને વળી રસથી સંમગ્ન હો !
રસની આ ભોમકા રસથી તરબોળ હો !
રસનો અવતાર આ રસૈક્યમાં વિલોલ હો !
આત્માની પ્યાસ આજ બૂઝી રસિક ઓ !
સીધી સમાધિ કંઈ ઓર રે રસિક હો !

એક ચિઠ્ઠી

લેખકઃ સ્વ. કલાપી

[સંપાદકઃ રમણીક મીઠાલાલ મ્હેતા]

[મ્હારી લાઠીની મુસાફરી દરમ્યાન ગં. સ્વ. શોભના સાથે મુલાકાત થતા, સ્વ. કલાપીના ત્હેમના પર લખાયેલા પત્રોના સંબંધમાં મ્હારે વાતચિત થઇ હતી. તે દરમ્યાન ત્હેમણે જણાવ્યું હતું કે કલાપી સાથે લગ્ન થયા બાદ તેઓ બન્ને લગભગ અઢી વર્ષ સુધી સાથે રહેલા; અને જો જૂદાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો એક જ અઠવાડિયુંઃ કલાપી જ્યારે ગવર્નરને મળવા રાજકોટ ગયેલા ત્યારે. આ એક અઠવાડિયા જેટલી ટુંક મુદત દરમ્યાન ચાલેલો પત્રવ્યવહાર તે કલાપીના શોભના પર લખાયેલા પત્રો. એમાંના ઘણાં-પ્રકટ થવા જેવા છતા તે સહુ-છપાઇ ગયાં છે. પ્રકટ કરવા યોગ્ય ત્હેમના પર લખેલી એક ચિઠ્ઠી જે ત્હેમણે મ્હને આપી હતી તે અહિં નીચે આપી છે. કલાપીના શોભના પર લખાયેલા પત્રોનો આ ઈતિહાસ કાંઇક ઉપયોગી થઇ પડશે' એ ધારણાએ આટલો ખુલાસો લખવો ઉચિત ધાર્યો છે.

રમણીક. મી. મ્હેતા.

....

આજે ત્હને રોતા જોઇને મ્હને ખરું જ દયા આવતી હતી. બિલકુલ ગુસ્સે થવાનું તેમાં કારણ ન હતું, કેમકે ત્હારા ચ્હેરા ઉપરથી લાગતું હતું કે એ આંસુ દ્વેષની લાગણીનાં ન હતાં. ત્હારા મનમાં બે વિચાર હશે એમ લાગ્યું: એક તો જૂદાં રહેવું પડશે એવો. અને બીજો મ્હારી ઝિન્દગીનો.

આપણે જૂદાં તો રહેવાનાં નથી. તેમ ત્હારી સાથે રહેવા સિવાય મ્હને આનન્દ નથી એ તું જાણતી જ હશે. × × × × × × × એમ કરવાનું છે. દિવસે તો આપણે સાથે જ રહેવાનાં છીએ. આ પ્રમાણે રાતે જૂદાં રહેવું વધારે બનશે, અને ત્હેનું દુઃખ મ્હને પણ થાય છેઃ ત્હને થાય તે સ્વાભાવિક છે; પણ ફરજ ખાતર તેમ કરવુંજ જોઇએ. × × × × × × ×

ઝિન્દગીને માટે તો રસોડું હાલ છે તેમ જ રહેવાનું છે; છતાં ભય હોય તો તે પ્રભુને સોંપવું જોઇએ. હાલ લડાઇઓનો વખ્ત હોત તો ફરજ ખાતર તે પણ કરવી પડતઃ તો આ તેવું તો નથી જ.

હું ચાલ્યો જઇશ. એવી ધાસ્તી રાખીશ નહિઃ જો એ હોય તો. એ તો ઘણાં વર્ષો પછી બની શકે તેમ છે. ત્યાં પણ ફરજ જ નડે છે. રાજ્યમાં રહી મ્હારે મ્હારી ફરજ બજાવવી જોઇએ. વળી જ્યારે જઇશ; ત્યારે ત્હને લેઇને જઇશ.

માટે સુખી રહે; અને પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખ.

– સુ૦

પત્રોમાંથી થોડુંક

સ્વ. રામપ્રસાદ હરપાળ જેસ્થર

[રા. ભાઈ નવનીતલાલ ચોકસી અને સ્વ. ભાઈ રામપ્રસાદ એ બન્ને મિત્રોની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલતો ત્હેમાંના થોડાક પત્રોમાંથી આ ઉતારા અત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પત્રો ખાનગી જ હતા એટલે પ્રસિદ્ધિ માટે લખાતા પત્રોના જેવું તત્ત્વ આમાં નથી. છતાં એવા પત્રોનું પણ જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે જ અને તેટલા પૂરતું જ આ પત્રોનું પ્રકાશન અત્ર કર્યું છે.–તંત્રી.]

[૧]

અમદાવાદ,

તા. ૧૩–૮–૨૫

વ્હાલા...

ગયા શનિવારે તારો પત્ર મળ્યો... ... ...

મારી પરીક્ષા ૨૦ મી સપ્ટેંબરથી શરૂ થાય છે. બધા વિષયોમાં બેઠો છું. હજી વાંચવાનું શરૂ નથી કર્યું. હમણાના ગાંધીજી દર શનિવારે અમને New Testament એક કલાક શીખવાડે છે.

આ વખત અહીં ચોમાસું ઘણું જ સારૂં છે. લગભગ ૨૩ ઈંચ વર્ષાદ થઇ ચુકયો છે. કાંકરીઉં આખું ભરાઈ ગયું છે. આવતી કાલે દાવરનું સમાજ તરફથી ભાષણ છે. ચેટફીલ્ડ પ્રમુખ સ્થાને છે. સવિસ્તર હકિકત પ્રજાબંધુમાંથી વાંચી લે જે.

........સદાનો તારો

[૨]

તા. ૨૭–૮–૨૫

પ્રિય—

મને લાગે છે કે તને મારા પત્રોથી જોઇએ તેટલો સંતોષ નહિં થતો હોય. હૃદય જે ઇચ્છતું હશે તે તને તેમાંથી નહિં મળતું હોય

પણ તે માટે મારાથી રીસાઇ ના જઇશ. આપણે કયાં એક બીજાને ઓળખ્યાં નથી કે હવે પત્રોદ્વારા આપણા આત્માના ઐક્ય સાધવાનું બાકી રહેતું હોય! તારી અને મારી વચ્ચે અંતર હોવા છતાં આપણાં હૃદય એક બીજાની નજીક જ છે. અને તેમાંથી ઝરતા વિચાર પણ અન્યોન્ય પરિચિત છે. આજ અનુભવ તને બીજાઓની બાબતમાં પણ થતો હશે. તે સર્વના માનસિક સાનિધ્યમાંથી ઉત્સાહ લઈ તારા કર્તવ્ય પંથે વિચરજે.

સમાજના કાંઇ ખાસ નવીન નથી.

........સદાનો તારો

[૩]

અમદાવાદ•
તા. ૧૭–૮–૨૬

વ્હાલા—

પહેલીજ વખત તને નિરાશ થતો જોઉં છું. તું અધીરો ના થા. પુરૂષાર્થમાં માનનારને નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તને અહીં આવવાના વિચાર થાય, ત્યાંનાં અને તેવાં આકર્ષણ તને તારાં આપ્તજનોને ન ભૂલવા દે, એ બધું સાચું. પરંતુ તેઓએ તને તારી ઉન્નતિનો વિચાર કરી વિદાય આપી છે. આ વિયોગથી દુઃખાતાં એ હૃદયો એકજ વસ્તુમાંથી આશ્વાસન મેળવે છે અને તે એક તારૂં જીવન સુખ. તને યશ મળે એ સર્વ ઝંખે છે......અને મારામાં તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે તું વિજયી થવાનો.

સમાજના ખાસ કાંઇ નથી.

........સદાય તારો

[૪]

•......હું પણ કમાતો થશે હોઇસ. ઇશ્વર અનુકુળ હશે તો મારા મનના મનોરથને મૂર્ત સ્વરૂપ આપીશ. એટલું તો યાદ રાખજે કે અમે

સમાજના આદ્ય સંસ્થાપક અને પ્રાણ રૂપ

સ્વ. રામપ્રસાદ હરપાળ જેસ્વર

'વીણા'

૧૯૪૮

તેની નિરાશામાં પુરુષાર્થી બને. પ્રારબ્ધવાદી કદી ના બનીશ. હું તો મરતો હોઉંય પણ પ્રારબ્ધવાદી નહિ બનું. મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ તો આદરવાનો જ.

[૫]

અમદાવાદ.
તા. ૨૨-૧૦-૨૬.

વ્હાલા...

મારી તબીઅત વચ્ચે સુધારા પર હતી. હમણાની પાછી બગડી છે. આજે વૈદરાજને બતાવી હતી. સંગ્રહણીનો રોગ છે. દશેક દિવસ પછી મારી દવા શરૂ કરવાના છે અને મારે માત્ર ગાયના દૂધ ઉપર રહેવાનું છે. તું ચિંતા ના કરીશ.

સમાજના સમાચાર લખવાનું... . ને બાકી છે.

સદાનો તારો...

[૬]

તા. ૧૫-૧૦-૨૬

વ્હાલા...

પત્ર લખવામાં જેટલો નિયમિત હું છું તેટલો તું પણ છે. આ નિયમિતતા સદાય ટકી એટલું તો આપણે અવશ્ય ઇચ્છીએ. કાર્ય વ્યવસાયને લઈને તારાથી કદાચ લાંબા પત્રો નહિ લખાય તો વાંધો નહિ. તારા ટુંકા પત્રો પણ મને તેટલાજ પ્રિય છે.........

......તેમના વાયદા પ્રમાણે આવ્યા હતા. કામ પ્રસંગેજ. એમને એમ તો નહિજ.

......ના હેડ ક્વાર્ટર્સ હવે અમદાવાદ ખાતે થવાનાં છે. સમાજના નવાજુનીમાં કાંઈ નથી. આવતા પત્રમાં લખવા જેવું કાંઈ પ્રાપ્ત થશે.

કાલે દશેરા. પછી દીવાળી. આપણા આનંદના દિવસો. તારા

[૯]

પ્રણામ બધાને પહોંચાડું છું. જે પાછા તને પ્રણામ લખવા કહે છે તેનાજ તને પ્રણામ લખું છું.

— સદાનો તારો...

[૭]

અમદાવાદ,
તા. ૨૬–૧૧–૨૬

વ્હાલા...

અત્યારે સવારની ચ્હા પીને તને પત્ર લખું છું. તબીઅત સુધારા ઉપર છે. આજ વીસ દિવસથી છાશ ઉપર છું. પણ નબળાઇ જણાતી નથી. બે વખતથી ચ્હા પીવાની છુટ તો કાયમજ છે. મનાઈ છે છતાં ખાવાનું મન ઘણું થઈ જાય છે. ૨૦ દિવસમાં ત્રણ વખત મનપરનો કાબુ ગુમાવેલો. અસર તરત જણાતી. પહેલાં મોળી છાશ બીલકુલ ન ગમતી. હવે ગમવા લાગી છે. છાશ કરતાં દુધ મને વધારે ગમે છે. વૈદરાજને દુધ પર રાખવા કહેવાનો છું આમ તું જોઈ શકે છે કે મારી તબીઅત સુધારા પર છે.

મને અનાજ ખાવાની રજા મળ્યા પછી એક માસ પછી હું દેશ જવા વિચાર રાખું છું. ત્યાં બે થી ચાર માસ રહેવા વિચાર છે....

શરીર સાચવીને સમાજનું કાર્ય કર્યે જાઉં છું. સ્નેહ સંમેલન ઉજવાઈ ગયા બાદ ચાર માસ બહારગામ જતાં નિવૃત્તિ મળશે. અમદાવાદ છોડવા હું ઘણોજ ઉત્સુક છું એમ તને આ ઉપરથી જણાશે.

સમાજ બાબત ખાસ કાંઈ લખવાનું નથી. રતીભાઈને આવતી વખત મંત્રી બનાવવાના છે. હું તો કાર્યવાહક મંડળનો માત્ર સામાન્ય સભાસદજ રહેવા માંગુ છું.

......પરંતુ તેના માનસિક આવકાસને લીધે કે મારામાં રહેલા કોઈ દોષને લીધે એ અભિલાષમાં શિથિલતા આવતી મને જણાય છે. આ શિથિલતા દૂર કરવામાં મને ધારી સફળતા ન મળતાં નિરાશ થાઉં છું અને તેની અસર મારા સ્વાસ્થ્ય ઉપર થાય છે. ટાગોરના Wreck ના નાયકને કમળાની બાબતમાં જે અનુભવ થયેલો તેનો

કાંઈક લ્હાવો જુદા સ્વરૂપે મને પણ મળ્યો છે. છતાં મારો આશીર્વાદ અમર છે અને રહેશે.

તારા છેલ્લા ચાર પાંચ પત્રો વાંચ્યા. તું પ્રયત્ન કર ફળની દરકાર કરીશ નહિ. જગત સફળતા કે નિષ્ફળતાની બન્ને દરકાર કરે. તારે તારૂં કાર્ય કરવાનું.

તારા અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવજે. આટલું, વાંચતા તારૂં ચિત્ત સ્વસ્થ થશે. મારી બહુ ચિન્તા ના કરીશ.

શહેરના, દેશના, નવાજુની તો ઘણા પણ તે જણાવવાનું કાર્ય તો છાપાઓનું........

સદાનો તારો...

[૮]

તા. ૧૦-૧૨-૨૬

પ્રિય...

આજ કાંઈક ઠીક છે. પરમ દિવસે વજન લીધું હતું. ૭૦ રતલ થયું છે. પરંતુ કોરા બદલાયો હોવાથી વધ્યું કે ઘટ્યું કહી ના શકાય તબીઅત સુધારા ઉપર હતી ને સ્વાદ કર્યો કે પાછો ત્યાનો ત્યાંજ છું. હવે આવી ભૂલ કદિ નહિ કરૂં. હવે તબિયત ઠેકાણે આવતી જાય છે.

સમાજના નવાજુની ઘણા છે પણ લખવા રાહ જોવાની છે.

[૯]

તા. ૨૫-૧૨-૨૬

વ્હાલા—

તારો...

......ઘણું લખવાનું હોય અને તારેજ અધિકતને કારણે આટલુંજ લખી શકાય તે કેટલું દુઃખદાયક હશે તે તું કલ્પી લેજે.

સદાનો તારો...

[૮૩]

પ્રેમને ખાતર

સનાતન જન્મશંકર બુચ
સભ્ય, સા. ઉ. સમાજ

[હૉસ્ટેલજીવનની એક અદ્ભુત પ્રેમકથા]

"સાચ્ચું કહેજો હો, મંજુલા! ત્હમને આ બધી રીતભાત ગમે છે?" મલબાર હીલ ઉપરના મંજુલાના સુન્દર બંગલાની અગાસી ઉપર બેસીને મંજુલા અને સુમન્ત વાત કરતાં હતાં ત્યારે સુમન્તે પ્રશ્ન કર્યો.

"કઇ રીતભાત?"

"એમ અજાણ્યાં શું થઇ જાવ છો? આ જ-રમણિકની."

"એમાં ન ગમવા જેવું કાંઈ હોય તો મ્હને હજી જણાયું નથી." મંજુલાએ સ્મિત સાથે કહ્યું.. ત્હેની આંખમાં ઝાંખું ઝાંખું ટીખળ જણાતું હતું. સુમન્તે એ જોઇ લીધું.

"જો, વળી ત્હમે વાતને ઉડાવો છો."

"પણ એ શું ખોટું કરે છે? બીજે જાય છે તેમ અહીં આવે છે. બીજાની સાથે સંબંધ રાખે છે તેમ મ્હારી સાથે રાખે છે. એમાં ન ગમે ત્હેવી વિશેષતા શી છે?"

"એ બધી ત્હમારી એની વાતો જવા દો. સીધી વાતો કરો. શું એનું બીજાની સાથેનું વર્તન ને ત્હમારી સાથેનું એક જ છે?" સુમન્તે પ્રશ્ન કર્યો.

"મ્હને લાગે છે." આછા સ્મિત સાથે મંજુલાએ કહ્યું.

"જાવ-જાવ; શું લાગે છે?"

"બિચારો! કેવી પવિત્રતાની વાતો કરે છે ત્યારે તમને એની ઉપર વ્હેમ આવે છે. મ્હને તો તે સગી વ્હેનની જેમ ગણે છે. હું તો ઉલટું, મારૂં ધન્ય ભાગ્ય માનું છું કે એવો ભાઇ જેવો મિત્ર મ્હને મળ્યો છે." તોફાની આંખે મંજુલા બોલી. સુમન્તે જરા ચ્હીડાવાનો ડોળ કર્યો.

"સારૂં. એ તો અમે એની પવિત્રતાની વાતો જાણિયે છિયે. ઢંગી છે. બ્હારથી બ્હેન બ્હેન કહેવું અને અંદરથી શા યે અનાચારો આચરતો હશે. એ તો આજ કાલની પ્રેમ કરવાની નવી રીત છે. પ્હેલાંથી પ્રિયતમા તરીકે ન ચ્હાવું. કારણ એ રીતે તો બાજી બગડે છે. આ તો બ્હેન બ્હેન કરતા પાસે પાસે જતા જવું ને અન્તે— સ્હમજ્યાંને? આશા તો રાખવી. પછી ભલેને ધૂળ ને પથરા પાકવાના હોય."

"ત્યારે શું તમારે એને ફાંસીએ ચ્હડાવવો છે?"

"શું કરૂં કે હું રાજા નથી નહિં તો જરૂર એવા ઢંગીને તો એકવાર મ્હોટામાં મ્હોટી શિક્ષા કરૂં. બ્હારથી સાધુ જેવા અને અંદરનાં ઉડાણ તો કાજળ જેવાં."

"પણ એમાં એટલા ચ્હીડાઈ શા માટે જાઓ છો?"

"ત્હમે કેટલું યે જાણતાં જ નથી."

"શું નથી જાણતી?"

"પ્હેલું તો એ જ કે એ તમારો ભાઇ નથી. એના બાપાતમાનાં ઉંડાણો પણ 'આભ જેવાં અગાધ' હોય છે એટલે ત્હમને શી ખબર પડે?"

"હં પછી?"

"પછી એ કે ત્હમારે વિષે કેટલા યે લોકો પાસે એ વાતો કરે છે. ને જાણે અભિમાન લે છે. ત્હમે ત્હમારા અંગને અને અંગ-વિલાસને—માફ કરજો હો મ્હારી ધૃષ્ટતા માટે—નહિ જાણતાં હો તેટલું એણે જાણી લીધું છે. આ ભાઇ કહેવાયને? ભાઇ એટલે શું? બ્હેને ગળામાં શું પહેર્યું છે એ પણ ભાઇથી ન જોવાય. સ્હમજ્યાં? ત્હમે એ બધી એની વાતો ક્યાંથી જાણો?"

"ઠીક ત્યારે હવે હું એક પ્રશ્ન પૂછું?"

"હા. ખુશીથી."

"ત્હમે શા ઉપરથી ક્હો છો કે એ બધું કાંઇ નથી જાણતી?"

"એની સાથે એ જ રીતે સંબંધ સાચવી રહ્યાં છો એ ઉપરથી."

"ત્યારે શું મ્હારે એને ધક્કો મારીને કાઢી મૂકવો? મ્હને તો એનું મ્હોં યે જોવું હવે તો નથી ગમતું. એ મનમાં માનતો હોય કે હું બહુ સુન્દર છું તો ભલે રહ્યો. મ્હારે મન તો એ તદ્દન અકારો થઇ પડ્યો છે. રોજ ને રોજ આવીને બેસે છે તે હું તો કંટાળી ગઇ છું. ને કૉલેજમાં યે એમ જ પજવે છે. હવે તો પાછો અહીં વાહકેશ્વર પાસે રહેવા આવ્યો છે."

"ત્યારે શા માટે એવું કરતા નથી કે એ દૂર ન્હાસે?"

"એવું તે શું કરાય? કેટલીક વાર હું કંટાળો બતાવું છું ત્હોયે એ સ્હમજતો નથી ને નફ્ફટ બને છે. એવાને તે પછી વિશેષ શું કરી શકાય? અપમાન તો કૈં ઓછું કરાય છે. ત્હમે કહો છો તે ખરૂં છે કે એ કૈંક આશામાં લોભાયો છે. પણ એને ખબર નથી કે અહીં કમળની આશામાં કાદવ જ ડોળવાનો છે. બાકી કાંઇ યે નથી. હું ધારૂં તો હમણાં એને ચોકખું સંભળાવી દઉં પણ મ્હને એની મુર્ખાઇ જોઇ દયા આવે છે."

"ત્યારે હવે એવું શું કરવું છે?"

"ત્હમે કહો તેમ કરિયે. ગમે તેમ હવે મ્હારે એનાથી છૂટવું છે." મંજુલાએ કહ્યું. સુમન્ત ઘડીક વિચારમાં પડ્યો.

"ઠીક, સારે મંજુલા! ત્હમે બરાબર તૈયાર છો?"

"હા, જે કરવું હોય તે માટે તૈયાર જ છું."

"તો આપણે એક નાટક ભજવવું પડશે ને ત્હમારે તેમાં એક પાર્ટ લેવો પડશે."

"ખુશીથી લઈશ. શાનો લેવો પડશે?"

"રમણિકના પ્રેમપાત્રનો."

"અહો! એ તો હું બરાબર ભજવી શકીશ."

"ના, પણ એ જરા અઘરૂં છે. ત્હમારે એને સચોટ છાપ બેસાડવી જોઈશે કે ત્હમે એને અપૂર્વ પ્રેમથી ચ્હાઓ છો. અને મ્હને એ જ ગૂંચવણ થાય છે કે એ શી રીતે કરવું?"

"એ ત્હમારે શી ચિન્તા છે? બીને પ્રેમ કરતાં શીખવવું ન પડે ને ત્હેમાં યે એ પ્રેમ કરવાનું નાટક ભજવવું હોય ત્યાં મ્હાગ્ જોઈને શીખવવું નહિ પડે."

"સારૂં તો ત્હમે એટલું કરજો ત્યાં બીજો પ્લૉટ હું રચી રાખીશ."

"જો જો, પણ મ્હારે ફસાવું ન પડે, હો."

"અરે! એ વાત કેવી? ત્હમારે તો પછી કાંઈ જ નહિ કરવું પડે. ત્હમે નિશ્ચિન્ત રહેજો." આટલું કહેતાં કહેતાં સુમન્તે હાથની ઘડીયાળમાં જોયું. "અરે, સ્હાડા દશ થઈ ગયા! હજી મ્હારે ઠેઠ ક્યાં જવું છે! હું હવે જઈશ." સુમન્ત ઉભો થયો.

"ના ના, હવે અત્યારે આટલા મોડા ક્યાં જશો? અહીં જ સૂઈ રહોને. કાલે સ્હવારે જમી કરીને આપણે સાથે જ કૉલેજમાં જઈશું. વાંચવું હશે તો હું ચોપડીઓ આપીશ."

"ના, એમ ન ચાલે. મ્હારે જવું જ જોઇએ."

"શું જવું જોઇએ? અત્યારે કંઇ ત્હમારી મોટર તો આવવાની નથી. મ્હારો શૉફર ઉંઘી ગયો હશે. સાયકલ લાવ્યા નથી. ને જશો કયાંથી."

"એ તો મ્હારે જવું છેને? ટૅક્સી કરીશ."

"જો, વળી કાંઇક બોલાવશો." મંજુલા હસતાં હસતાં બોલી.

"શું? બોલોને. હું સાંભળી લઇશ."

"બેસો. હજી મ્હારાં ભાભી તો આવ્યાં નથી ત્યાં આટલી ઘેર જવાની ચિન્તા શી? બેસો, બેસો. એમ તે જવાતું હશે?"

"ઠીક, તો મ્હારે કંઇ વાંધો નથી. આ બેઠો. પણ જરા બંગલે ખબર તો આપવા દેશોને કે અત્યારે ને સવારે નહિ આવું?"

"હા, એ ખુશીથી આપો."

ટ્રીંગ ટ્રીરીરીરીરીરીંગ ટ્રીંગ ટ્રીરીરીરીરીરીંગ–ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. સુમન્ત એકદમ બોલી ઉઠયોઃ "જુઓ એ મ્હારો જ ટેલીફોન હશે." એ જવાબ આપવા ઉઠયો.

"ઉભા રહો. હું જ જવાબ આપું છું." મંજુલા અંદર ખંડમાં ગઇ ને ટેબલપરથી રીસીવર કાને મૂકયું: "હા, અહીં જ છે......... અત્યારે અહીં જ મ્હેં રોકયા છે.........ના, સ્હવારે પણ અહીં જ રોકાશે.........હમણાં એ જ વાત કરી ત્યાં તમારો કૉલ આવ્યો... જરા ઠીક પડે.........હા. જય જય."

મંજુલા સુમન્ત અને રમણિક ત્રણે ય આખ્ખે કૉલેજમાં સાથે ભણતાં હતાં. મંજુલા જેને પૈસાદાર વર્ગનાં કહી શકાય ત્હેવાં માબા-પની પુત્રી હતી ત્હેના પિતા મ્હોટા પાયા ઉપર મોટરનું બિઝનેસ કરતા હતા અને દુનિયાની સારી સારી મોટર કંપનીઓના એજન્ટ હતા. સુમન્ત પણ એવી જ સ્થિતિનો હતો. બન્ને દૂરનાં સગાં પણ થતાં હતાં. રમણિક સાધારણ સ્થિતિનો હતો. એ શરીરે નાજુક ને દેખાવડો હતો ને ત્હેના મિત્રો ત્હેને અતિશય સુન્દર ગણતા એટલે એ માનતો કે હું બહુ સુન્દર છું. અને તેથી જ એ માનતો કે એ

પોતે કૉલેજની છોકરીઓને આકર્ષી શકે છે. આથી તે હેની કૉલેજમાં આવતી દરેક છોકરી સાથે ઘણો પરિચય બાંધતો. સ્ત્રી સાથે પરિચય બાંધવાની કળામાં એ નિપુણ હતો. એ ચિત્રકળા સારી જાણતો હતો. મંજુલા અને સુમન્ન મિત્રો છે એમ એ જાણતો નહિ. એટલું જાણતો કે એ બન્ને એક બીજાને ઓળખે છે.

કૉલેજમાં ભણતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં સ્ત્રી માટે અનિશ્ચય લોલુપતા જન્મે છે. એ નિર્દોષ હો વા સદોષ હો તે જુદો પ્રશ્ન છે. પણ સાથે ભણતી યુવતીની દૃષ્ટિ આકર્ષવી, હેનું સ્મિત મેળવવું, હેની સાથે બે બોલ બોલવા એ માટે તો વિદ્યાર્થીઓની પડાપડી થાય છે. એમા તો જાણે જીવનની ધન્યતા પ્રાપ્ત થઇ જતી હોય તેમ એ ખુશામતખોર વિદ્યાર્થીઓ દોડે છે. એ લોલુપતા બહુ વધી જાય છે ત્યારે એ વિદ્યાર્થીમાં જરા સ્ત્રૈણભાવ આવે છે. પછી તો એ કોઇને કોઈ 'બ્હેન'ની સાથે પરિચય બાંધવા સદૈવ ઉત્સુક રહે છે. એનું હલન, ચલન, વાણી, બોલવાની રીત વગેરે બધામાંથી પૌરૂષ તત્ત્વ નાશ પામતું જાય છે. અને અન્તે સૌન્દર્યોપાસક સ્ત્રૈણમય બને છે તેમ એ 'બ્હેન'મય બની રહે છે. એ એમ માને છે કે હું તો પવિત્ર રસવૃત્તિથી બ્હેનની અને બ્હેનના સૌન્દર્યની ઉપાસના કરૂં છું. અંદરનું તો ઉપરવાળો જાણે. રમણિક બરાબર આવો હતો. એને એનાં મંજુલ બ્હેનને ત્યાં દરરોજ એકવાર ગયા વગર ચાલે જ નહિ. એ મંજુલાને બ્હેન ગણતો અને હેના સૌન્દર્યનો પૂરો અભ્યાસી હતો. એના દરેક ચિત્ર માટે એને પ્રેરણા એ 'બ્હેન' પાસેથી મળતી. એ ચિત્રોમાંની સ્ત્રીઓ તો મંજુલાની જ પ્રતિકૃતિઓ હતી. એ સ્ત્રીનાં જ ચિત્રો દોરતો.

"અહો! રમણિક! આવી પ્હોંચ્યા?" મંજુલા ખંડમાં આવતાં જ બોલી ઉઠી. રમણિકભાઇના સંબોધનથી પરિચિત રમણિક આજે જરા આશ્ચર્ય પામ્યો. "હું ત્હમારી જ રાહ જોતી હતી." વિલક્ષણ સ્મિત સાથે મંજુલાએ ઉમેર્યું. રમણિકને વધારે નવાઇ લાગી. મંજુલા ખુરશીપર બેસતાં વળી બોલી. "ત્હમે આવો છો ત્યારે મને બહુ ગમે છે."

"હું જરા કામમાં રોકાયો હતો તેથી જરા મોડું થયું, નહિં તો હું જરા વ્હેલો આવવાનો હતો."

"હં. મ્હને થયું ખરૂં કે હજી કેમ આવ્યા નહિં ?" રમણિક જરા ચમક્યો. ત્હેણે મંજુલાને એક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વાંચી અને ખાત્રી થઈ કે ત્યાં કૃત્રિમતા નથી. એના હૃદયમાં એક અનિર્વચનીય ઉલ્લાસની ઊર્મિ સરસરતી આવી. "હું ખરૂં કહું છું કે મ્હારા આટલા કૉલેજના મિત્રોમાં ત્હમારા સિવાય બધા નકામા છે. ત્હમે ન આવતા હો તો મ્હારા આખા યે દિવસમાં જરા યે વિનોદને સ્થાન ન રહે." મંજુલા કંઈ અપૂર્વ સ્વાભાવિકતાથી બોલવા લાગી. રમણિક સાંભળતો હતો ત્યારે ત્હેના મુખ ઉપર હર્ષ ને જરા શરમની રેખાઓ આવી જતી હતી. "રમણિક! આખો દિવસ ઘરની વાતોમાં વાંચવામાં કે સ્ત્રીઓમાં રહેવાથી હું કંટાળું છું હો. ત્યારે મ્હને ત્હમારા જેવા મિત્રની અપેક્ષા રહે છે કે એ બધામાંથી છૂટીને કંઈક વિનોદ ને ઉલ્લાસ મેળવું. ખરેખર! મિત્ર વગરનું જીવન કેવળ નીરસ છે એમ મ્હને હવે સ્પષ્ટ જણાય છે." મંજુલા છેલ્લું વાક્ય એટલી વિલક્ષણતાથી બોલી કે રમણિકને શું બોલવું એ જ ન સૂઝ્યું. એ આજ કાંઈક નવીન જ વાતાવરણ અનુભવતો હતો.

"કેમ આજ બોલતા નથી ! ત્હમને નથી લાગતું કે આપણને અમુક વય પછી મિત્રની બહુ જ જરૂર રહે છે ?" રમણિકને વિચારમાં પડેલો જોઈ મંજુલાએ સચોટ બોલ છોડ્યો.

"એ તો બાલકપણમાં મિત્રો ક્યાં નથી હોતા ? એ જ મિત્રો મ્હોટી વયે પણ હોય છે. એમાં અમુક વયે ખાસ વિશેષતા શી આવે છે એ હું નથી સ્હમજતો." રમણિક કાંઈ ઉતરે તેમ ન્હોતો. ત્હેણે પણ એવો જ સચોટ જવાબ આપ્યો. પણ મંજુલાને તો એ હાર્યા જાયું. "બાલકપણના મિત્રો જૂદા ને યૌવનના જૂદા; સ્હમજ્યા ? રમણિક! યૌવનમાં તો પુરુષને સ્ત્રીની અને સ્ત્રીને પુરુષની મિત્ર તરીકે અપેક્ષા રહે છે."

"હા. એ ખરૂં પણ સાધારણ રીતે તો એ વખતે કોઈ પણ જીવનનો સાથી મળી રહે છે એટલે પછી બીજા કોઈની અપેક્ષા શાના રહે ?"

" બસ; તો હવે જ્યાં એ જીવનનો સાથી ન મળ્યો હોય ત્યાં તો કોઈ મિત્રની જરૂર રહેને ?

" હા, તે તો ખરૂં જ. "

" તો હું મ્હારી ખરેખરી વાત તમારા જેવા નિકટના મિત્ર પાસે કહું તો વાંધો નથી કે તે જ કારણથી ત્હમે અહીં આવો-જાઓ છો તે મ્હને બહુ જ સુખપ્રદ લાગે છે." રમણિક જરા અભિમાનથી ફુલાયો હોય તેમ જણાયું.

મંજુલાનાં તીર સચોટ વાગવા માંડ્યાં. દરરોજ એક જ વાર આવનાર રમણિકને એ કોઈ કોઈ વાર બે ત્રણ વખત બોલાવતી. રમણિકની ખાત્રી દૃઢ થવા લાગી કે હવે મંજુલાની વૃત્તિ બદલાઈ છે. એ ત્હેને ચ્હાય છે. બસ, પછી તો બ્હેનભાવનું પડ ધસાવા લાગ્યું. ત્હેના જે ખરેખરો મંજુલા તરફ ભાવ હતો તે હવે જાગ્રત થયો. જો કે એ પણ એ ન જણાવવા બહુ પ્રયત્ન કરતો. પણ ચકોર મંજુલાની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મતમ બાબતો પણ ન જવા દે ત્હેવી હતી એ તે ઓછું જાણતો. રમણિકના જન્મદિવસે મંજુલાએ પોતે ગુંથેલો રેશમી દોરાનો રૂમાલ ભેટ આપ્યો. એની અસર પણ ઘણી થઈ.

એકવાર બપોરે રમણિકને આવવાનો વખત થયો તે વખતે મંજુલા પોતાના ખંડમાં ટેબલપર હાથ ટેકવીને ખુરશીમા વિચારનિમગ્ન બેઠી હતી. રમણિક આવ્યો તે ત્હેને ખબર ન પડી. એ છેક પાસે ગયો ને ઉભો રહ્યો. " કેમ, મંજુલા ! આજે આમ શા વિચારમા પડી ગયાં છો ?" રમણિક એક ખુરશી લઈને બેઠો. મંજુલા એમ જ બેસી રહી.

" આમ કેમ બેઠા છો ? આજ ત્હમને શું થયું છે ?" મંજુલાએ આંખમાંથી સરતાં બે બિન્દુઓ લુછવા લુગડાનો પાલવ આંખે રાખ્યો. " આ શું કરો છો ? રડો છો કેમ ? મંજુલા ! કહો તો ખરા. "

" જીન્દગીમા જ્યાં ઉધુંપો જ ભરી હોય ત્યાં રડવા સિવાય બીજું શું કરૂં ?" બન્ને હાથમા મુખ રાખીને નીચે મુખે મંજુલાએ જવાબ વાળ્યો. ત્હેના અવાજમાં ઘણી કરુણતા હતી.

" ખુશીથી જાઓ હું અહીં જ બેઠો છું. " રમણિક ઉતરી ગયો. મંજુલા થોડે દૂર ગઇ ને મોટર જરા વાર ઉભી રાખી. ત્યાં આ બાજુથી પાંચેક મોટરો એક પછી એક આવી અને જ્યાં રમણિક ઉભો હતો ત્યાં ઉભી રહી બધી યે મોટરોમાંથી લગભગ પચ્ચીસેક વિદ્યાર્થીઓ ઉતર્યા. અંદર પાંચ સાત પારસીઓ પણ હતા. એક પારસી સીધો રમણિક તરફ ગયો. " હલ્લો ! દીકરી રમણિક ! આય કેવા દરેસના અંદર તું આયોચ ? હા ? " એણે એટલું કહ્યું ને બધાએ ઝીલી લીધું. બધા રમણિકને ઘેરી વળ્યા ને હોહો મચાવી દીધું. સુમન્ત પણ એમાં હતો. રમણિકની સ્થિતિ કલ્પાય તેમ નથી. એનું ચાલત તો અત્યારે એ દરિયામાં કૂદી પડત. પણ બધાએ ત્હેને પકડી રાખેલો એટલામાં મંજુલા પાછી મોટર લઇને આવી પહોંચી. બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા. મંજુલા કેમેરા સાથે મોટરમાંથી ઉતરી. સુમન્ત તરત ત્હેની પાસે આવ્યો અને ફ્લૅશ લાઇટની તૈયાર કરી. વિદ્યાર્થીઓએ રમણિકને બરાબર પકડી રાખ્યો અને મંજુલાએ બધાનો ફોટો લીધો.

ત્રણેક દિવસ પછી એ ફોટો આખી કૉલેજમાં મંજુલા તરફથી દરેક વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવ્યો. નીચે લખ્યુંઃ

" પ્રેમને ખાતર "

ભૂલકણો.

નટવરલાલ ચીમનલાલ ચોકશી.
સભ્ય, સા. ઉ. સમાજ

બ્રહ્માએ ભૂલથી કે જાણી જોઇને મને ભૂલકણો બનાવ્યો છે તે સારૂં જ કર્યું છે. કેટલાક લોકો ભૂલકણા સ્વભાવવાળાને વખોડે છે. પણ મને તો એમજ લાગે છે કે તેઓ ભૂલ કરી રહ્યા છે. ભગવાન હમેશાં સઘળું આપણા લાભ માટે કરે છે, તેઓ જાણે છે, કબુલે છે છતાં સમય આવે ભૂલી જાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જ ભૂલકણો છે. કોઈ વધુ ભૂલે છે તો કોઇ ઓછું ભૂલે છે. પણ સઘળા ભૂલકણા તો હોય છે જ. મને ભૂલકણો બનાવ્યો છે તે સારૂં કર્યું છે તે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે મારા ભૂલકણા સ્વભાવે હમેશાં મને ફાયદો કર્યો છે. જો હું ભૂલકણો ના હોત તો કોણ જાણે મારૂં જીવન કમ કેવેયે હોત!

વાત એમ છે કે કેટલીએ વખત કેટલાએ અકસ્માતોમાં મારા જન્મ ભૂલકણા સ્વભાવે મને ઘણી મદદ કરી છે. એક વખત હું મારા મિત્રો સાથે એલીસબ્રીજ તરફ સાંજે ફરવા ગયો હતો. ફરતા ફરતા

અમે એક મોટા કમ્પાઉન્ડ આગળ આવી પહોંચ્યા. દરવાજા ઉપર એક પાટીઉં લટકાવેલું અમે જોયું. તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

" આવતી કાલથી અહીં પ્રો. ચક્રવર્તી પોતાના જાદુના અદ્ભુત ખેલો ભજવી બતાવશે.. કાલે પ્રથમ દિવસ હોવાથી સર્વેને મફત દાખલ કરવામાં આવશે. સમય બપોરના ૩ વાગે તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૯..."

મારા મિત્રો નાટક, સીનેમા, જાદુ, ખેલ વગેરેના ઘણા શોખીન હતા. પહેલેજ દિવસે જાદુ જોવો એમ સૌએ નિશ્ચય કર્યો. મફત હોવાથી ગીરદી થશે એમ અમે સૌ જાણતા હતા. એટલે ઘેરથી દોઢ વાગે નીકળવાનું નક્કિ કર્યું. હું ભૂલકણો એટલે સૌએ મને યાદ રહે માટે મારી ડાયરીમાં મોટા લાલ અક્ષરે નોંધાવ્યું. મારા ભૂલકણા સ્વભાવને લીધે મેં ડાયરી રાખી હતી. અને રોજ ઉઠી, નાહી ધોઇ તૈયાર થઇને ડાયરીના પાના ઉથલાવવાની ટેવ રાખી હતી. સૌએ હોળી ચકલે ભેગા થઇ સાથે નીકળવાનું નક્કિ કર્યું.

બીજે દિવસે સવારે મેં ડાયરી ઉઘાડી. જાદુમાં વખતસર જવાનું યાદ આવ્યું. પણ સાડાબાર વાગે અમારી પોળમાં બે બૈરાંઓએ શબ્દ યુદ્ધ ચલાવેલું. તે જોવામાં હું એટલો બધો તલ્લીન થઇ ગયો કે જાદુમાં જવાનો સમય ક્યારે થયો અને કેમ થયો તે ભૂલી ગયો. તકરાર પુરી થઇ. પણ તેની ટીકા, વિવેચન, પંચાત અને છેવટે સમાધાન થતાં ત્રણ વાગી ગયા. ત્રણને ટકોરે મને જાદુની વાત યાદ આવી. હું વિચારમાં પડયો. જરા ગભરાયો. કારણ મારા મિત્રો મારી ભૂલી જવાની ટેવ પર બહુ ટીકા કરી મારૂં જીગર બાળતા. આ ચિંતામાં અને ચિંતામાં સાડા ત્રણ વાગ્યા. એવામાં મારા મિત્ર માણેકલાલ મારે ત્યાં આવ્યા. તેનું મોં ઉતરી ગયેલું લાગ્યું. મેં પુછ્યું " ભાઇ, જાદુ કેવો હતો ? હું તો પોળની લડાઇ જોવામાં ત્યાં આવવાનું ભૂલી ગયો. શું કરૂં ? કેમે કરી મારી આ ટેવ જરા પણ સુધરતી નથી. " આટલું ભાષણ આપ્યા છતાં માણેકલાલ તો જાણે બહેરા હોય એમ ઉભા રહ્યા. છેવટે મેં ધાર્યું કે ચૈત્ર માસ શરૂ થયો છે. અને સૂર્યનારાયણ બપોરના સારી

રીતે તપે છે એટલે તડકામાં ચાલવાંથી સાહેબનું માથું દુખતું હશે. શરીરે એકવડા કોઠાનો તો હતાજ. પણ જાદુ આટલો જલદી કેમ પૂરો થયો હશે તેની મને નવાઈ લાગી. પછી ધીરેથી માણેકલાલે મ્લાન વદને ખુલાસો કર્યો. " એ તો અને છેતર્યા. કાંઈ જાદુએ નહોતો અને બાદુએ નહોતો. દોઢ વાગ્યાથી લોક ભેગું થવા માંડયું હતું. અમે તારી રાહ જોઈ નીકળ્યા અને બે વાગ્યા સુધીમાં ત્યાં પહોંચ્યા. જલદી ચાલેલા એટલે ઘણો તાપ લાગેલો. અંદર દાખલ થઈ સારી જગ્યા શોધી બેઠા. અઢી વાગતાં તો એટલું ચીકાર થઈ ગયું કે પડે તેના કટકા. ઘણાજ તાપમાં, આટલી ગીરદીમાં, પરસેવાની રેલમ છેલમમાં અમે એક કલાક ઘણી હોંશભેર વીતાવ્યો. પછી ત્રણના ટકોરે સ્ટેજ પરના બોર્ડનો પડદો ઉપડયો. અને પછી ! એતો પેલી ' April-fool......' ની કડીઓ પાટીઆ પર લખી હતી. આજે એપ્રીલ માસની પહેલી તારીખ એમ બધાને યાદ આવ્યું. ઘણીજ નિરાશા સાથે લોકો બહારથી હસતા પણ મનથી નિસાસા નાખંતા સૌ સૌને પંથે પડયા. " આટલું બોલતા માણેકલાલ હાંફી ગયા. તડકાએ તેમના પર સારી અસર કરી હતી તેથી પાસે પડેલા એક કોચ પર નિંદ્રા દેવીને આવ્હાન કર્યું.

એક વખત એક મિત્રના વરઘોડામાં જવાનું હું ભૂલી ગયો. રાત્રે યાદ આવ્યું. મારા મિત્રો મારા પર ગુસ્સે થશે તો શું જવાબ આપીશ તે વિચારમાં હું બેઠો હતો. એવામાં છગનલાલ મને મળવા આવ્યો. હું કેમ નહોતો ગયો તે પુછવાને બદલે તેને વરઘોડાની હકીકત કહેવા માંડી. " વરઘોડો ચઢયો. આજે તો તારી બહુ રાહ જોઈ. પણ તારી બહુ રાહ જોઈએ છીએ ત્યારે તું નથી આવતો. આજે પણ તેમજ બન્યું. તું નાજ આવ્યો. તું ના આવ્યો એટલે મને ચિંતા થવા માંડી કે કદાચ આજે કાંઈ નવા જુની થશે. બન્યું પણ તેમજ. વાદળાં સવારથી જરા જરા હતાં. પણ વરઘોડો ચઢયો એટલે આકાશ એકાએક વાદળાથી ઘેરાયું. ગર્જના અને વીજળીના ચમકારા સાથે એકાએક વરસાદ તુટી પડયો. વરઘોડો અડધે રસ્તે ગયો હતો. વરઘોડો અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગયો. જેઠ વદ માં લગ્ન કરવું ભૂલ ભરેલું છે એમ બધાને લાગ્યું. વરરાજાને એક ઝાડ નીચે આશ્રય આપ્યો. વરસાદ બંધ થતાં થોડા

સ્નેહી સાથે વરરાજા. આગળ વધ્યા' લેકો. સૌ વીખરાઇ ગયા. અમે વરરાજાના મિત્રો એટલે નાસી ના જવાય. અમારા બધાના કપડાં પલળ્યા અને કાદવના છાંટાથી બગડયા પણુ ખરા' મેં નવો રેશમી કોટ પહેર્યો હતો તે તદન ચુંથાઇ ગયો છે. પરમ દીવસે મારા કાકાની છોકરીના લગ્ન વખતે શું પહેરીશ ?" વિવેચન પુરૂં કરતાં તેમના મુખ પર દીલગીરી છવાઇ ગઇ. હું સર્વ બીના સમજી ગયો. મેં કહ્યું " કાંઈ નહિ, મુંબાઇ તમારા મામાને મોકલજો. તેઓ ડ્રાયક્લીન કરાવી તમને મોકલી આપશે એટલે નવાથી પણુ સરસ થશે. પણુ પરમ દિવસે તો સાદા ડગલાથી ચલાવી લેવું પડશે. હું ના આવ્યો તે સારૂં થયું. નહિ તો જો મારો કોટ બગડયો હોત તો હું પરમ દિવસે મારી માસીને ત્યાં વરઘોડામાં શું પહેરત ? મારે તો બીજો સારો કોટ પણુ નથી, છે તેમાંથી મેલા થયા છે. અને બાકીના ધોબીને ત્યાં ગયા છે. એકાદ બે કાળા ડગલા છે. પણું તે કાંઇ વરઘોડમાં પહેરાય !" મારી ગેર હાજરી માટે મારો મિત્ર મને કાંઇ પણુ કહેશે નહિ તેની મને ખાત્રી થઇ.

આતો મેં નાના ફાયદા વર્ણુવ્યા. પણુ મારા જીવનમાં મોટો લાભ મારા માનીતા ભુલકણા સ્વભાવથી જ થયો છે. તે કહીશ સારૂં વાંચક, તને પણુ એક વખત ભૂલકણા થવાનુ મન થશે. વાત એમ છે કે દર વર્ષે ઉનાળામાં કોઇ કોઇ દિવસ સાંજે અમે બધા મિત્રો ભીમનાથ નહાવા જઇએ છીએ. ત્યાં નદીમાં નહાવા પડી આનંદ કરીએ છીએ. ઘેરથી બધા લંગોટ પહેરી લઇએ કે રોજ રોજ સાથે કાંઈ લેવું પડે નહિ. આ વર્ષે પણુ તે મુજબ આનંદ કરવા જતા હતા. ભીમનાથ ઘણું દૂર છે એટલે સાઇકલવાળા બારોબાર સાઇકલ પર આવતા હતા અને બાકીના મારા સહીત ચાર વાગે હોળીચકલેથી ચાલતા નીકળતા. એક દિવસ હું લંગોટ પહેરવી ભૂલી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ બધા ટપોટપ નદીમાં પડયા. હું લંગોટ ભૂલી ગયેલો તેથી શું કરવું તે વિચારમાં ત્યાં આંટા મારવા લાગ્યો. તેવામાં સાઇકલવાળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તેઓ પણુ ન્હાવા પડયા. બધાંને મારી લંગોટ હું ભુલ્યો છું તે જાણુ થતાં મને કપડાં સાચવવાનું કામ સોંપ્યું: દીલગીરીમાં હું ત્યાં ફરવા લાગ્યો મારા ચપળનયનો ચારે તરફ

ફરવા લાગ્યા. મારી દૃષ્ટિ પેલી સાઇકલો પર ગઈ. હું હમણાં જ સાઇકલ ચલાવતાં શીખ્યો હતો. એટલે સાઇકલનો મારો શોખ તાજો હતો. મેં એક સાઇકલ આસ્તેથી ઉઠાવી. સ્વાર થઈ લટાર મારવા નીકળી પડ્યો. તેના માલીકને જાણ થતાં તે બુમો પાડતો રહ્યો અને હું ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો.

હું કયે રસ્તે જાઉં છું તે જોવું ભૂલી ગયો. મારા ભાગ્યે મને શાહીબાગ તરફ દોર્યો. દસ પંદર મીનીટમાં હું બહુ આગળ નીકળી ગયો. સંધ્યા થવા આવી હતી. એવામાં એક મોટા કૉમ્પાઉન્ડવાળા બંગલા આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ મુગ્ધા બાગમાંથી ફુલ વીણતી હતી. ભૂલમાં મારાથી ઘંટડી વાગી ગઈ. તેની દ્રષ્ટિ મારા તરફ ફરી.. મારી દ્રષ્ટિ તો તેના તરફ હતી જ. પછી પુછવું જ શું? અમારા નયનો મળ્યાં. એકમેકને નીરખ્યાં. મેં તેને જોઈ, નીરખી, નીહાળી, ઓળખી. તે અમારી ન્યાતના ફુલચંદ શેઠની એકની એક દીકરી સુશીલા હતી. તેને નીરખવામાં હું ઘણો તલ્લીન થઈ ગયો. સાયકલ પર બેઠો હતો તે ભૂલી ગયો. પાછળથી ફુલચંદ શેઠની મોટર આવી. મોટર ડ્રાઈવરે હોર્ન વગાડ્યું. હું ચમક્યો. સાયકલ પર બેઠો છું તે ભૂલી ગયો. અને ધબ દઈ બાજુ પર ઢળી પડ્યો. મોટર અટકી. શેઠ નીચે ઉતર્યા.. મને ઓળખ્યો. તેઓ બોલ્યા "ઓહો, કાન્તીલાલ કેમ પડી ગયા? બહુ તો નથી વાગ્યું ને? હજુ તો સાયકલ શીખતા હો એમ લાગે છે!" ઉપરાચાપરી સવાલોના ઉત્તરમાં જાણે કાંઈ જ બનવા પામ્યું નથી તેમ સાયકલ ઉચકી ઉભો થયો, અને કપડાં સાફ કરવા માંડયાં. ફુલચંદ શેઠે આગળ આવી કહ્યું "ચલો, અંદર ચાલો. જરા મોં તો ધોઈ નાંખો. પછી ભલે જજો." કોણ જાણે કેમ પણ મને શેઠ સાથે લાંબી વાત કરતાં શરમ લાગવા માંડી. ચુપચુપ કપડાં સાફ કરી મોં ધોઈ લીધું. પછી ફુલચંદ શેઠ મને બંગલામાં લઈ ગયા. અંદર સુશીલા તેની માતા ચંદ્રલક્ષ્મી સાથે વાતો કરતી બેઠી હતી. ચંદ્રલક્ષ્મીની તબીઅત બરાબર નહિ હોવાથી કોચ પર સુતી હતી. શેઠ કોચ સામેની ખુરશી પર જઈ બેઠા. પછી ફુલચંદ શેઠે મારા અભ્યાસ વગેરેની વાતો પુછવા માંડી. એવામાં સુશીલા સંકોચાતી

અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઇ. પણ ત્યાંથી અમારી બધી વાત સાંભળી શકાય એમ હતું. મેં અમારી કૉલેજની; અમારા પ્રોફેસરોની, અમારી કૉલેજની પ્રવૃત્તિઓની વાતો ઘણી છટાથી કરવા માંડી. સમય અને સ્થળનું ભાન હું ભૂલી ગયો. પણ મારી વાતોથી ફુલચંદ શેઠ અને ચંદ્રલક્ષ્મી મુગ્ધ થઇ ગયાં. પછી તેમની પુત્રી સુશીલા મુગ્ધ થાય તેમાં શી નવાઇ! સાડાસાત વાગ્યા. આઠ વાગ્યા. પણ ઘેર જવાનું હું ભૂલી ગયો. શેઠનો જમવાનો સમય થયો. મને સાથે જમવા શેઠે આગ્રહ કર્યો. ભૂખ ઘણી લાગી હતી એટલે વિનય પુરતી આનાકાની કરી જમવાનું આમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું. જમ્યા બાદ મેં ઘેર જવા શેઠની રજા માંગી ફુલચંદ શેઠે કહ્યું: "અત્યારે સાયકલ પર ક્યાં જશો! તેમાં તો વળી જરા વાગ્યું છે. સાયકલ અહીં મુકો અને મોટર તમને મુકી જશે. કાલે સાયકલ મોકલી આપીશ." આટલી બધી સગવડ માટે શેઠનો આભાર માની હું ઘેર ગયો. મારી માતા મારી જમવાની રાહ જોઇ બેસી રહી હતી. મેં તેને બધી વાત કહી. તેને હર્ષનો ઉભરો આવ્યો. પણ હું કાંઇ સમજ્યો નહિ. મારી માને કાંઇ સારી આશા થઇ હોય એટલું કળી શક્યો.

* * * * *

બીજે દિવસે સાંજે ફુલચંદ શેઠની બેન મારી માતાને ખાનગીમાં મળવા આવી. કાંઇક ખાનગી વાત નક્કી કરી ગઇ. તેમના ગયા બાદ મને ખબર પડી કે સુશીલા સાથે મારો વિવાહ નક્કિ થયો છે.

ત્યારથી મને મારા માનીતા બલકણા સ્વભાવ પર શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાં છે.

કર્ણ અને અર્જુન

કૃષ્ણચંદ્ર ગંગાશંકર ભટ્ટ

(અર્જુનના બાણથી વિંધાઇ કર્ણ જ્યારે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પડ્યો, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવ્યું કે કર્ણ તેનો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા છે. આ જ્ઞાન થતાં તેણે શોકગ્રસ્ત થઇ કર્ણનું મસ્તક પોતાના અંકમાં લીધું, અને સારવાર કરવા લાગ્યો. કર્ણે પણ પરિચિત થતાં વિલાપ કરવા માંડ્યો.)

કર્ણ:—"કોણ છે? શાનો સ્પર્શ થાય છે? કોણ દુર્યોધન? બાઇ આવો. કર્ણે તમારા પક્ષમાં રહી યથાશક્તિ યુદ્ધ કર્યું છે. હવે તેને અંતિમ-વિદાય આપો."

અર્જુન:—"બન્ધુ, દુર્યોધન નથી, એ તો હું પાર્થ છું. તમારો અનુજ, નાનો ભાઇ છું."

કર્ણ:—"કોણ 'પાર્થ? હા. ખરેખર તેં પાર્થ જ. આ શું? તારે શત્રુ મૃતપ્રાય થઇ રહ્યો છે, શસ્ત્રહીન બની પરાભૂત થઇ પડ્યો છે. હવે વધુ શી ઇચ્છા છે?"

અર્જુનઃ–"મોટાભાઈ, ક્ષમા કરો. હું અપરાધી છું. તમે મારા સહોદર છો. જ્યેષ્ઠ બન્ધુ છો. આ સંભ્રમનો નાશ આજે જ થયો."

કર્ણઃ—"સહોદર! જ્યેષ્ઠ બન્ધુ! શત્રુઓ પ્રત્યે આ કેવું સંભાષણ? હું તારો શત્રુ છું. તું મારો અમિત્ર છે. તો પછી આ કેવો સંબંધ? પણ......હા. ખરે હું તારો મોટો ભાઇ છું. આજે પ્રભાતમાં જ મેં સાંભળ્યું કે તું મારો લઘુ ભ્રાતા છે. પ્રથમ તો કોઇએ આ ખાતમી ન આપી. ફક્ત આજે જ યુતિપથે પડ્યું કે તારી માતા તે મારી માતા છે. ચિર-દ્વેષી, ચિર-પ્રતિસ્પર્ધી, અને ચિર-શત્રુ-સર્પ અને નકુલ-એક જ માતાના સંતાનો. ભાઇ, વિધાતા ખરે ભૂલી. કર્ણ તારો કટ્ટો શત્રુ, કટ્ટો દ્વેષી, જ્યેષ્ઠ ભાઇ થાય, તે વિધિનો વાંક નહિ તો બીજું શું? કર્ણ અધિરથનો પુત્ર છે, એ ઠીક છે. શત્રુના હસ્તથી માર્યો જાઉં છું એ સાલતું હતું, ઘણી વ્યથા થતી હતી, ચિત્ત મુંઝાતું હતું."

અર્જુનઃ–"ભાઇ, શાન્ત થાવ, ધૈર્ય રાખો."

કર્ણઃ—પાર્થ શાન્ત થઇશ. ચિન્તા ન કર. જો. નિહાળ. મારા પિતા ભગવાન ભાસ્કર અસ્તાચળમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. પિતા, હવે હું જાઉં છું. હું શાન્ત થઇ જઇશ. (અર્જુનને) ભાઇ, સદાને માટે હું જાઉં છું. પૃથ્વી ઉપર તારો હવે કોઇ પ્રતિદ્વન્દ્વી નહિ રહે. તારો દર્પ તારું શૌર્ય, તારો યશ અક્ષુણ્ણ રહેશે. તું અદ્વિતીય વીર બનીશ. પરંતુ......નહિ, નહિ. હું હવે ક્રોધને વશ નહિ બનું. હિંસાનો ભાવ હવે મારા હૃદયમાંથી વિમુખ થઇ ગયો છે. તારા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા તરીકે આશીર્વચન કહું છું. તારી કલ્યાણકામના કરું છું. મૃત્યુ મને પોતાના પાશમાં લેવા તત્પર થઈ રહ્યું છે, ચિર શાન્તિ અનુભવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હું હવે તારી સાથે અધિક સમય રહેવાને અસમર્થ છું. બે વાત કહેવાની છે. ફક્ત બે જ વાત. મારા હૃદયની વેદના માત્ર જ........"

અર્જુન:—"તમારી સઘળી હકીકત સાંભળવા હું તૈયાર છું. કોને ખબર હતી કે અન્તકાળમાં આ વેદના, આ વ્યથા સહન કરવી પડશે?"

કર્ણ:—"અવશ્ય, ભાઇ! અતિશય વેદના છે. દુઃખ છે. અદ્યાપિ તે હું મારા હૃદયમાં છુપાવી રહ્યો હતો. પાર્થ, બન્ધું, આજે તને જ હું તે દુઃખની કથની કહું છું. સાંભળ. બાલ્યાવસ્થાથી હું કેટલું અપમાન, અવજ્ઞા, અને તિરસ્કાર સહન કરતો આવ્યો છું? આ સંસારમાં અપમાન સિવાય મેં કાંઇ પણ મેળવ્યું નથી. પદેપદે હું લજ્જિત થયો છું. ક્ષણેક્ષણે મારી વ્યર્થતાનો મને અનુભવ થયો છે. મારા જન્મથી મારી જનની લજ્જા વશ થઇ. તેણે મને ફેંકી દીધો. આમ જન્મકાળથી જ મેં તિરસ્કાર અનુભવ્યો. કિશોરાવસ્થામાં જ્યારે મારા હૃદયમાં વીરત્વ જાગૃત થયું, આકાંક્ષા પ્રકટ થઇ, ત્યારે મેં મારા અસ્ત્ર-ગુરૂ દ્રોણ પાસે અસ્ત્રશિક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરી. ગુરૂએ રાધાસુત કહી અવજ્ઞાપૂર્વક દૂર કર્યો. પછી જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ પાસે ગયો. તેમની સેવા કરી, અને અસ્ત્રશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. પરન્તુ હું ક્ષત્રિય છું એવી જાણ પડતાં જ તેમના શાપનો ભોગ થઈ પડયો. શાપ આપ્યો કે "પ્રતિદ્વન્દ્વીની સંમુખ તારી બાણકલા વ્યર્થ જશે." તે સમય તો તમેં યાદ જ હશે કે જ્યારે તું અસ્ત્રપરીક્ષા આપી રહ્યો હતો. હું તારો પ્રતિસ્પર્ધી બની હાજર થયો. ત્યાં હું મારી અસ્ત્ર-કુશળતા દર્શાવવા આવ્યો હતો. પરન્તુ જનસમૂહે અધિરથ સુત કહી ઉપહાસ કર્યો, અને અપમાન્યો. દુર્યોધને મારા ગુણોની કદર કરી. પરન્તુ જે સમયે મારી પટુતાની પરીક્ષા કરાવવા તૈયાર થયો તેવામાં સમાચાર મળ્યા કે કુન્તાજીને અકસ્માત દુઃખ થાય છે, અને તેથી સભા વિસર્જન થઇ. મારી શિક્ષા વ્યર્થ ગઇ. હૃદયના અભિલાષ હૃદયમાં રહ્યા. આજ પણ સમાજના તે અવિચાર અને અન્યાયનું સ્મરણ કરતાં હૃદયમાં અગ્નિ પ્રકટે છે."

અર્જુનઃ—"ભ્રાતા, ગત દુઃખનું સ્મરણ જવાદો. હું સ્વયં લજ્જિત થઉં છું.

કર્ણઃ—"ગત દુઃખ તો ગત જ થઈ ગયું છે, પરન્તુ હૃદયની વ્યથા નષ્ટ નથી થતી. મેં સર્વદા મારા ભાગ્યથી જ યુદ્ધ કર્યું છે. પરન્તુ અન્તમાંની વ્યર્થતા મને પરાજિત કરી રહી છે. બીજી વાત સાંભળ. આટલેથી વ્યથા સમાપ્ત નથી થઇ. મારે વધુ અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે: મારી વ્યર્થતાનો વધુ અનુભવ કરવો પડ્યો છે. જ્યારે દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયો, ત્યારે કોઈ પણ ક્ષત્રિય લક્ષ્ય-ભેદ કરવા સમર્થ થયો નહિ. તે પ્રસંગે હું અભિમાનપૂર્વક ઉભો થઈ લક્ષ્ય-ભેદ કરવા તત્પર થયો. દ્રૌપદીએ પરન્તુ શું કહ્યું? "નહિ વરું એ સૂતપુત્રને." અપમાન અને લાંચ્છનાથી મસ્તક નમાવી હું ચાલી આવ્યો. મારી શક્તિ વ્યર્થ બની. આશા નિષ્ફળ બની. કામના નષ્ટ થઈ. પિંજરમાં બદ્ધ થયેલ સિંહની માફક હું મન મારીને રહ્યો."

અર્જુનઃ—"બન્ધુ! ગઇ ગુજરી વિસારી દો. મનુષ્ય ભાગ્યદેવીનું રમકડું છે, તેની ક્રીડાનું માત્ર સાધન છે."

કર્ણઃ—આજે પ્રાતઃકાળમાં મેં મારા મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આજે હું પાર્થનો દમ્ભ નષ્ટ કરીશ. તેને આજ અવશ્ય હણીશ. અને મારા પંથને નિષ્કંટક કરીશ. તથા આજ કર્ણના જયધ્વનિથી આ અવનીની સર્વ દિશાઓ ગજાવી મૂકીશ. તે સમયે કુન્તાજીને ઉભેલા જોયાં. શિર નમાવી વ્યથિત હૃદયથી તેમણે મને બતાવ્યું કે તે મારાં જનની છે, હું તેમનો પુત્ર છું. ક્ષણ માત્રમાં અન્તરમાં દ્યુતિ પ્રકટ થઇ. અન્ધકારનો નાશ થયો. હૃદયમાં હર્ષ અને વિષાદ બન્ને ઉત્પન્ન થયાં. મારી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થઈ ગઇ. મન્ત્રબદ્ધ સર્પની જેમ રણભૂમિમાંથી હું ચાલવા માંડ્યો. તે સમયે એક બ્રાહ્મણે આવી ભિક્ષા માગી. જ્યારે મેં તેના સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે તેણે મારા જીવનનાં રક્ષક પરમ પ્રિય કવચ અને

કુણ્ડલની માગણી કરી. મેં તરતજ વિના સંકોચે તે અર્પી દીધાં. તેની સાથે જ આ જીવનની અંતિમ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ. તથાપિ મારી શક્તિ પ્રચંડ હતી. તેં સ્વયં મારો પ્રતાપ અનુભવ્યો. પરન્તુ હાય! રથનું ચક્ર પૃથ્વીમાં ગરકી ગયું. સિંહ બંધનમાં ફસાઇ ગયો. જન્મકાલથી જ હું વિધાતાના શાપરૂપ છું. મારૂં જીવન કીર્તિહીન અને નિષ્ફળ બન્યું છે. પુત્ર બની માતાએ ત્યજ્યો, શિષ્ય બની ગુરૂએ તિરસ્કાર્યો, વીર બની ખ્યાતિ ન પામ્યો, અને આકાશના ધૂમકેતુની જેમ પ્રકાશ મેળવી વ્યર્થતા પામ્યો. તેં સર્વત્ર યશ સંપાદન કરી જય પ્રાપ્ત કર્યો. હું અવસ્ય જ્યેષ્ઠ છું, પરન્તુ શ્રેષ્ઠ નથી. મારૂં નામ લુપ્ત થઇ જશે, તેનો મને લેશ પણ ખેદ નથી થતો. તને મારી એટલી જ સૂચના-વિનંતિ છે કે મનમાંથી મારી આ લાંચ્છના અને અપમાનવ્યથાને તું વિસારીશ નહિ. ભાઈ, પૂર્ણ રીતે સમજીને તારા હૃદયના ગૂઢતમ ભાગમાં તેને સ્થાન આપજે. પૃથ્વી ઉપર નથી થઇ શક્યું, તે સ્વર્ગમાં થશે. હવે વધુ કાંઈ કથવું નથી. કથવાનું, કરવાનું-બધું ય થઇ ગયું છે. ભાવિએ પોતાના ભાવ ભજવ્યા છે. બસ. બન્ધુ! જાઉં છું, સર્વથી વિમુખ થાઉં છું. મારો એટલો જ આશીર્વાદ છે કે તારો સર્વદા વિજય થાવ, સદૈવ સુખી રહો.*

* હિંદી પરથી

લોકવાર્તાઓનું વાતાવરણ

રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર. બી. એ. એલ. એલ. બી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાંની પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓમાંથી તત્કાલીન લોકસમૂહની મનોદશા, લોકજીવનની રહેણીકરણી, લોકહૃદયના આશઅભિલાષ-વગેરે 'સમાજસ્થિતિનું 'આછું* પ્રતિબિમ્બ આપણે નિહાળી શકિયે છિયે. આ સમગ્ર તત્ત્વદર્શનને " લોક વાર્તાનું વાતાવરણ " કહિયે તો ચાલે.

આપણી લોકવાર્તા અંગ્રેજી Romance તથા Novel એ બેના સંમિશ્રણ રૂપ જન્મી હોય એમ લાગે છે; અથવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નૉવેલની ઉત્પત્તિ થતા પહેલાં, wonder-horror stories જેવું લોકવાર્તાનું સાહિત્ય 'અસ્તિત્વમાં હતું તેહેને મળતી આપણી લોકવાર્તા' છે; છતાં આપણી પ્રેમશૃંગારમિશ્ર વાર્તાઓમાં માનુષી તત્ત્વ છેક ગૌણ સ્થાન ભોગવતું નથી. તોપણ અલૌકિક ચમત્કારના અંશ-વાળી ભૂતપિશાચની અમાનુષી કથા આપણી 'લોકવાર્તાઓમાં ખૂબ ઓતપ્રોત થયેલી હોય છે ખરી.

જૈન "રાસા"ઓનું સાહિત્ય પણ આવું જ છે. રાસાઓ રસપ્રચુર અને મનોરંજક તેમ જ બોધક પણ છે. એમાં અમાનુષી સત્વો દેખા દે છે. અદ્ભુત રસ ભારોભાર ભરેલો હોય છે. અને શ્રોતાના મનમાં ચમત્કારની અસર ઉપજાવવા માટે આ રાસાના કવિઓએ તે તે કાળની લોકશ્રદ્ધાને અનુસરી અદ્ભુત કથન દાખલ કરેલાં મળી આવે છે. મંત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણસિદ્ધિ, રત્નાદિકના ચમત્કારિક ગુણો, ભૂત પ્રેતાદિની અદ્ભુત ક્રિયાઓ આકાશગમન-ઇત્યાદિ આ રાસાઓનાં મુખ્ય અદ્ભુત અંગ છે.

---

* " આછું " કહેવાનો હેતુ એટલો છે કે ઘણે ભાગે કલ્પનાથી પરાણે તૈયાર થયેલી લોકવાર્તાઓમાં તે તે સમયનાં સંસારચિત્ર પડેલાં છે કે કેમ? તે કહેવું અઘરું છે. એટલું માત્ર કહી શકાય કે તે ચિત્રો કવિના હૃદયની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કલ્પનાએ રંગેલાં અને લોકપ્રિય થાય એવી રીતે લોકરુચિને અનુસરીને દોરાયલાં છે.

વળી હેમાં જુના રિવાજ પ્રમાણે ઠગપાટણની વાતો, ભૂતાદિક તથા દેવાદિક સાથે માણસના મેળાપ અને હેમનાં અમાનુષી કાર્ય, વણઝારાના કાફલા, રાજા પસંદ કરવાની રીતો, વિષકન્યાઓ, ભોંયરાં, કાલિકાનાં મંદિર, લૂંટારાઓની ગુફાઓ—એ વગેરે રસપૂર્ણ અને પ્રાચીન વાતાવરણનું ભાન કરાવનારા પ્રસંગો ગોઠવાયલા હોય છે. તે સિવાય ગણિકાઓના કુકર્મ, ધનલોભીઓની નીચ મતિ, અને કામુકોની દુષ્ટ વાસનાઓનો ચિતાર આબેહુબ આપેલો મળી આવે છે.

લોકવાર્તાનું આખું કલેવર શસ્ત્રવૈદની ચિકિત્સક બુદ્ધિથી તપાસવા બેસિયે તો હેનાં અંગ પ્રત્યંગનું સાચું ભાન આપણને થાય છે. વાર્તા-શરીરને ઘડનારાં જે અનેક તત્ત્વો એકઠાં મળે છે હેનું પૃથક્કરણ અભ્યાસીએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

લોકવાર્તાના કવિને જ્યારે જિજ્ઞાસારસ અને વસ્તુસંકલનામાં મદદ જોઇતી હોય ત્યારે ઠેકઠેકાણે દેવોને ઉભા કરવાની, મ્હોટા અકસ્માતો ગોઠવવાની અદ્ભુત ચમત્કાર લાવવાની, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા થાય અને રાજાનો રંક થઇ જાય એવો માર્ગ કરવાની હેને સંપૂર્ણ છૂટ રહેતી. હેને પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નહિ; મનુષ્ય સ્વભાવનો ખુલ્લો વિપર્યાસ જણાય તો હેમાં લોકવાર્તાના કવિને વાંધો લાગતો નહિ; પરંતુ છેવટે બધાં પાત્રોનો શંભુમેળો ગમે તેમ ભેગો કરવો અને "ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય" એ નીતિસૂત્ર તાણીતૂશીને પણ બહાર લઈ આવવામાં હેની વાર્તાની સાર્થકતા રહેલી જણાતી.

કૌતુકમયત્વના પોષણને અર્થે કાવઓ કેટલીકવાર 'અસંભાવ્ય પ્રસંગો ખડકે જતા; પરંતુ વાર્તારચનામાં અઘટિત ઘટના સયુક્તિક ન હોય તો તે વાર્તા નીરસ લાગે છે. અને શ્રોતાના મનમાંથી અસંભવનો વિચાર દૂર ન થયો હોવાથી, તે વિષયંવશ બનીને વાર્તામાં તલ્લીન થઇ શકતો નથી. જ્યારે અસંભવિત ઘટના સંભવિત જેવી લાગે ત્યારે જ વાર્તા લખનારને સફળતા મળી છે એમ કહેવાય—આ મુદ્દા ઉપર ઘણા વાર્તાલેખકો તથા રાસા રચનારાઓનું ધ્યાન રહ્યું લાગતું નથી. જ્યાં અસંભવ જેવું વર્ણ્યું હોય છે ત્યાં મંત્રાદિ પ્રભાવને

લીધે પ્રાન્તિક ભાષાસાહિત્યમાં કેટલોક સાંપ્રદાયિક (conventional) અંશ પણ દાખલ થવા પામ્યો. તેથી કેટલીક નિત્યપરિચિત અથવા અતિપરિચિત (hackneyed) શબ્દાવલીઓ ઠેરઠેર ગોઠવતા થઇ ગયા. એનાથી એવું થયું કે જે ઉપમાઓ સાહિત્યમાં મૂળ વપરાશમાં આવી તે વખતે કુદરતના પ્રત્યક્ષ દર્શન કે અનુભવથી જ કવિહૃદયને તે કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તે વખતનું ત્હેનું Nature at first hand કુદરતનું તાજું અને સાચ્ચું જ્ઞાન ભૂલી જવાયું; અને કાળે કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ ઠીક શોભતી કેટલીક ઉપમાઓ ઔચિત્યબુદ્ધિના વિવેક વગર કવિઓ જ્યાં ત્યાં વાપરતા થઇ ગયા.

આખ્યાનો તથા વાર્તાઓમાં કોઇ મ્હોટો પ્રસંગ નિપજે અને નાયકનાં પરાક્રમો વર્ણવાય ત્યારે દેવો પુષ્પવૃષ્ટિઓ કરે જ; અને અપ્સરાઓ અંતરિક્ષમાં ગાવાની જ. કોઇ બાણ છોડે એટલે સાત પાતાળ અને ચૌદ લોક કંપી જવાના, શેષનાગ હાલી જવાનો, પર્વત ડગમગી જવાના, સાગર ખળભળી ઉઠવાના—અને એ રીતે દરેક અદ્ભુત પ્રસંગના વર્ણનમાં આવો એક સરખો ચમત્કાર બનવાનો જ.

આ શિષ્ટાચારે તો એટલે સુધી કવિ સંપ્રદાયમાં અધિકાર મેળવ્યો કે કોઇ પ્રૌઢાની ગતિ વર્ણવવી હોય ત્યારે ત્હેની ગતિને ગજની જ ગતિ કહેવી પડતી. નાકની દાંડી માટે શુકનાસા અથવા ગરુડની ચાંચને જ સંભારવી પડતી. કોઇ નાજુક સ્ત્રીની ધીમી ધીમી પગલીઓ માટે હંસને જ ખોળી કાઢવો પડતો. પ્રાન્તિક દેશી ભાષાઓના કવિઓ આ અને એવી બીજી અસંખ્ય સંસ્કૃત ઉપમાઓ (કદાચ ઉપમાનમાં મૂકેલાં પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, ફૂલ અથવા ફૂલને માત્ર કાને સાંભળીને જ) પોતાના કાવ્યોને શણગારવા છુટે હાથે વાપરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હોય એમ લાગે છે.

કોઈ સ્ત્રીનાં અંગાગનું વર્ણન કરવાનું આવે ત્યારે શી શી ઉપમાઓ આવશે તે આપણે તે કવિતા વાંચ્યા વગર પણ એકદમ કહી શકિયે એવું શિષ્ટાચાર ભર્યું વર્ણન આ પ્રાચીન કવિઓમાં આવે છે. મુખ ચંદ્રમા જેવું, આંખો હરિણીના જેવી અથવા ખંજન જેવી, દાંત દાડીમ કળી જેવા, અધર પરવાળા જેવા, કટિ કેસરી જેવી, પેટ પોયણા જેવું, કેશકલાપ નાગફણા જેવો, ગતિ હંસ જેવી—વગેરે જૂના કાળથી ચાલી આવતી ચોક્કસ ઉપમાઓના પરંપરા વાંચતાં કવિતાઓમાં ચમત્કાર અથવા ખૂબી જણાતાં નથી.

એવાં કૃત્રિમ, અર્થહીન અને માત્ર શિષ્ટાચાર બતાવતાં વર્ણનોથી કાવ્યત્વ કે રસનો ભાસ થતો નથી. ઉલટું, એવું વાંચતાં એ કાવ્યભાગ ક્યારે વટાવી જઈએ એવી અધીરાઈ વાંચનારને થાય છે. લોકવાર્તાઓમાં નાયક અથવા નાયિકાનું વર્ણન, નગરવર્ણન, વનવર્ણન પ્રવાસવર્ણન વગેરે એક સરખી શૈલીમાં કરાયલાં મળી આવે છે. એટલે એ વર્ણનો ઉપરથી તત્કાલીન વસ્તુ સ્થિતિનો કશો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકતાં, એ સાહિત્ય વિષયક પુરાવાની કંઈ પણ કિમ્મત નથી. કેટલીક વારતાઓમાંથી અમુક નાયિકાનું, નગરનું અથવા તો પ્રવાસનું છૂટું વર્ણન આપણને વાંચવા માટે કાઢી આપવામાં આવે, તો તે કઈ વાર્તામાંનું હશે તે કહેવું ઘણું અઘરું પડે.

લોકવાર્તા જેટલે અંશે લોકજીવનનું આબેહૂ ગણી શકાય તેટલે અંશે, વાર્તાઓમાંથી ડોકિયાં કરતા વ્હેમોનું અસ્તિત્વ તે વખતના સમાજમાં આરોપી શકાય. રાક્ષસો અને ભૂત પ્રેતની વાતો દરેક દેશના લોકસાહિત્યમાં દેખા દે છે. ગુજરાતનું માનસ પણ ભૂત પ્રેત વિનાનું નથી. વિક્રમે વશ કરેલા "વીર આગીયા વૈતાલ" ની વાત વિક્રમ રાજાના પરાક્રમ ગાતી "સિંહાસન બત્રીશી" અને "વૈતાલ પચીશી" માં વિસ્તારથી અપાયલી છે. બાબરા ભૂતને તો આપણા શિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ "કરણ ઘેલા" એ તેમ જ "રાજવિરાજે" અમર કર્યો છે. આવાં અમાનુષી સત્ત્વોની હાજરીનો ઉપયોગ ચમત્કાર અથવા અકસ્માત કે ભય વર્ણવવામાં લોકવાર્તાના કવિઓ કરતા જણાય છે.

ભૂત પ્રેત સિવાય બીજા અનેક જાતના વ્હેમો એ લોકહૃદયમાં ઘર કરેલું હોય છે. માનવીના ભાગ્યવિધાનમાં જગતની અદૃશ્ય શક્તિઓ ઉઘાડો ભાગ લેતી હોય એમ અનેક શુકન અપશુકનની બક્ત ભાવનાઓ દ્વારા માન્યતા બંધાય છેઃ શકુન શાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, જાદુ, મંત્રતંત્ર, અદ્ભુત સિદ્ધિઓ, કામણ ટુમણ, મારણ, ઉચ્ચાટણ તથા વશીકરણ જેવી "મેલી" વિદ્યાઓ, કરવત અથવા કમળપૂજાનો આત્મહત્યા માટેનો છેવટનો ઉપાય—વગેરે લોકજીવનમાં ઊંડાં મૂળ ઘાલી બેઠેલી માન્યતાઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં દરેક લોકવાર્તામાં નજરે પડે છે. એ લોકવ્હેમનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

લોકવાર્તાઓના કાળનું પ્રવાસવર્ણન વાર્તાના રસમાં ચમત્કાર તથા વૈવિધ્ય લાવતું; કારણ કે તે કાળના પ્રવાસો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી લંબાતા. ગુજરાતીઓની વ્યાપાર કુશલતા, ત્હેમની વ્હેપાર ગાંઠની કુનેહ–એ ત્હેમના જન્મસિદ્ધ હક્કમાંનો એક હતો. જલમાર્ગે તેમ સ્થલમાર્ગે પણ ખેડવા નીકળેલા સાહસિક લોકોનાં રસમય વર્ણનો આ લોકવાર્તાઓમાં આવે છે.

આ વ્યાપારનું તત્ત્વ ગુજરાતી લોકવાર્તાઓની એક લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા છે. હિન્દી વાર્તાસાહિત્યમાં તે બહુ અલ્પ છે. બંગાળી વાર્તાસાહિત્યમાં ચંદ સોદાગર તથા સુન્દર સોદાગરની વાર્તાઓ જેવી પ્રવાસવર્ણનની વાતો છે ખરી. એનું કારણ એમ લાગે છે કે ગુજરાત (મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સીમા પ્રમાણે કચ્છ કાઠિયાવાડથી માંડીને દક્ષિણાપથની હદ શરૂ થાય છે ત્યાં સુધી) ના દરિયાકાંઠા ઉપર ઘણાં પ્રાચીન બંદરો આવી રહેલાં છે. ત્હેવી જ રીતે બંગાળાના ઉપસાગરનો કાંઠો બંગાળી પ્રજાના વ્હેપાર માટે અનુકૂલ હતો. તેથી આવા કુદરતી રીતે વ્હેપારને ઉત્તેજનાર સંયોગો મળવાથી, આ પ્રજાઓ મધ્ય હિન્દુસ્થાનની પ્રજા કરતાં વધારે સાહસિક અને વ્હેપાર કુશલ બની હતી.

કઇ કઇ જાતનો અને કઈ કઈ ચીજોનો છુટક તથા જથાબંધ વ્હેપાર થતો, ત્હેના સાદા, કબાલા વગેરે કેવી રીતે થતું, પરદેશ વહાણ કેવી રીતે ભરી જતા–વગેરેનું જીવતું જાગતું વર્ણન સામળભટની "ભદ્રાભામિની" ની વાર્તામાં આપવામાં આવ્યું છે. વચ્છરાજની "રસમંજરી"ની વાર્તામાં પણ ધનાઢ્ય શેઠનો પુત્ર, બાપનું રળેલું ન ખાવા વ્હેપાર કરવા નીકળી પડે છે. જૈન સાધુઓના રાસોમાં પણ વહાણના વ્હેપારની પુષ્કળ વાતો આવે છે.

આવાં પ્રવાસવર્ણનથી લોકવાર્તાના કવિને નાયક નાયિકાનો વિરહ, ત્હેમની વિરહપીડા વગેરે રસિક પ્રસંગો વિસ્તારવાની તક મળતી હતી. વ્હેપારને અંગે લોકોની ધનસમૃદ્ધિનાં છક્ક કરી નાખે એવાં વર્ણનો પણ આ પદ્યવાર્તાઓમાં મળી આવે છે. ધનને લીધે વિલાસ વધે જ; અને વિલાસમાંથી અનીતિ તથા અધર્મનો ફેલાવો થાય–એ સત્ય પણ આ વાર્તાઓમાં ઘટાવેલું જણાય છે. નગરશેઠના છોકરાઓ, બીજું

કંઈ પણ કરવાનું ન હોવાથી દ્યૂત રમતા અને ધન ગુમાવતા; અથવા તો ગણિકાને હાથે લૂંટાતા. આ પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પણ આ લોકવાર્તાઓમાં પડેલું જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતના, પરદેશીઓ સાથેના જળમાર્ગના વ્હેપારના ઇતિહાસ સાથે આ લોકવાર્તાઓમાંની વિગતો સરખાવી જોવા જેવી છે. જળમાર્ગ સિવાય સ્થલમાર્ગે વણઝારા પોઠો ભરી વ્હેપાર ચલાવતા. જ્યારે 'વણઝારા પોઠો લઈ લઈને નીસરે છે ત્યારે માર્ગો ઉપર આથે આથે ઝીણી ઝીણી ખેપ ઉડતી આવે છે. દેશ પરદેશથી હાથી, ઘોડા, બળદ, વ્હેલડી ચુંદડી વગેરે મોહક સામગ્રીઓ લાવે છે.' ગામને પાધરે પોઠ છૂટે છે; અને વહેપારીઓ સાં આવી સોદા કરે છે. "ભદ્રાભામિની" માં લાખા વણઝારાનું આખું વર્ણન આ સમ્બન્ધી આબેહૂબ ચિત્ર ખડું કરે છે.

આમ વ્હેપારને અર્થે અથવા બીજાં કોઈ રાજદ્વારી કારણોને અંગે જે પ્રવાસ આરંભાતા તે વર્ષોના વર્ષો સુધી લંબાતા. કોણ ક્યારે પાછું આવશે તે વિધિને જ સોંપી દેવું પડતું. આજે, એ સમયના જલપ્રવાસોના અવશેષ, પ્રવાસના પ્રેમભીનાં લોકગીતોમાં સચવાઈ રહેલા છે. વિદેશ ગયેલો રસિક સ્વામી સાંભરતાં રમણીઓ નિઃશ્વાસ મૂકે છે કે-

"વા વાયા ને વાદળ ઊમટયા:
મધ દરિયે ડૂલેરાં વહાણ:
—મોરલી વાગે છે.

× × ×

છેલ છબીલો હોય તો મૂલવે:
ડોલરિયો દરિયા પાર:
—મોરલી વાગે છે."

લોકવાર્તાઓમાં યુદ્ધનાં ધમસાણો, લૂંટધાડો, અપહરણો અને લોહીની ધારાઓ-એ સામાન્ય વાતો છે; છતાં વીર, ભયાનક, અદ્ભુત કે બીભત્સ એ લોકવાર્તાના મૂલગત રસ નથી. જ્યારથી તે રસને પ્રાધાન્ય આપી રચાયલી, દિલ ઉશ્કેરનારી વાતો સાંપ્રત સમાજમાં પગભર થઈ ત્યારથી જૂની લોકવાર્તાઓ ખાંજરે પડવા માંડી છે.

*" હિન્દુસ્થાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે: પ્રાન્તો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે; પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણજારાની પોઠો નાબુદ થઈ ગયાં છે. તેથી અદ્‌ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી. તેમ જ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બંધાઈ નથી." આમ હોવાથી, સાંપ્રતકાળના જીવન વ્યવહારમાં અદ્‌ભુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી. પણ પ્રજાનું જીવન પ્રબલ ભાવનાઓથી ધબકી રહ્યું છે. રેલ્વે, ટપાલ અને વર્તમાનપત્રથી આખું હિન્દુસ્થાન એક નગરી હોય તેમ, તે દ્વારા સહેલથી નવા સંકલ્પોની આપલે થઈ શકે છે. આવી પરિસ્થિતિએ જ આધુનિક સાહિત્યમાં નવલકથા અને ભેદવાર્તાના સાહિત્યને માટે જગા કરી આપી છે.

આખ્યાનો અને વાર્તાઓનું વસ્તુ તથા ગદ્ય નવલકથાઓ અને નાટકોને સિનેમાના ચિત્રપટો જેવાં મૂક નાટકો રૂપે પ્રકાશમાં મૂકવાના પ્રયાસો હાલમાં થઈ રહ્યા છે. પરંતુ જાણવું ઘટે કે લોકવાર્તાનાં ખંડેરોમાંથી ભેદવાર્તા જન્મી નથી. એ પરદેશી સાહિત્યનો રોપ તો પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી ઉપાડી લાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ જૂની લોકવાર્તાઓના પરિચયને અભાવે તથા સાંપ્રત જીવનની બંદલાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિને લીધે અભણ અને હલકા વર્ગના લોકોનું ત્હેને પોષણ મળતાં, ભેદભરમની વાતો ધ્રોની પેઠે દેશભરમાં પથરાતી જાય છે.

આ ભેદવાર્તાઓ (Detective stories) ના લખનારનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે એટલો જ હોય છે કે વાંચનારના મનને ઉશ્કેરવું; ઉશ્કેરનારા પ્રસંગ જૂના થતા જાય તેમ તેમ નવા, વધારે ને વધારે ભયાનક શોધી કાઢવા; ને ત્હેને લગતા બનાવોને એકએક પર સમ્બન્ધવિના ખડકે જ જવા. આમ કરવામાં જેમ જૂની લોકવાર્તાઓમાં પવન પાવડી, મંત્ર શક્તિ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો તેમ, ભેદપારખુ (Detective) મોટરબોટ, એરોપ્લેન, પિસ્તોલ, રિવોલ્વર અને રોમાંચ કરાવે ત્હેવાં અસંખ્ય સાહસોનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ આ ભેદવાર્તાઓમાં, લોકવા-

*છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે સર રમણભાઈનું ભાષણ પૃ. ૧૭.

તાંના બે ઉદ્દેશોમાંનો બીજો—વાર્તાનું બોધક તત્ત્વ બહુ નજીવું હોવાથી, એ વાર્તાનું વાંચન સમાજના મગજ ઉપર હિતાવહ અસર કરતું હોય એમ લાગતું નથી.

આની કેટલીક વાતોમાં, કલ્પના તથા બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાની તથા છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનું જ્ઞાન આપવાની શક્તિઓ છે એમ કહી શકાય; પરંતુ એ વાતોમાં નૈતિક તત્ત્વ નહિ જેવું જ હોય છે. સમાજમાં જાણે બધે ગુન્હેગારી જ ભરી હોય એવા સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત સાથે ભેદવાર્તાનો લેખક વાર્તાને શરુ કરે છે. અણુવિશ્વાસ, કપટ, દ્રોહ, ચોરી, ખૂન—વગેરે ભેદવાર્તાના કલેવરનાં અસ્થિ છેઃ એમાં ચેતનાનો અભાવ છે. લોકસાહિત્યના નવેસર આરંભાયલા અભ્યાસથી, લોકોનું મન આ કૃત્રિમતાથી ભરેલા સાહિત્ય તરફથી જલદી પાછું વળશે તો તે ઇષ્ટ થશે, અને સાચાપણાથી ઓતપ્રોત એવી સંસાર કથાઓનો વિશેષ પ્રચાર લોકજીવનને વધારે રસાળાં અને ઉજમાળાં કરી શકશે એમ આશા રાખવી વ્યર્થ નથી.

લોકવાર્તાની ભૂલભુલામણીમાં પ્રવાસ કરવા નિકળનાર વાંચકોને નીચેના માર્ગસૂચક સ્તમ્ભોથી જરૂર માર્ગદર્શન થશે એમ આશા રહે છે. લોકવાર્તાની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરનાર કોઇ મીમાંસક ધારે તો અહીં નીચે આપિયે છિયે તે ટૂંકી નોંધ ઉપરથી એક એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ઉપજાવી શકે છે. અહીં તો માત્ર લેવામાથી થોડીક નોંધ આપીને "લોકવાર્તાના વાતાવરણ"નો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

[ક] ચક્ષુરાગ-(Love at first sight) એટલે જીંદગીમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને જોતા નાયક નાયિકામાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાની વાત ઘણી વાર્તાઓમા આવે છે. સંસ્કૃત નાટકો તથા શેક્સપીયરનાં કેટલાંક નાટકોમાં એવું જ વાંચવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચક્ષુરાગ થયા પછી, બન્ને પ્રેમીઓ અનેક વિટંબણાઓ વેઠીને પણ પરણે છે. સમાજમાં આવાં સ્નેહલગ્નનો પ્રથા હશે કે કેમ? અથવા તો તે માત્ર લોકકવિનું પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યું આવતું કાલ્પનિક ચિત્ર જ હશે?—એવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થઇ શકે તેમ નથી.

[ખ.] લોકવાર્તાઓના કાળના સમાજમાં વર્ણાશ્રમની શિથિલતા હોય એમ લાગે છે. તે સમયમાં વર્ણાન્તર લગ્નની છુટ્ટી હશે; કારણ કે અનુલોમ તેમ પ્રતિલોમ લગ્નો ઠેકઠેકાણે થાય છે. "વિદ્યાવિલાસિની" ની જેવી વાતોમાં બલાત્કારે વણપાલવતે થયેલું લગ્ન વર્ણવ્યું છે. ઘણુંખરું, વૈશ્ય પ્રધાનપદે હોય છે; ત્હેનો પુત્ર ક્ષત્રિય રાજકુંવરી સાથે પ્રેમમાં પડે છે; અથવા તો રાજકુમારી ત્હેનાથી મોહ પામે છે. વણપાલવતે ત્હેમનાં લગ્નમાં સંમતિ મળે છે-આ પ્રકારે ઘણી વાતોની શરૂઆત કરવામાં આવી હોય છે. માબાપની સંમતિની રાહ પણ કેટલાંક લગ્નોમાં જોવાતી નથી. ગાંધર્વવિવાહને મળતો સંક્ષિપ્ત લગ્નવિધિ થયા પછી, ઘણે વખતે સવિધિ લગ્ન થયાના પણ દાખલા મળી આવે છે. રૂઢિલગ્ન, બાળલગ્ન કે "લાકડે માંકડું" જોડવાની ફરિયાદ ક્યાંયે સંભળાતી નથી. લોકવાર્તાઓમાંની એકકે નાયિકા સોળ વર્ષથી ન્હાની હતી એમ જણાતું નથી.

(ગ.) નારીજીવન; નારીજીવનના વ્યવસાય; તત્કાલીન સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન; સ્ત્રીસ્વભાવનું પરસ્પરવિરુદ્ધ ચિત્ર-"નારી તું નારાયણી" થી તે "નારી નરકની ખાણ"-સુધીની ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેવી એકમેકથી દૂર માન્યતાઃ ગૃહસ્થાશ્રમની ભાવનાઃ એક તરફ શીલનું રક્ષણ અને ચારિત્રનો મહિમા, બીજી તરફ ખુલ્લા વ્યભિચારની પણ ઉપેક્ષાઃ એ અને એવા બીજા વિકટ પ્રશ્નો ઉપર લોકવાર્તાઓનું વાંચન સારું અજવાળું જરૂર પાડી શકે.

(ઘ.) સરસ્વતી અથવા મીરાબાઇ જેવી "બાળકુંવારી" રહેવાની ઇચ્છાવાળી કેટલીક વાર્તાનાયિકાઓ પુરૂષ જાતનો કટ્ટો દ્વેષ કરનારી હોય એમ કેટલીક વાતોમાં આવે છે. સ્વયંવર રચવાની એટલે સમજપૂર્વક લગ્ન કરવાની કન્યાઓને છૂટ મળતી હશે એવો પ્રાચીન સમાજ, સુધારામાં પછાત હતો એમ કેમ માની શકાય? સ્મૃતિઓ ભાખે છે તેમ વયમાં આવેલી પુત્રી જાતે જ વર શોધી શકે છે. અને ત્હેને પરણી શકે છે-એવાં ઉદાહરણોની ખોટ નથી.

(૯.) સ્ત્રી જાતની કેળવણી તથા ત્હેમની સંસ્કારિતાનું ઉજ્જ્વલ દર્શન આ વાર્તાસાહિત્યમાં ડોકિયું કરતા થાય છે. લગભગ દરેક નાયિકા "કાવ્ય, કોષ ને નૈષધકથા," તથા ચોસઠ કલાઓમાંની નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્રાલેખન, પુષ્પગુમ્ફન વગેરે જેવી કલાઓથી સંપન્ન હતી. ચિત્રકલાનું જ્ઞાન તો સંપૂર્ણ રીતે પમાતું હતું એમ "તરંગવતી," "મદનમોહના" વગેરે જેવી વાર્તાઓમાંના ચિત્રપટો જોતાં લાગે છે. બુદ્ધિ ચાતુર્યમાં પણ તે પાછી પડે તેમ નહોતી. સમસ્યાપૂર્તિના વિનોદ પ્રસંગોમાં એ નાયિકાઓ રસભર્યો ભાગ લઈ શકતી. મોહના જેવી ઘણી નાયિકાઓને ઘોડે બેસતાં પણ આવડતું હતું.

(૧.) ચાતુર્ય કેળવવાના પાંચ સ્થાન–(**વારાંગના રાજસભા મધ્યેશઃ ।......ચાતુર્યં સ્થાનાનિ પઞ્ચ ॥**) મા મોખરે મૂકેલી વારાંગના–ગણિકાનું પાત્ર અને ત્હેનું સમાજની નીતિમા અસ્તિત્વ આ લોકવાર્તાઓના કાળમા સાધારણ અને લગભગ સ્વાભાવિક જેવું ગણાતું લાગે છે. પરંતુ એટલું ખરૂં કે આ ગણિકા તે છેક હલકી નહિ. રાજા તથા નગરશેઠ પણ ત્હેમને ત્યાં નૃત્ય સંગીતને બ્હાને જઇ શકતા; અને તે વાત સમાજમાં નીચી લેખાતી નહિ. 'મૃચ્છકટિક' માંની વસન્તસેના જેવી જ ઉદાત્તચરિતની કામકુંડલા ગણિકા "માધવાનલ કામકુંડલા" ની વાર્તામાં આવે છે. ગણિકા જેવું, છતાં ત્હેનાથી ઓછું વ્યાપક એવું માલણનું પાત્ર છે. નાયકનાયિકાની દૂતી તરીકે અથવા તો ગુપ્ત ચર તરીકે ઘણી વાર્તાઓમાં એ કામ લાગે છે.

(૭.) સ્ત્રી પુરુષનો અને પુરુષ સ્ત્રીનો વેષ લઇને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સમાજમાં ફરે છે; છતાં ઓળખાતાં નથી–આ રીતની ઘટના કેટલીક વાર્તાઓમાં યોજેલી છે. "મદનમોહના" તથા "રસમંજરી" જેવી વાર્તાઓમાં વેષ બદલીને ફર્યાની આવી વાત આપી છે. શેકસપીઅરનાં કેટલાંક Romantic નાટકોમા યે આવી જ વેષ બદલીને રહેવાની જરૂરીઆતનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. એ નાટકો જૂની યૂરોપીય લોકવાર્તાઓ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલાં છે; એટલે આ યુક્તિ તેથી યે પ્રાચીન છે.

(જ.) સમાજના ચતુર્વર્ણ માટે સામાજિક કેળવણી સ્વરૂપ શું હતું? તેનો રાજ્ય અથવા પ્રજાના મહાજનો તરફથી કેવો પ્રબન્ધ થતો હતો? દરેક બાળકને લેખન, વાંચન અને ગણિત જેવી પ્રારંભની કેળવણી ઉપરાંત, બીજી સૌસૌની જાતિને અનુસરતી વ્યાવહારિક કેળવણી કયે પ્રકારે અપાતી હતી?—એ અને એવા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આ વાર્તાઓમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે છે.

(ઝ.) લોકોમાં મંત્રતંત્ર, જાદુ, કામણદૂમણ, અદ્ભુત મંત્ર સિદ્ધિ, રત્નપરીક્ષા, મૃત સંજીવની વિદ્યા, જાદુઈ લાકડી જેવી "પ્રેમલા લચ્છી" રાસમાં આવતી કસુંરની સોટી, માદળિયું, દોરા—વગેરે અદ્ભુત રસનો સંભાર હેરેક સમાજના માનસમાં ઘર કરી બેઠેલો જોઈ શકાય છે. રામબાણ મણિ અને તેના અદ્ભુત ગુણની વાત મદનમોહના જેવી વાર્તામાં આવે છે: લોકો, એ બધી સિદ્ધિઓ જેવું અદ્ભુત જ્ઞાન કંઇક ભય અને કંઇક કૌતુકથી માનતા જણાય છે. પરકાયાપ્રવેશનું જ્ઞાન પણ વિક્રમને સંગતાં વાર્તાચક્રોમાંથી જોઇ શકાય છે. જેવી બીજી મંત્રસિદ્ધિ છે તેવી જ આકાશ ગમનની સિદ્ધિ પણ જાણીતી, હતી; અને તે સિદ્ધિનાં પવનપાવડી, કાષ્ટનો ઘોડો તથા ઘોડાનું જીન—જેવાં સાધનો પણ આ લોકવાર્તામાં યથેચ્છ સ્થાન પામ્યાં છે.

(ઞ.) પ્રાણીઓ (જેમકે "શુકબહોતેરી" માંનો શુક તથા "નંદબત્રીશી" માંનો પોપટ)ની વાતોમાં સમાજને ધર્મનીતિ વગેરેની સમજણ આપવાની શક્તિ રહેલી છે એવું જાતકમાલા તથા પંચતંત્રની વાતોમાં જણાવાયું છે. તે વાતોમાં પ્રાણીને આપણી પેઠે બોલતાં કલ્પવામાં આવ્યા છે; અને પશુપક્ષીની બોલી મનુષ્યો સમજી શકે છે. વળી તે જ્ઞાનભોગી મંત્રની શક્તિ મેળવતાં, મનુષ્યને પોપટ, મોર કુકડો વગેરે પક્ષીયોનિમા જન્માવવાની વાત પણ આ લોકવાર્તાઓમાં આવે છે. આવી વાતોનાં મૂલ પુરાણકાળથી યે પ્રાચીન હશે એમ લાગે છે. ભાગવતમાં પરીક્ષિતને કરડવા આવનાર તક્ષકનાગ પ્રથમ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇ આવે છે; પછી તે નાગ ફૂલમાં કીડો થઇને ભેગો જઇ પરીક્ષિતને કરડે છે. એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં જવાની વાર્તાકારને સરલ લાગતી વાત જાતકમાલા, હિતોપદેશ, પંચતંત્ર તથા અરેબિયન નાઇટ્સમાં સારા પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

(૮.) લોકવાર્તાઓમાં પુનર્જન્મની માન્યતાનો આધાર લઈ, રમ્ય જન્માન્તર પ્રસંગની વાતો ગુંથવામાં આવેલી છે. એક વાતમાં ત્રણ ત્રણ જન્મનું અનુસંધાન મેળવવામાં આવે છે; અને મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ થયાં છતાં યે પૂર્વજન્મના સંસ્કારની સ્મૃતિ સમય આવ્યે થાય છે. "કાદમ્બરી," "તરંગવતી," "માધવાનલ" "હંસાવતી," "કામાવતી"–વગેરે જેવી વાર્તાઓમાં આવી જન્મ જન્માન્તરની કથાનું અનુસંધાન મેળવેલું જોઈ શકાય છે. વાર્તાઓમાં આવતી આ વાત કદાચ ઉપરછલ્લક દૃષ્ટિએ જોતાં કૃત્રિમતા ભરી લાગે ત્હેવી છે. પરંતુ કવિઓએ અસંભવપણાનો એવો અસંભવિત દોષ એવી ચતુરાઈથી ઢાંકી દીધો હોય છે કે વાંચકને ત્હેવી જન્માન્તરની વાત સાધારણ બનાવ જેવી જ લાગે છે.

(૯.) પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી એવી એક હકીકત એ હતી કે પ્રાપ્ત સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ મનુષ્ય ધારે ત્હેવો જન્મ લઈ શકે એવું એક અમોઘ-શસ્ત્ર ત્હેને સુલભ હતું–એમ સમાજ માનતો હતો. તે માટે 'કાશીના કરવત' ની સગવડ હિન્દુસ્થાનના બધા લોકો માટે રાખવામાં આવી હતી. એ ધર્મકાર્યને નામે કેટકેટલી આત્મહત્યા થતી હશે તેતો પ્રભુને ખબર!× "હંસાવલી" ની વાર્તામાં હંસાવલી અને ત્હેની ૩૦૦ સખીઓ, હંસ, વચ્છ અને બીજા અસંખ્ય મનુષ્યો કરવતથી મરી ગયાં; ત્યારે જ કાશીના રાજાને આવી જીવહિંસા બહુ સાલી. એટલે એણે એ કરવત બંધ કરાવ્યું–એમ વાત આપી છે. આ કરવતને લગતી–'મેલ કરવત, મોચીના મોચી'ની–કહેવત આવી જ કોઈ માન્યતાને લીધે, સમાજમાં આજે પણ પ્રચલિત છે.

આત્મહત્યાની બીજી પદ્ધતિ 'કમળપૂજા' ની હતી. મનુષ્ય દેવ આગળ પોતાની કામનાની સિદ્ધિને અર્થે ત્રાંગુ કરતો ત્યારે પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી, દેવને તે ચઢાવતો, એટલે તે દેવ, મહાદેવ અથવા મહાદેવી ત્હેને સહાય થતાં અને વાંછિત આપતાં.

(૧.) રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ, ત્હેમની રાજસભાઓ, ત્હેમનું વિદ્યાવિલાસીપણું, પ્રજાનો રામરાજ્યનો આદર્શ; વિક્રમ જેવા પરદુઃખભંજન

× જુવો "ગુજરાત"નો કાર્તિક ૧૯૮૪ નો અંક.

રાજાઓની રાજનીતિ; રાતે વેષ પલટી નગરચર્યા જોવા નિકળનાર પ્રજાને દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થનાર રાજાની પ્રજા-વત્સલતા; લોકોની તેટલી જ રાજનિષ્ઠા; ભોજ વિક્રમ જેવા પંડિતોના આશ્રયદાતા તથા એક સુભાષિત માટે એક લાખ, સોનામહોર, અથવા તો દસ ગામ કે એવું કંઈ આપી દેવા જેવી દિલની દિલાવરી દાખવનારા દાનેશ્વરી તથા ઉદાર રાજાઓની વાતો, શ્રોતાઓની આંખ આગળ એવું વાતાવરણ ઊભું કરી વ્યાપતી કે શ્રોતાઓ ઘડીભર પોતાની સાંપ્રત સ્થિતિ ભૂલી જતા; અને એ ધન્યકાળમાં પોતે જીવતા હોય એમ માનતા; અને એ રામરાજ્યનો સુખસન્તોષ અનુભવતા હોય એમ સુખી જણાય છે.

(૯) આ પદ્યાત્મક વાતોમાં ઘણુંખરૂં 'અમુક નગરીનો રાજા' એમ કહેવામાં આવે છે તેની City kingdoms ની શાસનપ્રણાલિકા તે લોકવાર્તાઓના કાળમાં અસ્તિત્વમાં હશે એમ અનુમાની શકાય છે. એક નગરમાંથી થોડે દૂર જાય એટલે બીજા રાજાના નગરમાં આવી પહોંચાય છે-તે આવી પરિસ્થિતિને લીધે જ હોવું જોઈએ. આવાં રાજ્યોને લીધે જનસમાજમાં નહાનાં નહાનાં યુદ્ધો, અપહરણો, લૂંટફાટો, સરહદની તકરારો-વગેરે આજે મ્હોટી લાગતી બાબતો એમાં આવે છે.

રાજા પસંદ કરવાની રીતો પણ વૈવિધ્યભરેલી હશે એમ લાગે છે. નગરના દરવાજા ઉઘડતાં જે પહેલું પેસે તે રાજા થતો, અથવા હાથણી જેના ઉપર કળશ ઢોળતી તે રાજા થતો. એવી એવી અનેક વાતોથી આ લોકવાર્તાઓ ભરપૂર છે. અમુક દૂર પ્રશ્ન કોઈ ઉકેલી આપે અથવા તો અદ્ભુત શરતનનું કાર્ય કોઇ જાહેર આફતથી કરી બતાવે તો તેને અડધું રાજપાટ અને વિશેષમાં રાજકુંવરી પણ મળતાં.

આ રાજાઓ જેવા ઉપર અવકૃપા થઇ હોય તેવા અપરાધીને ભારેમાં ભારે શૂળીની સજા કરતા; અને હલકામાં હલકી સજા દેશ-નિકાલની ફરમાવતા. ઘણાખરા વાર્તાનાયકો આ પ્રમાણે અપરાધી થઇને દેશનિકાલની સજા ભોગવવા પરદેશ ખેડવા નિકળી પડેલા છે; અને તે દ્વારા જ વાર્તામાં વિવિધતા આવી શકી છે.

(ક્ષ.) લોકવાર્તામાં ભયાનક તથા અદ્દ્ભુત રસનું પોષણ કરનારાં તત્ત્વો—ગાઢ જંગલો, જળાશયો, નદીઓ, ઘટાળા સિદ્ધ વડલા,—વગેરેની પશ્ચાદ્ભૂમિથી વાર્તાઓની મોહકતા ખૂબ વધેલી છે. વળી લૂંટારાઓની ચથરાવી નાખે ત્હેવી ટોળીઓનાં આખ્યાં ગામને ગામ વસ્તાં—ત્હેનું સૂચન પણ થયેલું હોય છે. તે માટે ઠગપુરપાટણ, ધૂતારાપુર વગેરે નામો આપેલાં હોય છે. મહીકાંઠાનાં ગામો આજે પણ જેવી ખ્યાતિ ધરાવે છે ત્હેવી ખ્યાતિ વલ્લભના "મિત્રધર્માખ્યાન"ની વાર્તાના રચનાકાલ વખતે પણ હતી. ભયાનક સાથે બીજો બીભત્સ રસ જમાવનારાં કાલિકાનાં મંદિરો, ભોંયરાં, ગુફાઓ વગેરેનાં બ્હીહામણાં વર્ણન પણ વચ્ચે વચ્ચે વટાવવાં પડે છે.

આ પ્રમાણે "લોકવાર્તાઓનું વાતાવરણ" સંક્ષેપમાં અહીં તારવીને રજુ કર્યું છે જેથી અભ્યાસીઓને એ સાહિત્યમાં વિશેષ રસ પડશે*

---

* મુખ્યત્વે કરી નીચેની વાર્તાઓ ઉપરથી "વાતાવરણ"ની નોંધ તારવી કાઢવામાં આવી છે

(૧) વિક્રમચરિત્ર ચઉપાઈ (૨) સિંહાસનબત્તીસી (૩) પંચદંડ (૪) ચંદનમલયાગીરી (૫) વૈતાલપંચવિંશી (૬) શુકબહોતરી (૭) રસમંજરી (૮) માધવાનલકામકંદલા (૯) મારુઢોલાની વાર્તા (૧૦) બિલ્હણપંચાશિકા (૧૧) વિદ્યાવિલાસિની (૧૨) નંદબત્રીશી (૧૩) હંસાવલી (૧૪) કામાવતી (૧૫) શીલવતી (૧૬) પ્રેમાવતી (૧૭) સદેવંત સાવલિંગા (૧૮) મદનમોહન (૧૯) પદ્માવતી (૨૦) મિત્રધર્માખ્યાન અને (૨૧) સામળભટની બત્રીસ પૂતળીની વાતો.

મંત્ર

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

(મને ભૂલી ગયો છે મારો છેલડો રે)

કોઇ આવો આ મંત્રને ઉકેલવા રે
જેમ વાંચું હાં હાં રે જેમ વાંચું
એ તેમ વધી; જાય—મારારાજ— આવો૦

નથી અંતરિક્ષ અવનિ ઉપર આભમાં રે
કોણ જાણે હાં હાં રે કોણ જાણે
એ ક્યાંથી દશ્ય થાય—મારારાજ— આવો૦

કોઈ રોશનીની જ્યોતિમાં ન એ ઝગે રે
કોઇ પત્રે હાં હાં રે કોઇ પત્રે
ન લખતાં લખાય—મારારાજ— આવો૦

ભલે ભાસ્કર સહસ્ર ઉગે સામટા રે
એના તેજે હાં હાં રે એના તેજે
ન અક્ષરે કળાય—મારારાજ—આવો૦

હું તો ગ્રન્થમાં ચડાવી ભાતભાતનાં રે
કોટિ કલ્પે હાં હાં રે કોટિ કલ્પે
નહિ જ ઉકેલાય—મારારાજ—આવો૦

એના અક્ષરોની જાત કોઇ જુજવી રે
વિરલ નયને હાં હાં રે વિરલ નયને
એ વણલખ્યા લખાય—મારારાજ—આવો૦

એક પ્રેમભીનાં અંતરે એ મંત્રનાં રે
વણ બોલ્યે હાં હાં રે વણ બોલ્યે
સુદિવ્ય ગાન થાય—મારારાજ—આવો૦

સનમને

ત્ર્યંબક દવે. બી. એ.

"મૃગજળ"

૧

સનમ! આ ઉપવનમાં ખીલેલાં પુષ્પો ત્હને વેલી સ્હમજે તેટલી તું નાજુક છું. આ ગુલાબ ત્હારા ગાલને જોઇ શરમાઇ જઈ ત્હારી વેણીમાં સંતાઇ જવા યત્ન કરે છે. આ આમ્રવૃક્ષે બ્હેકન્ત કોયલડી ત્હારો મંજુલ સીત્કાર સાંભળી 'કુહૂ કુહૂ' ભૂલી જઇ મૂક બની જાય છે.

હ્રદયેશ્વરી! ત્હારા નૂપુરઝંકારના મધુર સૂર સાંભળી મ્હારી હૃદયવીણાના તાર ઝણઝણી ઉઠે છે અને ત્હેના ભણકાર મ્હને આનંદદાયક લાગે છે. જીવનને આલ્હાદ આપી વધુ ઉન્નત બનાવતા, યૌવનને બ્હેલાવતા એ મધુર ભણકાર સાંભળવા ત્હારા કુંજવિહારમાં હું આવું છું ત્યારે તું ચપળાપેરે ચમકારો કરતી ત્હારી રસસરિતામાં ડૂબતો મૂકી ક્યાં ચાલી જાય છે!

રસઘેલડી! ત્હારા ઉપવનને હિંડોળે હિંચવા આવેલાને આવા આદર! આમ્રવૃક્ષને મંદિરે હિંચતી 'ઝુલું કે ઝુલાવું' એમ પ્રેમભર પિયુને કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિથી નિહાળી વદતી હૃદયેશ્વરીના વાગ્વિલાસ આમ એકદમ કેમ બંધ કર્યા?

પ્રિય મુગ્ધે! ત્હારી આ લટ, ત્હારા કપાળના કુમકુમ ચાંદલાને અર્ધો ઢાંખી દેતી હિસે છે. જાણે દશદિશગામી તેજની કિરણાવલી. ઓપે છે એ શૃંગારરસિકા નવ યુવતિની છૂટી કેશાવલિ સમોવડી.

∴ ∴ ∴

બોલ! ત્હેં શું કહ્યું? "જગતને પ્રેમનાં પાન કરાવી કીમારક્ત બનુંશ." કુમારિકે! ત્હો રહેજે સદાયે સૌન્દર્યપૂર્ણ રસની લ્હાણું દેતી સમસ્ત વિશ્વને આલ્હાદતી શારદા સમોવડી પૂજ્ય-પ્રીતિદા!

∴

"ઝરણું"

૨

સોહામણિ! ત્હારો અધર શાને ધ્રૂજે છે મોગરાની પાંખલડી શો? શાનું ચ્યાપ્યું છે જોમ ત્હારા કપોલપર જાણે નીતરતું યૌવન. આ ત્હારી ભમ્મરની કમાન લજાવે છે પ્રદ્યુમ્નના હસ્તના પુષ્પચાપનેય આ ત્હારા વદનપર શાની છે ઝમક ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગ સરીખડી. ત્હારી આ કેશાવલિમાં ક્યાંથી આવ્યું છે એ અવનવું ચૈતન્ય?

રસિકે! અબોલડાં રહ્યે ચાલશે શું? ત્હારો ઉપહાસ કરતી શી ચાલી જાય છે આ સૌદામિની. હેલેય અનુસરે છે થનગન નાચતા મયૂરોને. નથી સાંભળતી એ કલાપીના કેકારવ. અમૃત નીતરે છે આકાશથી; ગર્જે છે લેવા એ અમીની લ્હાણુ પેલા અંબુજ કેસરીઓ.

મુગ્ધે! ત્હારૂં લાવણ્યમય મુખ જોઇ શા હેરે છે આ મેઘદૂતો. શૃંગારપૂર્ણ ત્હારી આંખલડીમાં આંજેલા કાજલ ભીનાં પ્રેમાશ્રુ તું શાને સારે છે? ત્હારા વદનનું જોમ, ત્હારા નયનનો ચમકારો, ત્હારી અધરની ગર્જના પછી ત્હેં વૃષ્ટિની અમી વરસાવી મ્હને રસભીનો કર્યો છે. ત્હને ચપળાની અદેખાઈ આવે છે રમા! દિલાવર દિલમાં યે વસતી હશે શું ઇર્ષા, પ્રેમીઓનેય દાહતી?

∴ ∴ ∴

ચંચલે! ત્હારી અનિત્યતા ઉપર આમ અશ્રુ સારે છે? સ્નેહ-ભીની આંખલડી કાલને જોઇ ગભરાય છે શું? તો સ્વીકારજે પ્રેમ-પૂર્ણનયનોથી કાલનેય ત્હારા સ્નેહપિયૂષનું પાન કરાવી અમર બનાવતી. જગત આખુંય અનિત્ય છે: છતાં નહિ સુકાય પ્રિયે! ત્હારી પ્રેમસરિતાના રસપ્રવાહ નહિ સુકાય.

∴

"મહાસાગર"

૩

દેવી! આશાના ઉલ્લાસમાં મૃગજળનાં પાન કરવા દોડ્યો.
રસિકે! રસઝરણાં પ્રાસ થતાં પાન કરતાં પણ અવધ પૂર્ણ થતા આવી છતાં હું ન થાક્યો.

ચંચલે! પ્રકૃતિને ભજતાં પુરુષને પ્રકૃતિની ઐક્યતાનો આરો આવ્યો: પણ ભૂલ્યાં આપણે બન્નેય.

પ્રિયે! અનન્તતામાં મહાસાગરના આછાઘેરા પડઘા સંભળાય છે. ઓ! અને આ મોટું મોજું આપણને ઉભયને સમેટી લઈ મહાસાગરમાં ઉછાળે છે.

∴

ત્ર્યંબક દવે. બી. એ.

“ ન ”

૪

પ્રિયે ! મુજ સહગામિની ! સંસાર યાત્રાની અનેક પૂણ્યમુહૂર્તો મ્હેં ત્હારી સાથે વિતાવી છે.

સાન્દર્ય વિહીન છતાં ત્હેં મ્હારી ચાહના મેળવી છે.

નિરસ છતાં ત્હારાં અલૌકિક રસઝરણાંમાં મ્હને ત્હેં તરબોળ કર્યો છે. શ્યામ છતાં મુસ્કેલીના સમયે પુણ્ય દિપકની ગરજ સારી મ્હારા માર્ગનું ત્હેં નિદર્શન કરાવ્યું છે.

મ્હારા સહવાસ સારૂ ત્હારે ઘણીયે તપશ્ચર્યાઓ આદરવી પડી છે. બલરામનાં આયુધનો પ્રહાર ને પ્રજાપતિના મૃદ્દપાત્રની શય્યા, ટાઢને તાપનાં ઢાંકણુ ત્હેં સહ્યાં છે. ત્હારી કદર કરી મ્હેં તને ઉચ્ચસ્થાન આપ્યું છે.

ત્હારા ઉપભોગમાં તલ્લિન બની ત્હારા વપુના પરિમલથી મ્હારૂં હૃદય ઉલ્લાસે ને ત્હને નિરખવા વદન વિકસે તો સોક્રે ત્હેની અવગણના કરે એટલો આત્મભોગ મ્હારી પાસેથી વગર યાચનાએ ત્હેં પ્રાપ્ત કર્યો છે.

શ્યામ છતાં ત્હારે વસવા માટે રૂપેરી આવાસ મ્હેં સર્જ્યા છે.

આટઆટલાં માન છતાંએ ત્હને સ્વતંત્રતા નથી આપી શકતો એટલી લાચારી ! ઓ તપખીર ! ! !

નૂતનવર્ષ ૧૯૮૪ }

ઊંચાં અમારાં ઊડવાં

યશવંત પંડયા

અંક ૧

ચિત્ર ૧

[અગાસી પાસેના ઓરડામાં સુરભિ, વરલા, પ્રબુદ્ધ ને રત્નાકર બેઠાં છે. ફરતા પતંગોના ઢગ છે. સુરભિ કાગ્ણું પાડે છે, વરલા દોરના ફેટકા કાઢે છે, પ્રબુદ્ધ કીન્ના બાંધે છે, રત્નાકર આમ તૈયાર થતી પતંગોને વ્યવસ્થિત ચોકડીમાં ગોઠવે છે–ક્યારેક પતંગ ફાટેલી નીકળે તો એને સાંધવાની સેવા બજાવે છે.]

૨: (એક ઉમદા અડધિયાનો ઢગ્ગો બાંગી જતાં) હવે પહેલાંના જેવી પતંગો આવતી જ નથી.

પ્ર: હા, હવે અગાઉ જેવાં માણસો પણ ક્યાં થાય છે? દહાડે દહાડે દુનિયા બગડતી ચાલી છે!

રઃ મારું કહેવું તમને ખોટું લાગે છે ? લડાઈ પહેલાં જે ચીકણા કાગળ આવતા ને અત્યારે જે સડેલા કાગળ આવે છે. એમાં તમને કશો ફરક નથી જણાતો ? અમારા ગામમાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ એક બુઢ્ઢો સુલેમાન જીવતો હતો એ એવા પતંગ બનાવતો કે એક પતંગે આખો દિવસ પસાર થાય !

પ્રઃ પણ એ તો દોરની ખુબી કહેવાય ને ?

[તરલા હસે છેઃ સુરભિ ચીડાય છે.]

રઃ (વિચારમાં નીચું જોઈ) ઠી...ક, ન માનવું હોય તો ન માનો.

તઃ રત્નાકરભાઇ, તમે સાચું બોલતા હશો એની ના નહિં. પણ બધે સાચું બોલવાની જરૂરે નથી હોતી.

[રત્નાકર વધુ વિચારમાં પડે છે.]

સુઃ હેં, ભાભી ? બોલતાં બીતાં નથી ? પ્રબુદ્ધભાઇ, કેટલે લગી તમે આમને મોંએ ચડાવવાના છો ?

પ્રઃ (શાન્ત હાસ્યથી) બિચારી જૂઠું બોલે છે ?

સુઃ ત્યારે ?

તઃ (વચ્ચે પડી) બહેનબા, હું બને તેટલું સાચું બોલું છું. પતંગો હવે પહેલાં જેવી નહિં આવતી હોય એ કહેવું ખરું હશે; પણ એ ઢઢ્ઢો તૂટે ત્યારે જ બોલવાની શી મતલબ ?–વળી વિમલ આગમય પૃથ્વી કેવી હતી એ ચર્ચવાનું અત્યારે કાંઇ પ્રયોજન ?–અને સારી પતંગો બનાવવાનો બુઢ્ઢા સુલેમાને કાંઈ ઈજારો રાખ્યો હતો કે કોઈ જુવાન અબદુલ પોતાનો હાથ જ ન અજમાવે ?

[પ્રબુદ્ધ લહેર પામે છેઃ રત્નાકર અસ્વસ્થ બને છે.]

સુઃ પ્રબુદ્ધ, ભાઈ, બીજું કશું ન આવડ્યું તે બાઇસાહેબાને આવું ભણાવ્યું ?–વકિલ બનાવવાનો વિચાર તો નથી રાખ્યો ને ?

પ્ર: (આંકઆઈથી) એ વાત વળી ક્યાં આવી ? તારા અને રત્નાકરમાં ફેર ક્યાં છે ?

સુ: એટલે ?

[રત્નાકર નજર માંડે છે.]

પ્ર: એટલું કે તમે બન્ને સરખી ઠેકાણા વગરની વાતો કરો છો.

સુ: અને તમે બેઉ તો ડહાપણનો દરિયો વીંધતા હશો !

[તરલા ને પ્રબુદ્ધ સાથે હસી પડે છે. રત્નાકર અગાસીમાં જાય છે.]

પ્ર: સુરભિ, આમ આકળી શું થઇ જાય છે ? બે ઘડી મજા માણવામાં આપણું શું જાય છે ?

ત: (કાલી આંખે) સુરભિબ્હેન, એટલું પણ નથી સમજતાં ?

સુ: (આડાં આંબળાં ધરી) ભાભી, તમે તો બોલશો જ ભાઈ. મારો ભાઈ ગમે તે બોલે એ ચાલે. રત્નાકર એનો ભાઇબંધ હશે. પણ એમાં આપણે શું ? પ્રબુદ્ધ સાથે તમે પણ ટાપસી પુરાવો એ મને ઠીક નથી લાગતું.

પ્ર: (જરા ગંભીર બની) સુરભિ, તારી વાત સાચી છે. પણ રત્નાકર ખોટું લગાડે એવો માણસ નથી. મને એનો અનુભવ છે.

[તરલા ઓરડામાં આવે છે.]

સુ: પ્રબુદ્ધ, કેવી છોકરાં જેવી દલીલ કરો છો ?—ગધેડું ના ન પાડે એટલે કુંભારે એને ડફણાં માર્યા જ કરવાં, કેમ ?—રત્નાકર અગાસીમાં અમસ્તા ચાલ્યા ગયા હશે, ખરું ?

[પ્રબુદ્ધ અનુત્તર રહે છે એટલે તરલાની દૃષ્ટિ ઢળી જાય છે.]

સુ: (હસી પડી) બોલાવી લાવું. (પ્રભુદાસને) એ ઓછું દુઃખ છે કે તમારા દોસ્તને મારે મનાવવા જવું ?

[સુરભિ જાય છે.]

ત: (એ કોર જોતી, મનમાં) પણ તમને એ ધર્મસંકટમાં ઉતાર્યા છે કોણે ?

પ્ર: (દિલગીર થઈ) આટલા વર્ષે પણ સુરભિ છોકરું જ રહી !

ત: કહો-ન કહો પણ એમનું એક કહેવું સાચું હતું. રત્નાકર ભાઇને ઓળખ્યા વગર એમની મશ્કરી કરવી એ મારા માટે ખરાબ તો ખરું જ.

પ્ર: જા, જા, હવે. અણઓળખ્યાંની મશ્કરીમાં જે લિજ્જત છે તે કંઇ ઓર છે. આપણે કરતા હોઇએ ગમ્મત, સામો માણસ સમજે બધું ગંભીર: આ ગેરસમજની મીઠાશ અનુપમ છે !

ત: પણ એમને ઓળખાવો તો ખરા.

પ્ર: (ડોકું હલાવી) છે. ભલો છે, હોશિયાર છે.

ત: (હોંકારો ભણાવી) પણ કોણ ?

પ્ર: (ઠંડકથી) રત્નાકર. આઠ મહિનાથી સાથે ભણે છે તો પણ સ્વભાવે શરમાળ છે. નાસ્તિક છે છતાં કેટલું કહ્યું ત્યારે અહિં આવવા કબુલ કર્યું !

ત: નહિંતર શું કરત ? ક્યાં જવાના હતા ?

પ્ર: જાય ક્યાં ? હોસ્ટેલની કોટડીમાં, ચોપડીઓની ગોદમાં આદમી મહાત્મા કરતો હોત !

ત: (પ્રશંસાથી) ત્યારે તો તમે સારું કર્યું.

પ્ર: (અડધું મનમાં) હા; મેં એને મુદ્દાસર આણ્યો છે.

[સુરભિ ને રત્નાકર આવે છે.]

ર: કેમ; સુરભિબહેન, પતંગ ચગવા લાગ્યા કે કેમ?

સુ: (લગીર ગભરાઇ) શી ખબર? એટ, બે ચડ્યા હશે.

ર: (ખાત્રીથી) ના. હજુ તો વાદળ સાફ છે.

પ્ર: તો આપણા શુભ હસ્તે શરૂઆત કરીએ.

[સૌ થોડું થોડું હસે છે.]

પ્ર: (એક હાથમાં ફીરકી ને બીજામાં પાંચસાત પતંગ ઉપકી) ચાલ ત્યારે તર. મને તો ઉપર છાપરા વિના નહિં ફાવે.

[સુરભિ ને રત્નાકર અવાકજેવાં બની જાય છે. તરલા ને પ્રબુદ્ધ રસ્તે પડે છે.]

પ્ર: (બારણા વચ્ચે અટકી) રત્નાકર, તમને કેમ ફાવશે? અગાસી વધુ ઠીક પડશે. સુરભિ, તું એમની સાથે રહે. અમે એમને ખોટું લગાડ્યું: તું હવે સારૂં લગાડજે!

[સુરભિ કે રત્નાકર કંઇ પ્રત્યુત્તર વાળે એ પહેલાં તો તરલા ને પ્રબુદ્ધ દષ્ટિદૂર થયાં હોય છે.]

સુ: (બીજું ન સુઝતાં) જોયું? સૌ સ્વાર્થના સગાં છે.

ર: (દહેશતથી, મનમાં) પ્રબુદ્ધ આમ માફક કેમ વર્તે છે? આબરૂની. ઉજાણી કરવા મને અહીં ખેંચી લાવ્યો ને?

સુ: (નરી નિર્દોષતાથી) રત્નાકરભાઇ, મુંઝાવું શું કામ? સ્ત્રી ને પુરૂષ વરવહુ હોય તો જ સાથે પતંગ ઉડાડી શકે એવો ક્યાં કોઇનો કાયદો છે? તમે ને હું ભાઇબહેન માફક એ રમી શકીશું. તમે પતંગ ચગાવજો: હું ફીરકી ઝાલીશ. ચાલો.

[રસ્તો દોરતી હોય તેમ આગળ સુરભિ ને પાછળ રત્નાકર નોંધતી સામગ્રી સાથે અગાસી ભણી ઉપડે છે.]

સુ: (અગાસીમાં દાખલ થતાં, અવાજ ઓછો કરી) હા; પ્રબુદ્ધ જેવા સગા ભાઇ કરતાં......

[ઉતાવળે સાદે વાતોએ ચડેલાં તરલા ને પ્રબુદ્ધને સાંભળતાં સુરભિ આટલેથી અટકી જાય છે.

જગા એવી છે કે જ્યાંથી તરલા ને પ્રબુદ્ધ, સુરભિ ને રત્નાકરને જોઇ ન શકે. પણ નથીબજોગે સુરભિના હાથમાંથી ફીરકી પડી જાય છે. આ કર્કશ અવાજથી દંપતી સાવધાન બને છે.]

પ્ર: (રત્નાકર કદાચ કંઇક સાંભળી ગયા હોય તો તે ભૂલાવવા, નેપથ્ય) રત્નાકર, મારાપર મહેરબાની રાખજે. અંદર અંદર લડી મરવામાં સાર શો? (હસવાના ડોળ પછી) જો ને; હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય ન મળવાનું કારણ તો એ જ છે ને?—કે રામરહેમાનના પેચ સદા ખાતે લડતા જ ચાલે છે!

સુ: (રત્નાકર અનુત્તર રહે છે એટલે) ને તમે એકબીજાં પણ સંપીને રહેજો. નહિંતર ઘરનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે!

[આપમેળે શાન્તિ પથરાય છે. રત્નાકરની મુંઝવણનો પાર નથી.]

સુ: કેમ; પાવલાથી પહેલ કરીશું ને?

[રત્નાકરના મૌનને સંમતિ સમજી સુરભિ એક પાવલો બાંધે છે ને રત્નાકરના હાથમાં મૂકે છે. થોડી વારે રત્નાકર મેદાને પડે છે. પતગને પવનમાં લાવવા ખાતર દોર જવા દેવાનો રત્નાકર વિચાર ચલાવે છે ત્યાં તો પાછળની કોઇ હાથ આગળથી એને સાફ કરે છે.]

ર: (દોર હાથમાંથી જવા દેતાં) લ્યો; ચર્યું?

સુ: (ફીરકી વીંટતાં) એમાં શું? પાવલો ગયો તો અડધિયાનો ઉપયોગ કરીએ. જલ્દી પવનમાં આવશે. (મધુરતાથી) કહેવત છે ને કે હાર્યો જુગારી બમણું રમે?

[રત્નાકરના દિલમાં આનંદ આવે છે.]

પ્ર: બોલી નાંખ ને ?–શું છૂપી પોલીસનો માણસ લાગે છે ?

ત: ના. (ડરતી) એથી પણ વધુ સ્ટેટ લાગે છે.

પ્ર: (અવિશ્વાસના હાસ્યથી) શા ઉપરથી, બાપુ ?–કે તને એ એવો લાગ્યો એટલે બસ કરી ચૂક્યો !

[તરલામાં હવે હામ આવે છે.]

ત: જોયા–સાંભળ્યા વગર કોઇ એછું જ બોલતુ હશે ?

[પ્રબુદ્ધ કાન મંડે છે.]

ત: (હિંમતમાં પ્રજળતી) તમારી બ્હેનની વાત છે એટલે જલ્દી ક્હેવાતી યે નથી: ને મનમાં સમાવાતી પણ નથી.

પ્ર: (ઉભા થઈ જઈ) એટલે, તરલા ? બોલે છે તેનું ભાન છે ને ? તને કોણે કહ્યું કે.........

ત: (જરા હિંમતમાં આવી) રૂપાળીએ જોયું: મેં સાંભળ્યું.

પ્ર: (ખગ પછાડી) પણ શું ?

ત: કે સવારે રત્નાકર ને સુરભિબ્હેન સામસામું એવું જોતાં હતાં કે જેવું સગાં વરવહુ પણ ન જુએ ! પણ મેં એનું ન્હોતું માન્યું. પછી તડકાનું બહાનું કાઢી અત્યારે બેઉ નીચે બેસી રહ્યાં ત્યારે મારાથી ન રહેવાયું. હમણાં પાટા બાંધવાને સારૂ ત્યાં ગઇ ત્યારે બેઉ એવી વાતચિત કરતાં હતાં કે મારાથી તો એ સાંભળી નહોતી જતી. બહાર રહી મેં ઘણું એવું સાંભળ્યું.

[પ્રબુદ્ધ ઉલ્ટો પડ્યો પડે છે ને પતંગ ચગાવવાનું હાથ દુરત માંડી વાળી શાન્તિથી છાપરાપર બેસે છે.]

પ્ર: એ તો હોય. બિચારાં સામું ન જુએ ?—વાતો ન કરે ?—ત્યારે શું મુંગાં મરે ?—

[તરલા ચૂપ બની જાય છે. જે વાતને પોતે ભયંકર માનતી હતી તેને પ્રબુદ્ધ આમ હસી કાઢે ?]

તઃ મેં શું સાંભળ્યું; એ હજુ તમે સાંભળ્યું નથી.

પ્રઃ (ચિડિયાઈથી) તારે સંભળાવવું જ છે?

તઃ (મનમાં) આ તે શું કહેવાય? (પ્રકાશ) હા. ને પછી તમને જણાશે કે રત્નાકર કેવો અહંગ ઉઠાવગીર છે!

[પ્રબુદ્ધ કશું નથી કહેતો.]

તઃ પહેલાં એ મોટી ધર્મની વાતો સમજાવતો હતો. સવારે વલસાંકળી વગેરે ગોળનાં બનાવેલાં એના કારણમાં એ કહે કે શેરડી દેવદીવાળીથી આવવા લાગે તેનો ગોળ થતાં બેએક માસ જોઇએ. ત્યાં સંક્રાન્તનું પર્વ આવે. આ વખતે તલ પણ તૈયાર થયા હોય. એટલે એ દિવસે તાજા ગોળની ચીજો બનાવવાનું રહસ્ય છે.

પ્રઃ (અળખામણી દેખાડી) વાત તો સાચી છે. (આનંદ પામી) હું નહોતો કહેતો કે એ જબરો વેદિયો છે?

તઃ (હિંમત ભજવી) પછી ઉતરાણ— રત્નાકર તો ઉ ત રા ય ન એવું લાંબુંલાંબુ બોલતા હતા—નો મહિમા સમજાવવા બેઠા. કે આજથી સૂર્યનું મકર રાશિમાં સંક્રમણ થાય છે. આ વખતે હેમન્ત ઋતુ ને ધન સંક્રાન્તિ ઉતરીને શિશિર ઋતુ ને મકર સંક્રાન્તિ ચાલુ થાય છે. આખા વરસમાં આજનો દિવસ ટૂંકામાં ટૂંકો ને રાત લાંબામાં લાંબી હોય છે, વાયુમાં પણ કંઇ કંઇ ફેરફાર થાય છે........

પ્રઃ (કંટાળી જઇ) એ બધું સાચું હશે. નવરો બેઠો સુરભિને આવું ભણાવતો હોય તો એમાં ખોટું શું?

[પ્રબુદ્ધ આટલો બેદરકાર કેમ રહી શકે છે; જે વરરાને મન કોયડો છે. પણ ગમે તે થાય તોય બધું કહેવાની એની ઇચ્છા તીવ્રની તીવ્ર છે.]

તઃ હજુ, ખઈ હવે આવે છે.

પ્રઃ ત્યારે એ જ પહેલું કહેવું હતું ને?

તઃ પછી સુરભિબહેન કહે કે વરસમાં આવો ગોળ ચાખવાનો એક દિવસ તો હોવો જ જોઇએ.

પ્રઃ હું પણ કહું છું.

તઃ (ગુસ્સો કરી) પણ પછી રત્નાકરે જે કહ્યું એ તમારાથી કહેવાવાનું હતું?– કે વરસમાં નહિ તો જીંદગીમાં તો એક વખત એવો આવરો જ જોઇએ! આનો અર્થ શું?

પ્રઃ કંઇ નહિં. બે સરખે સરખાં ભેગાં મળે ત્યાં એકમેકની મશ્કરી ચાલ્યા વિના રહે?

[તરલા પ્રબુદ્ધ સામું ઘણી વાર જોયા કરે છે. પણ કશી ગમ નથી પડતી.]

તઃ પછી એઓ એવું હસ્યાં કે સહેજે હું અંદર જઈ ચડી! અને રૂપાળીએ જે કહ્યું હતું એ મેં મારી જાતે જોયું!

પ્રઃ (આંખો બમાડી) તરૂ, મશ્કરી પછી તો સૌ હસે: હસે ને મીઠી નજરે સામસામું જરૂર જૂએ!

તઃ (દીન નિવેદન જેમ) અને પાછળથી એમણે મારા માથે શી શી વીતાડી?–મેં માત્ર એટલું કહ્યું કે આંગળીએ દોરી ઘસાઇ છે તો પાટો બાંધો. ત્યારે રત્નાકર કહે કે ખુશીથી: ઘાયલના ઘા અહિં રૂઝાય છે! (નિઃસહાય માફક) તમને સુરભિ બહેન માટે કશું લાગતું ન હોય તો તરલા વહુ માટે પણ........

પ્રઃ (હજવેલી પતંગ હાથમાં લઇ, ઉભા થતાં) ગાંડી થા મા. ફીરકી લે. આમ ભડક્યા કરીશ તો તને જીવવું કેમ ફાવશે?

[પ્રબુદ્ધ પતંગને ઉપાડે છે. તરલાને ચૂપ રહ્યા વિના ચાલે એમ નથી.]

❧

અંક ૧ ચિત્ર ૩

ર: (પતંગ ઝપાતાં) ત્યારે હવે અમારા હાથ અજમાવો.

[સુરભિ નકામી સંશય પામે છે.]

ર: (સહૃદય) હું સાચું કહું છું, બહેન. સવારમાં મને યાદ કેમ ન આવ્યું; એ જ સવાલ છે. બપોર આખાં બેસી રહ્યાં! હવે છેલ્લાં છેલ્લાં તો રમત ખેલી લો! (નવાસવા પ્રોફેસરની ઢબમાં) પતંગ જ એક એવી રમત છે કે જેમાં બને તેટલાં સ્ત્રીપુરુષ તદ્દન સરળતાથી ભાગ લઈ શકે! વરસ વીતે ને ગૃહલક્ષ્મીએ પોતાના મકાનનું માળિયું ન જોયું હોય એમાં નવાઈ નથી: પણ આજ છાપરું ન સંભાળે એ અસંભવિત છે. જૂઓ ને; આખું આકાશ પતંગમય થઇ ગયું છે!' એમાં તમારું નામ ન નોંધાય એ કેમ ચાલે?

સુ: (બહુજ ધીમે) ને... ફીરકી...?

ર: (હોંશથી) હું શા ખપનો છું? તમે સવારથી સેવા ઉડાવી રહ્યાં છો તે શું મફતનાં જ?

[સુરભિ ઉમંગભેર પતંગ ચગાવે છે. રત્નાકરને ફીરકી સાથે નૂએ છે ત્યારે એને માટે એને પુષ્કળ માન વધે છે.]

ર: સાવધ રહેજો. પેચ માટે તમારે મહેનત નહિં કરવી પડે. લુમખાં ને લુમખાં ચાલ્યાં જાય છે!

સુ: (ગમ્મતથી) એકાદ લુમખું ખેંચી લાવીશું?

ર: (ખુશ થઇ) જાઓ, જાઓ; હવે. ખાનદાન થઇ લૂંટના વિચાર શું કરો છો?

[સુરભિ આશ્ચર્યમાની આંખે જોઇ રહે છે.

ર: (સમજાવટથી) એમાં નેવું ટકા તો આપણો પતંગ લૂમખા ભેળો ભળે છે! ત્યારે એવા જોખમમાં શું કામ ઉતરવું?

[વધુ વાર્તાલાપ ચાલે એ પહેલાં તો સુરભિના ચહેરાપર દૂરની અટારીમાંથી કોઈ આયનાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. આંખો અંજાતાં સુરભિ ઝબકે છે.]

ર: (ધીરજ આપતો) વાંધો નહિં. પતંગ હોય ત્યાં પતંગિયાં પણ હોય. સમારી જ્યોતમાં બળી મરવાંની એની મરજી હશે!– એથી એ મોક્ષની આશા રાખતો હશે!

[ત્યાં પાછળથી ધાસ્યા આવતા પેચમાં સુરભિના પતંગની ફીના ગંઠાય છે.]

સુ: (ગભરાતી હોય તેમ) શું કરીશું, રત્નાકર?–ખેંચી કાઢું?

ર: (ગુસ્સો બતાવી) બીજું શીખ્યાં જ નથી? (જોરથી) ઢીલ જવા દો. દોર જશે તો મારો જશે ને?

[સુરભિ ઢીલ જવા દે છે. ગાંઠ છૂટે છે. ત્રણે પતંગના પેચ ફક્કડ જાય છે. સુરભિના પગમાં જોર આવે છે.]

સુ: (ભાવથી) હવે ફીરકીમાં ફીરકી રહે તો મારો વાંક ન કાઢશો!

[સારા નસીબે પેલા બન્ને પતંગ કપાઈ છૂટે છે.]

સુ: (હરખાતે હૈયે) ચાલો; દોરી ઉતારી લઈએ.

[સુરભિ ઝડપ વાપરવા જાય એવામાં પતંગ તૂટી જાય છે. હતાશ બની એ રત્નાકર સામું જુએ છે.]

ર: (આહ્‌લાદથી) શાબાશ, બ્હેન! લડાઈમાં પણ દરેક સીપાઈ એક એક શત્રુને મારે એટલે એની ફરજ અદા થઈ ગણાય છે. ત્યારે તમે તો બબ્બેના પ્રાણ હર્યાં છે!

[સુરભિનો આત્મા પ્રફુલ્લ્યો હોય એમ એક ગર્વનો ઉંચો શ્વાસ એ ભરે છે. પછી–]

સુ: રત્નાકર, પતંગ જેવી ઉમદા લડતને કેટલાંક છોકરમત કેમ કહેતાં હશે ?

ર: એટલું એમનું અજ્ઞાન.

[સુરભિ ખીલતી જણાય છે.]

ર: હા; કેટલાંક મખ્ખીચુસ એને ઉડાઉગીરી કહી વખોડે છે. કાગળમાં પૈસા શું નાંખવા; એ એમનો સવાલ છે. એની કરતાં પાક ન ખાઇએ; એ એમની દલીલ છે. આપણે એમને કેમ સમજાવવું કે જીંદગીમાં પેટપૂજા ઉપરાંત બીજા વધુ ઉપયોગના વ્યવસાય હોય છે ?

[હસી, માથું નમાવી સુરભિ સંમતિ આપે છે.]

ર: અને બ્હેન, ઉતરાણ ન હોત તો ઓળખીતાંને આમ આખો દિવસ સાથે રહેવાનું ક્યારે બનત ? આજનો આ પ્રસંગ ન હોય તો વરસ આખરે પણ આપણે અત્યાર જેટલાં પાસે ન આવી શકીએ ! ઓછો ફાયદો છે ? સો રૂપિયા ખરચતાં પણ........

સુ: (હસતી જતી) એમ આંકડો ન મૂકો. મને એ પસંદ નથી (હસતી અટકી) એટલું અવશ્ય કે છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં મેં આવી ઉતરાણ જોઈ નહોતી !

[રત્નાકરમાં પણ રંગ આવે છે.]

ર: સુરભિ, મારે મન તો પતંગ એક અદ્દ્ભુત ચીજ છે ! સ્થિર રહે, ડગમગ થાય, ગીન્નાય, ગોથ ખાય: કેટલા બધા જાદુ એને આવડે છે ? રસિકાના સાળુથી ય અધિકી એની જાતભાત હોય છે !

[રત્નાકરની આ શબ્દધારાને સુરભિ ગાંડપણ જેવું સમજે છે. પણ એ વહેતી રહે એટલી એની અંતર ઇચ્છા છે.]

ર: (આવેશમાં આવી) મારો તો આખી આલમને માત્ર એક પ્રશ્ન છે. દરેક વસ્તુનો આધાર છૂટે ત્યારે એ પૃથ્વી પ્રતિ આકર્ષાય છે. પતંગ એથી ઉંધું કેમ કરે છે ?

સુઃ (હરીફરવાની આશાથી) તો એનો ઉત્તર આખો આશ્રમ તમને સર્વાનુમતે ઘડીને મોકલી આપશે.

રઃ (શાંતિથી, તિરસ્કારથી) મને એવા ઉત્તરની પડી નથી. અનેક વિચારોને અંતે મેં મારું સમાધાન કરી લીધું છે.

સુઃ તો કહી નાંખો ને ?–ખાનગી નથી ને ?

રઃ (ગર્વથી) અને તે એ છે કે પતંગ એક દૈવી, એટલે કે પૃથ્વીથી પર એવી, સંસ્કારી ખાજી છે. બોલો; તમને એમ નથી લાગતું ?

[સુરભિ આ ડહાપણ સમજી શકતી નથી. પણ રત્નાકર એ જાણી જાય એવી એની મરજી નથી.]

સુઃ (એક પતંગ પસંદ કરતી) ખરું છે. (ગાંઠ વાળતી) પણ પતંગની વાતમાં પતંગ પોતે રહી જશે! લ્યો; વહેતી મૂકો.

[અગાસીની દોર બહાર કાઢી, રત્નાકર પતંગ ઉચકે છે. ત્યાં તો ટાલો ગુંડામાંથી પતંગ સરકી જાય છે. સુરભિ ને રત્નાકર સામસામું તાકી રહે છે. આ જ ઘડીએ એક પતંગ સુરભિના પગ આગળ આવી પડે છે.]

સુઃ વાહ ! એક ગયો ત્યાં બીજો આવ્યો ! રત્નાકર, પરાયા પતંગ પકડવા નહિ એ સાચું; પણ આમ પગે આવીને પડે એનું શું કરવું ? પછી ધર્મનાં ધતીંગ ક્યાં સુધી હંબાવવાં ?

[ઉત્તર તરિકે રત્નાકર સ્મિત વેરે છે.]

સુઃ (એ પતંગ ઉપાડતી) ત્યારે આને લઇએ. ચોરીનો માલ ચાઓ વખત સંઘરવો એ જોખમ કહેવાય !

[સુરભિ રીના સાથે દોર બાંધવા જાય છે. ટ્રો પતંગપર દૃષ્ટિ તખેલું નજરે છે.]

સુઃ રત્નાકરભાઇ! જુઓ. તમારા જેવાં વિદ્વાનની આ અસલ મિલ્કત હશે.

ર: (સુરભિ વાંચવા જાય છે ત્યાં આડો હાથ નાંખી) રહેવા દેજો. એવું વાંચવામાં સાર નથી. શબ્દકોષમાં નાહ મળે એવા શબ્દોના એમાં નમુના હોય છે!

સુ: (આનાકાની જેમ) તો એટલું વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

ર: (સુરભિના હાથમાંથી પતંગ પડાવી લઇ) દુનિયા આખીને ઓળખીને શું કામ છે? (શાંતિથી સમજાવતો) હું તમારા ભલા માટે કહું છું કે એ વાંચવામાં લાભ નથી.

[સુરભિનું મન માનતું નથી.

રત્નાકરને એની ખબર પડે છે એટલે, આરો ફરી છૂપી રીતે એ બધું વાંચી લે છે. પરીણામે એની બુદ્ધિ બહેર મારી ગયા જેવું થાય છે.

અહિં સુરભિ તડફડ બને છે.]

સુ: (અકળાતી) હેરાન શું કામ કરો છો!—વાંચવા દો ને?

ર: (પતંગ સોંપી, સંતોષપૂર્વક) હવે બેલાશક વાંચો.

[સુરભિનાં નયન એટલી ઉતાવળી ઘુમરી ખાય છે કે એને કંઇ ઉકલતું નથી. એટલે—]

સુ: (પતંગ પાછી સોંપી) તમે વાંચી સંભળાવશો?

ર: (નમ્રતાથી) એની ય ના નથી. (નર્મથી) શ્રવણ કરો.

જગનાં જીવન ઝાંઝાં ત્યહીં પ્રેમતણી શી આશ?
ઉચાં અમારાં ઉડવાં રૂડો આભમહીં આવાસ.

(પતંગ બાજુએ મૂકી) કોઇ કવિહૃદયનું ઉડ્ડયન જણાય છે!

સુ: (ઇંતેજારીથી) પણ લખનાર ભાઈ કહેવા શું માગે છે? (ગીવટના ભારથી) મારે તો એ જાણવું છે!

[રત્નાકર લીટીઓ ફરી ફરી વાંચે છે.]

સુ: (રીસાતા સ્વરે) તમે આમ શું કરતા હશો?

ર: (ધીરગંભીર બની) શું કરું? સમજવું ભારી છે. ત્યાં સમજાવવું સહેલું ક્યાંથી લાગે? મને તો આમાં પ્રેમની શીસ્તુરીનો આભાસ થાય છે!

સુ: એમ? તો એ ક્યાં છેક અજાણ્યો વિષય છે? અમારે ભણતી વેળા પણ ક્યારેક એના જ દાખલા આવે છે! ત્યારે તમારે શીદ શરમાવું?

ર: (સરત જેમ) પણ નઘરોળો અર્થ નીકળે તો મને ખરાબ માણસ ન માનશો.

સુ: (ખુશમિજાજથી) હું તમને કેવા માનું છું; ને મારે તમને કેવા માનવા; એ તો મારી મરજીની સત્તા છે ને?

ર: (મુંઝાઈ જવાં) હું તો કેવળ સૂચના આપું છું.

સુ: (તરત) વગર માગી?

ર: (ચોડાઈ, મનમાં) આને પહોંચાય એવું નથી. (ચોક થઈ જવાં) અને અર્થ કહેવામાં ક્યાં મારી બદદાનત છે? (પ્રકાશ) સુરભિ-બહેન, નકામું કોઈ સાંભળશે તો પંચાત પડશે. બાકી હું તૈયાર છું.

સુ: તો બોલી નાંખો. ભાઈભાભી તો પોતામાંથી ક્યાં પરવારે છે? ને ત્રીજું તો છે કોણ?

ર: (વિવેકના ડંખથી) બહેન, સાંભળજો. કો તો કવિ નિરાશાવાદી છે. જગના જીવનને એ ઝાંઝરાનું નીર માને છે. ને પછી પૂછે છે કે આવા મિથ્યા દર્શનમાંથી શુદ્ધ ને સાત્વિક પ્રેમની આશા શી રીતે રાખવી?

[ગળે ડુમો ભરાયો છે એવું કલ્પી લઈ રત્નાકર ખુંખારો ખાય છે. પછી—]

ર: અને એટલે કવિ ગગનગામી જીવન સ્વીકારે છે. અર્થાત એની કલ્પનાઓ પોતાનો આહાર.ચન્દ્ર, તારા, આકાશ, મેઘધનુષ્ય, ધૂમકેતુ વગેરેમાંથી મેળવી લે છે.

સુ: (ખાલી વખાણ ખાતર) કેટલું સરસ!

ર: (પતંગનું ભૂત ભરાતાં) અને પતંગે પણ આવા કારણથી ઉંચાં ઉડવું પસંદ કર્યું હશે.

સુ: (અશ્રદ્ધાથી) કદાચ હશે.

[રત્નાકર આ મતભેદ કળી જાય છે. પોતાની વાત ખરી છે એટલું સુરભિ આગળ પુરવાર કરવા એ થાય એટલી મજાગમારી કરે એમ છે.]

ર: (ક્રમક બની) અને હવે મને એક વસ્તુસ્થિતિ સમજાય છે. આપણાં સાંનાં સ્વપ્નો મોટે ભાગે નિષ્ફળ કેમ નીવડે છે?

[રત્નાકર સુરભિ સામું જોવા કરે છે.]

સુ: તમે શું માનો છો?

ર: કારણ કે આપણે સ્વાર્થી એવી ધરતી ઉપર પ્રેમના પ્રયોગો અજમાવીએ છીએ. (મૌન પછી) મારૂં કહેવું સમજાય છે?

સુ: (ઉતાવળું ડોકું હલાવી) હા...આ.

ર: તો એ નિષ્ફળતામાંથી બચવા માટે માર્ગ ખુલ્લો છે. પૃથ્વી અદ્દરનાં સ્થળોમાં લોકોએ ચાહતાં શીખવું જોઈએ. ઈશ્વર જો આકાશમાં રહેતો હશે તો એટલું એની નજીક પણ જવાશે!

સુ: દાખલા તરીકે?

ર: (તાલનમાં) કોઈ સરોવરની પાળે, કોઈ આમ્રવૃક્ષની ડાળે...

સુ: (દીવાળથી) રત્નાકર, ઠેકાણે છો કે? આંગણે નળની ભૂંગળીઓ હોય, ઓરડે કેરીની વખાર હોય ત્યાં સરોવર ને આમ્રકુંજની કસરત કરવા કોણ જશે?

ર: (બગાસું, મુંઝાઈ, ચાડાઈ) ને આ અગાસી પણ ઉપયોગમાં આવે એવી ખરી.

[રત્નાકરની નિરાશારી નીરખી સુરભિ વાત સંકેલવાનું યોગ્ય સમજે છે.]

સુ: ભાઈ, રાતના ફાનસ ચડાવીશું ને?

ર: (નિરાંત ભોગવી) રાતની વાત રાતે. અત્યારે છેલ્લવેલાં આ કવિતાનો તો નિકાલ લાવીએ!

[સુરભિ ગાંઠ બાંધવા લાગે છે.]

ર: સુરભિ, ગાંઠ એવી વાળજે કે જે છુટે જ નહિ.

[તુરંત પ્રબુદ્ધ પ્રવેશે છે.]

પ્ર: રત્નાકર, ઉપરથી મારી એકે ય પતંગ અહિં સરકી આવી છે?

સુ: પ્રબુદ્ધભાઈ, આ કે?

પ્ર: (સાનંદ) વા...હ. ચગાવતાં હો તો તમે ચગાવો.

[રત્નાકરમાં ગભરાટ, સુરભિમાં સંકોચ ને પ્રબુદ્ધમાં શાન્તિનાં ચિહ્નો વરતે છે.]

પ્ર: (માથે હાથ ફેરવતો) હં:અ; રત્નાકર, તમને ગાંઠ વાળતાં ન આવડતી હોય તો, કહો તો, હું વાળી આપું. મને એનો અનુભવ છે.

[રત્નાકરનું હૃદય થરથર કંપે છે. સુરભિ અશાન્ત બને છે.

તરત્ન આવી પહોંચે છે.]

પ્ર: (ધીરે ધીરે) સુરભિ, રત્નાકર, હું તમારા એમાંથી કોઇનો વાંક જોતો નથી. એ વાંક જનનો. ખરૂં પૂછો તો એ મારા મનસૂબો હતો. તમને એકઠાં કરવાનું, એકલાં મૂકવાનું કાંઇ એમ ને એમ્ નથી બન્યું. આપણાં લગ્નોની અફળતાનું મૂળ કારણ આપણે પરિચય પહેલાં પ્રેમની ફરજ નાંખીએ છીએ તે છે. રત્નાકર, સુરભિને તેં ઓળખી છે: રૂપાળીએ જોયું, તરલાએ સાંભળ્યું; મેં જોયું ને સાંભળ્યું.

સુ: (બિચારી બની) પણ શું?

પ્ર: સુરભિ, હું તને વગોવતો નથી. જે થયું છે તે જોઇતું થયું છે. (લાગણીપૂર્વક) રત્નાકર માટે તારો શું અભિપ્રાય છે?

સુ: (શરમાતાં જેમ) પસંદ પડે એવો ભાઈ છે.

ત: (ઉતાવળે) પણ તમારે ભાઇ ક્યાં નથી?

ર: (નયન નમાવી) ખરૂં. પહેલો ભાઈ પ્રમુદ: બીજો રત્નાકર.

પ્ર: (મિલનથી હાસ્યાળ થઇ) એટલે આજનું તમારૂં વર્તન ભાઇભાંડુ જેવું હતું, કેમ?

સુ: (અપમાન સહન ન થતાં) ત્યારે વળી?

પ્ર: (સાંદાવેલા જેમ) હું આવ્યો તે વખતનો તમારો મધુર વાર્તાલાપ...

ર: વાહ! એમ એકાદ વાક્યે માણસ સાઇનસ્ટ નથી થતું હોત તો દુનિયામાં નરપિશાચો સિવાય કાંઇ નજરે ન પડત!

[પ્રમુદના અંતરમાં આગ વરસે છે.]

ર: (હિંમતથી) પ્રમુદ, તું મારો ભાઇ ને સુરભિ મારી બ્હેન નહિં?— કેમ બને?

પ્ર: (પશ્ચાત્તાપ) એ તે કાંઈ સવાલ છે?

સુ: (ન રહેવાતાં, ધીરેથી) ઉત્તર હશે.

ત: (સુરભિને, એ જ અવાજથી) તમે વળી ક્યાં આડાં આવો છો?—જોયા કરો ને?

ર: (ગોઠવ વાળતાં) પ્રબુદ્ધભાઈ, સુરભિબહેન સાથે બહેન. સિવાયનું સગપણ મારે અસંભવિત છે.

પ્ર: (રડિયા અવાજે) તે શું એકલા જન્મ્યા એમ એકલા જીવવાનું વ્રત લીધું છે?

ર: (નફટ નિઃશ્વાસથી) ના રે! એવાં શાં પાપ કર્યાં હોય?

પ્ર: (અંધારા વેરતાં) રત્નાકર! માણસાઈમાં છું કે?

ર: (નમ્રતાપૂર્વક) અલબત્ત. તારે એટલું જ જાણવું અધૂરું છે, કે મારે તરુભાભી જેવી તારે રસુભાભી વર્ષો થયાં છે.

[સુરભિથી નાની શી તાળી પડાઈ જાય છે.]

પ્ર: (વીજળી અનુભવી) ત્યારે સૌને કુંવારો હોવાનું શું જોઈને કહ્યા કરતો હતો?

ત: હંઅ...

ર: (શરમથી) એ તો અનેક કોલેજિયનોની કાયમની કુટેવ છે.—હું શું કરું?—ને તમે ય શું કરો?—કોઈ શું કરે?

[પ્રબુદ્ધ ને તરલા સ્તબ્ધ જેવાં બને છે.
સુરભિ આશ્વાસન અનુભવે છે.
રત્નાકરનું દિલ ડંખે છે.
આકાશમાંથી એક તારો ખરે છે.]

તંત્રીસ્થાનેથી

આ નવા અંકથી અમે 'વીણા'ની તૃતીય જન્મતિથિ ઉજવીએ છીએ. અમદાવાદના યુવાનોના આ ન્હાનકડાં સમાજને મન આજનો

નવો અંક

અંક એ ઓછો વિજય નથી. દરેક અંકે એ એક પગલું આગળ જ ભરે છે. નવીન વર્ષે દેવને બાળક નમે છે તેમ અમે પણ વીણાધી મંડિતકરા સાહિત્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતીને વન્દન કરીએ છીએ અને વિશેષમાં પ્રાર્થીએ છીએ કે ત્હેની સેવા કરવા અમે વધુ ને વધુ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ.

એક વિદ્વાને પ્રશ્ન કર્યો કે 'વીણા'નું ધ્યેય શું ? અલબત્ત, (અમારા પુરોગ તંત્રીની ક્ષમા માગી કહીશું કે) .અનેકમાં એકનો ઉમેરો

'વીણા'નું ધ્યેય

કરવો એટલું જ ત્હેનું ધ્યેય નથી જ. એ ઉમેરા ઉપરાંત પોતાનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવવાનું પણ ત્હેને ધ્યેય છે. ભવભૂતિએ વાગ્દેવીની સ્તુતિ કરતાં ત્હેને આત્માની કલા કહી છે. અમને લાગે છે કે એમાં એણે સાહિત્યની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ને સુન્દર ભાવના મૂકી છે. વાઙ્મય એ આત્માની કલા છે, દેહની નથી. ત્હેમાં આત્માની જ, સાત્વિક સુવાસના હોવી જોઇએ. એ આત્માની શુચિનાના તત્ત્વથી અવિરોધવાળી વાણી તે જ ખરૂં સાહિત્ય છે. દેહનો વિહાર કે ત્હેની વાસનાનો વિજય એ સાહિત્યનો વિષય નથી. દેહની સ્થૂલ વૃત્તિને ઉત્તેજે તે સાહિત્ય જ નથી. જીવનને જરાક પણ ઉંચેરા આનંદ આપે એને જ સાહિત્ય કહી શકાય.—પણ એ વિશાળ વિષય અહીં શી રીતે ચ્હેવાય ? ટૂંકામાં 'વીણા' એ आत्मनः कलानुं ઉપાસક છે. એ છે તો બાળક પણ ત્હેના અભિલાષ એવું સાહિત્ય પીરસવાના છે. સરસ્વતીને વીણા આપવામાં યે ઘણું અર્થગાંભીર્ય છે. કારણ એના સંગીતને લીધે એ æsthetic આનન્દની સૂચક છે. 'વીણા'ને એવી વીણા બનવાના કોડ છે.

એટલું ભાવના પરત્વે. બાકી 'વીણા' યુવાનોનું જ વિશેષતઃ છે ને તેથી યૌવનનું સાહિત્ય પીરસવું એ ત્હેનું બીજું ધ્યેય.

જોતાં વેંત જ જણાતો આ અંકનો ફેરફાર અંતર્ગત ફેરફારનો સૂચક લાગશે. 'વીણા' એ એક જ વર્ષ થયું ત્યાં પગલાં ભરવાને બદલે કૂદવાનું સાહસ કર્યું. પણ જેટલા જોરથી આગળ

ગતાંક

કૂદ્યું તેટલા જોરથી એ પાછું પડ્યું છે. આ અંકનું કદ, ચિત્રો વગેરે પહેલા અંકની જેમ રાખવાં પડ્યાં છે. અત્યારે ત્રીજે વર્ષે આગળ વધવું જોઈએ ત્હેને બદલે પાછું ત્યાંને ત્યાં એ ઉભું છે. કારણ ? આંકડા કહે છે તેટલું માની લઈએ: પ્રથમ વર્ષે એક ચિત્ર વીસ ફરમાને પાંચસો નકલ; બીજે વર્ષે છ ચિત્રો ઓગણત્રીસ ફરમાને હજાર નકલ ! પરિણામ સ્હમજી શકાય તેમ છે. ટીપે ટીપે સરોવર ભરતા 'સમાજ'નું આજ સરોવર ફાટ્યું છે. ત્હેને રૂપૈયા પાંચસોની ચોકખી ખોટ છે અને બીજા અંકની પાંચસો નકલ ઉપરાંત આજ છાજલીએ ધૂળ ખાતી પડી છે. ટુંકામાં, 'વીણા'એ ન્હાને મોઢે મ્હોટા કોળિયા ભરી અનારોગ્યનો માર્ગ લીધો તેથી ત્હેની ઉપર અંકુશ ને સંભાળ રાખવા આ વખતથી તંત્રીમંડળ નીમાયું છે. અલબત બાળકને સ્વાતંત્ર્ય હોય જ પણ નિરંકુશતા ન હોય. વીણાએ સ્વાતંત્ર્ય તો નથી ગુમાવ્યું પણ નિરંકુશતાની ટીલી ત્હેણે વ્હોરી લીધી છે. અસ્તુ.

સમાજ કમાયું ત્હેના કરતાં ત્હેણે ગુમાવ્યું ઘણું. એટલું ગુમાવ્યું કે કદાચ એ ખોટ વણપૂરાયલી જ રહે. સ્વ. રામપ્રસાદ જેશ્વરના

વણપૂરી ખોટ

જેવા સામ્ય સાધુહૃદયની સેવાપરાયણતા સમાજે ખોઇ તે ખોઇ જ. એવી સેવા કરનાર હવે સમાજને મળે ત્યારે ખરૂં. સમાજની દરેક પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ એમની પરમાર્થી મહત્ત્વાકાંક્ષાને જ આભારી છે. સમાજના દરેક કાર્ય માટેની એમની ચિવટ, એમનો ખંત, ઉત્સાહ વગેરે અજબ્ય હતાં. પણ એ 'હતા.' નિત્ય-પરિચયની વસ્તુ અવગણના માટે જ સરજાઇ હશે ? એલિસબ્રિજ ઉપર દરરોજ ચાર ચાર વાર જનારા કેટલા જાણતા હશે કે ત્હેને કેટલા થાંભલા છે ? જેશ્વરના ગુણ એમના સદૈવ પરિચયમાં આવ્યા છતાં ઘણાએ ન્હોતા જાણ્યા ને એમને અવગણેલા, વજવેલા. સમાજ જાણે એમાં જરાક સાક્ષી પૂરતું હોય તેમ ત્હેમના મૃત્યુ પછી માન આપે છે.

તંત્રીસ્થાનેથી

લેખકો

આ અંક માટે જે જે લેખકોએ સહાય આપી છે તે માટે અમે ત્હેમનો–દરેક લેખકનો વ્યક્તિગત ઉપકાર માનીએ છીએ અને એ જ રીતે દરવખત "વીણા"ના વદનમાં પોતાનો સૂર પૂરે અને ત્હેના સંગીતને વધારેને વધારે સુમધુર મંજુલ ને વૈવિધ્યવાળું બનાવે ત્હેમ વિનંતી કરીએ છીએ. એમને લીધે જ 'વીણા' છે એમ દરેક લેખક માને એ ઇષ્ટ છે. મહેફિલ વગર જલસો ન હોઇ શકે તેમ લેખકો વગર–ત્હેમના નિરનિરાળા સૂરો વગર વીણાનું સંગીત શી રીતે નીકળી શકે ?

ચિત્ર

આ વખત એક જ મૌલિક ચિત્ર મૂકવાનું અમે ઉચિત ધાર્યું છે. ગુજરાતના યુવાન ચિત્રકાર રા. રા. ભાઈ કનુ દેસાઇના ચિત્રના વખાણ શું કરવા બેસીએ ? એ જોતાં ઋતુસંહાર સ્મરણમાં આવ્યું એટલું ત્હેમાં સૌન્દર્ય છે એમ દરેક કલાપ્રિય સજ્જન સન્નારીને લાગશે. વિશેષ સ્હમજૂતીની જરૂર છે ? કંકણને તો આરસીનો ખપ નથી પડતો.

ખુલાસો

તંત્રીએ ખુલાસા તો કરવાના હોય જ. એક અગત્યનો ખુલાસો એ કે રા. રા. ભાઇ સ્નેહરશ્મિના કાવ્યમાં એક સુધારો થવો જોઇતો હતો તે અનિવાર્ય સંયોગને લીધે નથી થઇ શક્યો. ત્હેમાં ચોથી પંક્તિમાં "ભયંકર પ્રચંડ દન્ત શા" એ શબ્દોની જગ્યાએ " પ્રચંડ જડબા સમા " એમ જોઇએ. લેખકે જરા મોડું જણાવવાથી એટલું રહી ગયું છે.

ક્ષમાયાચના

ગતાંક પરત્વે વિગતો આપવામાં તંત્રી વિષે અંગત ટીકા અમે કદી યે કરવા નથી માગતા. છતાં યે એમા એવી ગન્ધ આવે તો અમે રા. રા. યશવન્તની માફી માગીએ છીએ. અન્તે આ તંત્રીનું થોડુંક અંગત. મુંબાઈ રહ્યે રહ્યે પણ "વીણા"ના તંત્રીપદ દ્વારા સમાજની સેવા કરવાનો લાભ આપવા માટે આ તંત્રી સમાજનાં સભ્યોનો નિસ્બતી છે.

—તંત્રી

સ્વીકાર

યુગપલટો અને મહાસુદર્શન લેખક રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ
કવિ કીં. રૂા. ૧-૦-૦

શકુંતલાનું સંભારણું લેખક રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ
કવિ કીં. ૧-૦-૦

આજકાલની કેળવણી લેખક રા. પુષ્પ
કીં. રૂા. ૨-૪-૦

શૃંગાર ત્રિવેણી લેખક રા. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ
કીં. રૂા. ૧-૪-૦

પડદા પાછળ લેખક રા. યશવંત પંડ્યા
કીં. રૂા. ૦-૧૦-૦

યુગના યુગધર્મ

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

पुरुषो वाव यज्ञः तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि, तत् प्रातःसवनं. चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनम्.

પુરુષ તે જ યજ્ઞ છે. તેનાં જે ચોવીસ વર્ષો, તે પ્રાતઃસવન છે. ચોવીસ અક્ષરની ગાયત્રી છે, ગાયત્રી પ્રાતઃસવન છે.

છાંદોગ્યોપનિષદ, ૩/૧૬/૧

અમદાવાદની સાહિત્યોત્તેજક સમાજના પ્રાણરૂપ મંત્રી સ્વ. રામપ્રસાદ હરપાળ જ્વેરીનું પોર્ટ્રેટ રવિવાર તા. ૨૮ ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ ની સ્હાંજે પ્રેમાભાઇ હૉલમાં સમાજ તરફથી ખુલ્લું મૂકવાના પ્રસંગનું ભાષણ.

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર મુદ્રણાલય, રાયપુર-અમદાવાદ.

અમદાવાદના યુવકમંડળ !

ઉપનિષદ્ ભાખે છે કે જીવનના પ્રથમ ચોવીસ વર્ષો પ્રાતઃસવન છે, જીવનની પ્રથમ ચોવીશી ગાયત્રી છે.

એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૧ના નવેમ્બરની ચોથી તારીખે; એનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૯૨૭ના જાનેવારીની ૨૦મી તારીખે. પૂરી પા સદી ને અઢી માસની એની આયુષ્ય અવધી.

ઉપનિષદ્કાર કહે છે કે એનું જીવન પ્રાતઃસવન હતું. એ તો પ્હરોડની ગાયત્રી ગાઇ ગયો.

પુરુષ તે જ યજ્ઞ છે; એ યજ્ઞમાં હવિ થઈ તે હોમાયો.

પાંચેક વર્ષ ઉપર હું એને પહેલ્લો મળ્યો ત્હારે સ્વપ્નું યે ન્હોતું કે આ અવસર મ્હારે આવશે; એના સ્મરણાંજલિ મ્હારે ઉચ્ચરવી પડશે, એને દર્શાંજલિ મ્હારે અર્પવી પડશે.

એની દેહરેખાઓની ત્હમારા કાર્યાલયમાં પ્રતિષ્ઠાને કાજે આજે ત્હમે રોજે મળ્યા છો. જીવતાં જે ત્હમારા સત્કર્મોની પ્રેરણા હતો, ત્હેનાં દર્શન ભાવીમાં યે ત્હમારી પ્રેરણા હો !

એ જ ભારતની મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય; દર્શનેન્દ્રિય દ્વારા આત્મપ્રેરણા.

એ હતો યૌવનનો ઉછળતો ફુવારો.

એ રઘુવીરની નગરીનો નિવાસી હતો. અયોધ્યા કનેના છપૈયા ગામે ગુજરાતને સ્વામી નારાયણ આપ્યા, અયોધ્યાએ આપણને આ ન્હાનકડો જુવાનડો આપ્યો. અયોધ્યા નગરીએ તો યુગયુગથી સારા ભારતને દીધું છેઃ અયોધ્યા નગરી આપણને કેમ ભૂલે ?

અયોધ્યા નગરીનો ગુણમહિમા વાલ્મીકિજીએ ગાયો છે, ભવભૂતિએ ગાયો છે, તુલસીદાસજીએ ગાયો છે. એ હતો ત્રેતાયુગ, આ છે કલિયુગ; એ હતા ગિરિરાજ, આપણે છીએ અણુપરમાણુ. આજની અયોધ્યા નગરી જેવડો એ હતો અયોધ્યાનો વીર.

ચાલો આપણે યે ઉજવિયે આપણા યુગની યૌવનપૂજા.

મહાભારતમાં એક શ્લોક છે કે બ્રાહ્મણ વિદ્યાથી મ્હોટો, ક્ષત્રિય પરાક્રમથી મ્હોટો, વૈશ્ય સંપત્તિથી મ્હોટો, ને શુદ્ર વયથી મ્હોટો-ધરકા ચારને ઘરનાં ટાકા દહે છે તેમ. ગુણિજનમાં તો ભવભૂતિનું વચન સર્વ-સંમાન્ય છે કે

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ, ન ચ લિંગં, ન ચ વયઃ ।

ભવભૂતિ ભાખે છે કે વય નહિ, જાતિ નહિ; ગુણિજનોમાં તો ગુણ એ જ પૂજાસ્થાન છે.

એ ન્હાનકડો હતો, પણ ઘણાનું પૂજાસ્થાન હતો.

આજ આપણે મળ્યા છીએ યૌવનપૂજાને કાજઃ આયુષ્યના પાનખર પૂજને નહિ, વસન્તપૂજનને કાજ.

યૌવનમ્હોરેલાંઓ ! યૌવન એટલે જીવનની વસન્ત. વસન્તમાં જે આંબો મ્હોરતો નથી, એ આંબો ભાગ્યે જ પછી મ્હોરે-ફ્રજે છે. પાછોતરા આવળિયા આંબા હોય છે, પણ તે કોક-થોડાક જ.

યૌવનમાં એ મ્હોર્યો ને યૌવનમાં એ આથમ્યો. ઉપનિષદ્કાર કહે છે કે જીવનના પ્રાતઃસત્રની ગાયત્રી તે ગાઇ ગયો.

અભિમન્યુના જેવું કાંઇક. એ આભના અર્જુનો આ પડછાયો. અભિમન્યુ તો હતો કુરક્ષેત્રનો યોદ્ધરાજ.

આશાભર્યો, ઉત્સાહભર્યો, અલબેલા કોડ ભર્યો, કંઇ કંઇ મનોરથ-મ્હોર્યો, ફૂવારાની ધારાઓ શો, તે ઉછળ્યો; ને ઉછળીને આથમ્યો. બખ્તરિયો બખ્તર પહેરેલો જ પડ્યો.

મૃત્યુ કીયું સારૂં ? દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી, કૂહોઇ જઇને, જીર્ણાવસ્થામાં ચેતનશૂન્ય થઇ માટીમાં માટી મળી જાય તે ? કે ભરજોબનમાં મદગળ ગજેન્દ્ર સમા ચેતનભર્યા ચૈતન્યસાગરમાં ડૂબી જવું તે ? પ્રભુ જાણે. જીવનનો આદેશ (Mission) પૂરો થયે જવું તે સર્વશ્રેષ્ઠ મૃત્યુ.

મ્હારી તો અટળ શ્રદ્ધા છે કે જગતમાં જન્મે છે તે પ્રત્યેક બાલક પ્રભુનો આદેશવાહક–Missionary છે, ન્હાનો કે મ્હોટો Message–-bearer છે. 'બાલક એટલે પ્રભુનાં પયગમ્બર' એ કેવળ કવિતા નથી, જગતનું પરમ સત્ય છે.

અને રઘુવરનગરીનો એ પણ એક Message-bearer હતો અમદાવાદના યુવકમંડળને.

યુવકમંડળને એનો શો હતો જીવનાદેશ ?

ક્ષણે ક્ષણે-પળે પળે, અખંડ વાગતી દેવઘંટાની પેઠે, એનું જીવન ઉચ્ચરી રહ્યું હતું કે 'યુગના યુગધર્મ જાણો ને આચરો'.

અમદાવાદના આ વેળાના મ્હારા વસવાટમાં કેટલાક અસાધારણ જુવાનડા શહેરની દિવાલમાં મ્હેં દીઠા. અવસર મળે તો પૃથ્વીનાં ઉંડાં પડ નહિ ત્હો પણ ઉપરનાં પડ તો ઉથલાવે. કહેવાતા અમણીઓ જેમની ખુશામદ કરે, એ ય આડા થાય તો, કહોઇ ગયેલી ડાંખળી શા પોતાના બાગમાંથી એમને ઉશેટી દે. ગુણ પરખે ત્હાં પ્રાણ પાથરે; ધર્મ સ્હમજે ત્હાં હૈયાં ઢાલવે; સાત્ત્વિક, પૂજ્યભાવથી છલકાતા; પ્રેમીજન શા કલાગરા, નદીની લહેરાતી લહરી સમા લહેરાતા, પુષ્પ સમા ચોમેર પરિમલ ફોરતા. ગુજરાતનો એ વસન્તકાલ ફૂલ્યો-ફાલ્યો, એને વીણનારો માળી યે ન મળ્યો, બીતરિયાઓએ ફૂલમંડળીઓ યે ન ભરી. એ વસન્તકાલ ૮૦ ટકા કરમાઇને ખરી પડયો.

પણ મ્હારો આશાવાદ કહે છે કે કરમાય ત્હો યે સાચાં ફૂલની ફોરમ ન જાય.

અમદાવાદ એટલું આજ રંક થયું છે.

આજે તો અમદાવાદે-ને ગુજરાતે ઘણુંઘણું ખોયું છે. જતન કરી સંચેલી કરોડોની સમૃદ્ધિ-દોરદાંભર, ઘર, કંઇક જીવ, ને કેટલંક ગામ-હતી ન્હોતી થઇ છે. ભારતનો ગુલઝાર આજ તો ચૂંથાયો ગયો છે.

પેલા કહે છે ને કે ઢોર ન ભાગે ને રોટલો ખાવો. કાળ-પુરૂષ આવ્યો. ગુજરાતની ફરતી ઢોર અખંડ રાખી વચલો ગર્ભ ભાગી ચાલ્યો.

આદવાડયાનો જલકોપ-પૂર્ણ આકરાહિયું યે નહિ. શનીવારે હેલી એડી. પાંચ-છ દિવસની જલઝડીઓ. પુષ્કરાવર્તક મેઘ સાંભળ્યા'તા, વાંચ્યા'તા; દીઠા ન્હોતા, દર્શન દઈ ગયા.

છપ્પનિયા પછી માઝા મેહ વરસ્યા જ નથી. વરસ્યા ત્યારે વણસાડી ગયા. નર્મદા, તાપી, સાબર, ભાદર નહિ; દાદર, વિશ્વામિત્રી, શેઢી, ભોગાવાઃ આંછકયાં છલકાઈ ગયાં, મ્હેકયાં ને બોળી ગયાં. જલકોપે કરોડોનું નુકશાન કીધું, ગુજરાતની ધીરજને તાવી.

ઠોકરપડયું ગુજરાત હસતે મ્હોંએ ઉઠશે. મ્હારી તો એ અટળ આસ્થા છે. આજે ભેળાએલી વાડી કાલે પાછી ખીલી ઉઠશે.

ગુજરાતે-અમદાવાદે આજ ઘણું ખોયું છે; પણ આ તો ઉગતું એક આંબાવાડિયું પડ્યું. ધન ગયું આવશે; આયુષ ગયાં નથી આવતાં. આ તો યૌવનમ્હોરેલો બાગ વેડાયો. આ જોબનઝીલન્તો જતે શું ખોયું છે એનું યે અમદાવાદને ભાન હોય તો સારૂં.

પચ્ચીસ જ વર્ષનાં આયુષ્ય. પહેલી પચ્ચીશીમાં મ્હોરતા નથી ત ભાગ્યે જ પછી મ્હોરે-ફળે છે.

ઉપનિષદ્ કહે છે પહેલી પચ્ચીસી એ જીવનનો પ્રાતઃકાલ છે. ત્હારે મનુષ્ય ગાયત્રી ઉચ્ચરે છે, ત્હારે આત્મામાં સૂર્ય ઉગે છેઃ ત્હારે અન્ધારાં મટી અજવાળાં થાય છે, ત્હારે ચેતનના ફુવારા ફૂટે છે.

એના કુટુંબમાં તો એનાં મૂલ્ય અણમૂલાં જ હોય ને ? વાણિજ્ય-વિશારદ થઈને રંક કુટુંબનાં ભાગ્ય પલટાવશે એ આશા ને આસ્થા ઉપર કુટુંબ નભતું હતું. એ આશા ને આસ્થા, અણુપ્રફુલ્લી વેલની પેઠે, સમૂળી ઉચ્છેદાઈ ગઈ.

ગઈ વર્ષામાં બે મિત્રો પાંચેક દિવસની સફરે મુંબઈ ગયા. બન્ને ય સંગ્રહણીનો રોગ લઈને પાછા અમદાવાદ આવ્યા. આ વર્ષાના જેવી એ પાંચ૭ દિવસની ઝડીઓ. એક ૭ માસ પીડાયો; બીજો ત્રણેક માસમાં પૃથ્વી પૈરવારી ગયો. લ્હડતા-ઝઘડતા એ મિત્રોની બેલડી સદાની એમ વિખરાઈ ગઈ. સંસારમાં સંસારપંખીડું એકપંખાળું રહ્યું.

ફૂલના રૂપ ને સુવાસ અનુસાર મૂલ જગત આંકે છે. એનાં રૂપ ને પરિમલ શાં હતાં ?

ને એ તો ફૂલે ન હતો, ઉઘડતી કળી હતો.

એની સંસારસેવાઓ શી હતી ? એ બાલકડાની અમદાવાદને લોકો-પયોગિતા ઓછી ન્હોતી.

સત્તર વર્ષની વયે એણે સાહસ ખેડવા આદર્યાં. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં વીશ પુસ્તકો ને એકબે છાપાં લઈને આસ્તોડિયા રોડ ઉપર The Students' Library-વિદ્યાર્થીઓનું ગ્રન્થાલય નામની સંસ્થા એણે સ્થાપી. ૧૯૨૧ માં એ સંસ્થાનું નવસંસ્કરણ થયું, અને સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ નામ ધારીને એ રાયપુરમાં આવી. આજે જ્ળોવાળાને નાકે રોજના સેંકડો સજ્જનો એ વાચનાલયમાં દેશદેશાન્તરના સમાચાર વાંચે છે.

આ બુદ્ધિયુગમાં એને તો બુદ્ધિના બગીચા ઉગાડવાના કોડ હતા.

વર્ષે દહાડે ૨૦-૨૫ હજારને વાંચન પૂરૂં પાડે તે ન્હાનું વાંચનાલય હોય ત્હો યે મ્હોટું છે.

એ સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ એ જ એનું સેવાધામ, એનું ધર્મમન્દિર. સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ એ જ એનો યજ્ઞકુંડ, ને મ્હીં હવી થઈને તે હોમાયો. ઉપનિષદ્‌ના મન્ત્ર કહે છે કે પુરુષ તે જ યજ્ઞ છે.

એની સમાજ વ્યાખ્યાનમાલા રચતી. એ વ્યાખ્યાનમાલાનાં મૂલ્ય સંખ્યાથી નહિ, વ્યાખ્યાનની વિદ્વત્તાથી મપાતાં. પ્રો. દાવર ને શ્રી બિન્દુભાઈ જેવા એકાન્તપ્રિય બ્રાહ્મણોને અનેક વેળા એના આગ્રહે સંસારસેવામાં ન્હોતર્યા હતા. પ્રો. દાવરની World Epics વિષયની વ્યાખ્યાનમાલાની પ્રેરણા મ્હારી હતી, પણ આટલી યે ફલસિદ્ધિના શ્રમ ને આગ્રહ એનાં હતાં.

મ્હને તો વારંવાર તે મીઠાશથી પજવતો. ને કોણ જાણે શું ? કોકનો જ હું વશવર્તી એને વશ વર્તતો. વક્તૃત્વસ્પર્ધાની પરીક્ષા હોય તો 'કવિ ! ચાલો.' ઇનામો વહેંચવાનાં હોય તો 'કવિ ! આવો.' 'કવિ ! વ્યાખ્યાન આપો.' 'દાવર સાહેબનું ભાષણ છે, કવિ ! પ્રમુખ થાવ.' '૧લી જાનેવારી આવે છે, અમારો વાર્ષિક સમારંભ છે. કવિ ! અધ્યક્ષસ્થાને બેસો.' 'વીણાનું પહેલું પ્રકાશન છે, કવિ ! લેખ આપો.' અમદાવાદમાં એ નવપ્રીતના જુવાનડાને હું વશ હતો એટલો તો મ્હારા સાહિત્યજીવનજૂના સન્મિત્ર બિન્દુભાઈને યે વશ નથી વર્તતો. એનાં આકર્ષણ અજબ હતાં.

એ હતો તરવરિયો જુવાનડો. પાણીદાર વછેરા શો તરવરતો આવે, ઉછળતા ફૂવારાનાં ફોરાં જેવાં વચનબંટણે વધાવે, ને શીખી જતો હરી એનાથી વધારે શીખતી જાય.

પ્રકૃતિથી જ એ હસેતો હતો.

ચોમાસાની ચાર માસની નદીનાં જેવાં એનાં ટૂંકાં આયુષ્ય. થોડો સત્સંગ આપવો હશે માટે જ કદાચ ગાઢ પરિચયની ઉંડી છાપ એ પાડી ગયો.

અમદાવાદમાં આવીને કેટલુંક મ્હેં ખોયું છે, કેટલુંક હું પામ્યો છું. પ્રો. દાવર મ્હને મળ્યા, શ્રી બિન્દુભાઈનો ન્હોતો મળ્યો એટલો પરિચય મ્હને મળ્યો, કેટલાક મહામૂલા જુવાનડા મ્હને મળ્યા, અણશીખ્યા ને અણમોલ અનુભવપાઠ મળ્યા. એમાં એક મોંઘેરું યુવકમંડળમાંનું રત્ન રામપ્રસાદ મ્હને મળ્યો. જમેઉધારની મ્હારી દિલની નોંધપોથીમાં એ એક બહુમૂલી જમે વસ્તુ હતો.

મ્હાવતનું બાલક હાથીને પાણીઆરે દોરી જાય એમ એ મ્હને દોરી જતો. કમળની પેઠે હું એને શૂંઢમાં રમાડતો ને એ રમતો.

૧૯૨૧ માં અમદાવાદની સરકારી હાઇસ્કુલમાં તે મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગમાં હતો. યુરોપના મહાસંગ્રામની સમાપ્તિએ 'શાન્તિ ને સ્વતંત્રતા'ના ચાંદ વિદ્યાર્થીઓને વ્હેંચાયા. એ ચન્દ્રક એને પરતન્ત્રતાના ચન્દ્રક લાગ્યા. રામપ્રસાદે સરકારી હાઇસ્કુલ છોડી. અમદાવાદના અસહકારનું એ આશ્ચર્ય. જનક વિરલ પંકજ હતો.

એ જુવાનડાની Social Usefulness–લોકોપયોગિતા કંઇ કંઇ મ્હોટેરાને શરમાવે એવી હતી.

હિંદુ સંસારની Social Economics–સાંસારિક અર્થવ્યવસ્થાની ક્યહાંક ભૂલ છે એમ નથી લાગતું ? પેલું ઉખાણું કહે છે તેમ હિંદુ જુવાનડાઓને ગીણબત્તી બે છેડેથી સળગાવવાની–To burn the candle at both the ends સંસાર ફરજ પાડતો નથી !

રામપ્રસાદ હરણાળ જેથર એટલે જોબનનાં રમતિયાળ પૂર, એનું Driving force અમુલખ હતું. પરમાર્થનાં કામ કરતો, ને કામ કરાવતાં એને આવડતું.

હરણાંના જૂથ હોય. એને એકલો દીઠો નથી. બેચાર સંગાથીઓથી ઘેરાયલો જ આવે, કંઇ કંઇ વિચારણાઓ ચાલતી જ હોય. ગરીબોને પુસ્તક આપવાં છે; કોઇકને ફીની સહાયતા કરાવવી છે; પુસ્તકાલય, વાંચનાલય, વ્યાખ્યાનમાલા, વક્તૃત્વસ્પર્ધા, વીણાઃ જુવાનિયાઓમાં બુદ્ધિના બગીચા ઉછેરવાની, યુગના યુગધર્મની કંઇક એવી ન્હાનકડી યૌવનની યોજનાઓની ગડમથલ ચાલતી જ હોય.

એ તો હતો હંમેશનો haste-hurry માંઃ ટંઇક કરી નાંખું, છોડ વાવ્યો ત્ય્હાં ફૂલ ઉતારૂં. પણ એમાં ક્યાંક ભૂલ નથી થતી ?

East ને અરીસ્ટોવું કહેતાઃ હરી કે નહિ હોય: East આજે જાગી છેઃ ત્ય્હારે અતિ ઉતાવળે તો નથી દોડતી ને ?

ખરૂં છે કે Life is short and Art is long.

ખરૂં છે કે મહાપ્રજાઓની શરતમાં પાછળ પડી ગયા છીએ.

ખરૂં છે કે આ મોટરયુગ છે, વીજળીયુગ છે.

છતાં થંભો, વિચારો. યુવકમંડળ ! પ્રજાજન ! રઘવાયા, બ્હાવરા, અતિઉતાવળિયા તો આપણે નથી થતા ને ?

પ્રજાના પૂર્વજનાં, અનુભવિયા વડીલોનાં અનુભવબોલ એ છે કે 'ઉતાવળા સો બ્હાવરા, ધીરા સો ગંભીર'

દલપતરામને નહિ પૂછિયે-ગુજરાતવિદિત છે કે એ તો ધીરપનો મન્ત્ર પ્રજાને સંબોધી ગયા છે. નર્મદ, વીર નર્મદ, કંઇ કંઇ સંસારજંગોનો જંગી નર્મદ કહે છે કે

રથુ તો ધીરાનું, ધીરાનું;
નથી ઉતાવળા-કાયરનું:
રથુ તો ધીરાનું. ધીરાનું.

શરતના મયદાનમાં શરતના ઘોડાને આપણો સંસાર Overstrain તો નથી કરતો ને ? હિંદુ સંસાર વછેરાઓ કનેથી ઘોડાનું કામ તો નથી લેતો ને ? સંસારમાં ઠામઠામ-અનેક અર્થોમાં-આપણે બાલલગ્ન તો નથી કરતા ને ?

આપણા સંસારની કદાચ આજ બાળલગ્નની ભૂલ છે, ઉતાવળે આંબા પકવવાની ભૂલ છે. આપણી Social Economics ની ક્હાંક ભૂલ છે. આજ આપણો સારો સંસાર Re-adjustment માગે છે.

આજે કેટલાક ઘેડિયા જુવાન છે, તો ઘણા જુવાનડા ઘેડિયા જેવા છે.

વસન્તપાંખો પ્રગટે તે વીર. સાહસ ને પરાક્રમ એ બે છે યૌવનની પાંખો. ગણુત્રીના આંકડા મૂકે તે પહેલા પચ્ચીસીમાં હોય ત્હો યે બીજી પચ્ચીસીનો બુઢ્ઢાપો સેવે છે.

એ ખરૂં છે કે સંસારના રાજમાર્ગે ક્યહાંક ભૂવા પડેલા છે, ક્હાંક અંગારા પાથર્યા છે, એટલે જોઇ જોઇને ડગ ભરવાં પડે.

છતાં દૃષ્ટિએ 'રાજમાર્ગ' દીઠા પછી, માર્ગની મુશ્કેલીઓ ને પન્થમાં પડયા પહાડ નિરખી લીધા પછી, વિચારણા ને નિર્ણય પછી લડથડતો ચાલે છે કે પંખીની પાંખે ઉડે છે એ જ પુરૂષાતનનો તાળો. પછી પ્રેરણાને પગલે થનગનતો સંચરે, મૃત્યુની અધોર ખીણમાં યે હસતે મુખડે ઘોડીલા ખેલાવે એ અભિમન્યુ શા યૌવનલાડીલા. કુરક્ષેત્ર હારી, અઢાર ક્ષૌહિણીના સંહાર કરાવી, સરોવરતળિયે જલગુફામાં સન્તાઇ રહી, જીવવું વ્હાલું કરે એ આયુષ્યને આરે ઉભેલા ક્ષીણબુદ્ધિ દુર્યોધન.

આજે તો વિચારવું એ પાપ નથી, ધર્મ છે. વિચાર્યા-વિચાર્યા પછી નિશ્ચય-સંકલ્પ ન કરે એ આતમબળનાં અધુરિયાં. નિશ્ચય કીધા પછી હિંદુ શાસ્ત્રો તો કહે છે કે 'પર્વત શા અડગ ને અડોલ થાવ; કૂટસ્થ હો!'

યુવકવૃન્દ હો! આજનો યુવકસંઘ એ આવતી કાલનો સંસારસંઘ. અભાગ્યવાદે આજ આજનો ઉમંગી સેનાની ખોયો છે, આવતી કાલના સંસારસંઘનો સેનાપતિ નહિ તો સામન્ત ખોયો છે.

એની ભૂલો યે જાણું છું; એ નહિ ગણાવું આજ. સ્વાદેન્દ્રિયને સંયમમાં રાખી હોત તો કદાચ આજે એ અહીં આપણી સંગાથે હોત.

એ સાચ જેવો નીડર હતો. સુભટ જેવો વીર હતો. યુગના યુગધર્મ એ શીખ્યો હતો; શીખ્યો હતો એટલું જ નહિ, પાળતો હતો.

એનું પુરુષાતન વજ્ર જેવું કઠોર થતું, ફૂલ જેવું કુમળું યે હતું. એ માત્ર પ્રસંશાનું મીઠડું મધ ન હતો. કડવાં સત્ય કહી કહી જ ન શકે એની નીડરતા Thecretical છે, વન્ધ્યા સમી છે. કડવાં સત્ય એ કહી યે શકતો, સાંભળી યે શકતો.

કરમાવું એનાં ભાગ્યમાં હશે, કુલજનોને રોતાં રઝળાવવાં એનું નિર્માણ હશે, બાળપત્નિને વૈધવ્યભાર વહવાનો હશે, મિત્રમંડળીને એના ગુણ સંભારી સંભારી સ્મૃતિપડના કાકડા ઉખેળી ઉખેળી મંદીની મધમાંખોના ચટકા ખમવાના હશે; નિર્માણ ને ભાગ્યની વાતે વળગિયે એટલે પુરુષાર્થ ને પરાક્રમની દલીલોનો છેડો આવે. સજ્જનો! 'પુરુષાર્થપર તે પ્રારબ્ધ.'

આપણા સંસારને સંભળાવો કે 'ત્હારી Social Economicsમાં ક્યહાંક ભૂલ છે.'

ત્હમે સાંભળી લ્યો કે એને ઓળખાવવાને આ છબિ નીચે એટલું જ લખજો કે 'યુગના યુગધર્મ જીવતા મથતો જુવાનડો.'

૧૯૦૯માં ઇન્દુકુમારનો પહેલો અંક છપાયો ત્હારે એમાં આવુંક લખ્યું હતું કે

> ભારતનાં ભાગ્ય હજી
> આઠે કંકુમે આળેખાયેલાં છે.
> પ્રજાનાં પ્રાયશ્ચિત પૂરાં થયાં નથી.

આટઆટલાં વર્ષના અનુભવ પછી આજે યે એ જ આવાં કુકુંમ

ઝંખાય છે. ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, કપટ, જુઠ્ઠાણું, સ્વતન્ત્રતાને નામે નીતિની, ધર્મની, સત્યની, સાચી સનાતન સર્વદેશીય પાળો તોડવી; એ છે આજનાં આપણાં ભાગ્યનિર્માણ.

પ્રભાત પડ્યું છે, હજી દિવસ ઉગ્યો નથી.

તેથી મૂર્છાપડી આપણી મહાપ્રજા સળકે છે, પણ ઉઠતી નથી. એનાં અંગંઅંગમાં કુસંપ છે, એકતાનતા નથી; સ્થૂલની શિથિલતા છે, આત્માનાં જોમ હજી નથી.

વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે ઉભતાં અડગ આશાવાદીના યે પાય ક્ષણેક થંભી જાય છે. આજ આપણે દેશે પત્થર ફોડીને તરુવરને ઉગવાનાં છે.

પર્વતની શિલાઓ આજ ફરતી પડી છે. એ સંસારશિલાઓને દળીને એનાં ખાતર પૂરી સંસારને ફૂલફૂપ કરવાનો છે.

ભારતીય મહાપ્રજા સંસારને ફૂલફૂપ કરશે.

ગરબાનાં શતછિદ્રોમાંથી અજવાળાં ઝરી જાય, છતાં મહાયત્ને અખંડ દીવડો ન હોલવાય. પ્રજાનો આત્મપ્રદીપ એવો અખંડપ્રભાળો છે.

એમ આશાવાદીઓનો આશાવાદ પાયાસનો નથી.

ખરૂં છે કે એ ઉત્સાહ જોઇશે, એ પ્રેરણા જોઇશે, એ પરાક્રમ જોઇશે, જે પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓએ દાખવ્યાં છે. ભારતની મહાપ્રજાનો પુનરવતાર કરવાને જગતની મહાપ્રજાઓએ ખેલેલાં વીરત્વ ને પરાક્રમ ખેલવાં પડશે. યુગના યુગધર્મ જીવવા જોઇશે.

જલપ્રકોપ એટલે ગુર્જર દેશે જાણે આજ આભ ફાટ્યો છે. પણ જોજો, ગુર્જર વીરો ફાટ્યા આભને યે થીગડાં દેશે.

શ્રી હરિ આજ આપણી કસોટી કરી રહ્યા છે. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૯–પાંચપાંચ વર્ષ દાવાનળ ઝીલી યૂરોપ પી ગયો. દિન ઉગે ને કરોડોના ધૂમાડા કીધા. પ્રભુ પૂછે છે કે ગુજરાત એક પંચકે એવો એમનો ઘા ઝીલી શકે કે નહિ? ગુર્જર સેનાનીઓ સ્પાર્ટાના છે કે રોમના વિલાસયુગના છે?

એમે પ્રશ્ન નાંખ્યો છે, ગુર્જરરાષ્ટ્રે ઉત્તર વાળ્યો છે.

ગુર્જરપ્રજા પરીક્ષામંડપમાં જાણે બેઠી છે. એમનો ઘા ગુજરાતે હિંમતની ઢાલે ઝીલ્યો છે. મુંબઇ ગુજરાતમાંનાં સહુ ફંડોનો સરવાળો કરોઃ વીસ દીવસમાં વીસ લાખ રૂપીઆ સંકટનિવારણાર્થે આપ્યો છે.

મુંબઇમાં, ભરૂચમાં, વડોદરામાં, ચરોતરમાં, અમદાવાદમાં, ભાલમાં, નળકાંઠામાં, ઝાલાવાડમાં,—સરકારી દરબારી પ્રજાગણમાં ગુર્જર સંતાનો ધૂમી રહ્યાં છે. જલકોપના પંચકમાં જીવને જલપૂરમાં નાંખી સેવા કીધી છે, એમની સેવા છે સાચા વીરની સેવા. એમનાં ધર્મકર્મ ઉચ્ચારે છે કે યુગના યુગધર્મના બોલ એમણે સાંભળ્યા ને ઝીલ્યા છે. Unawakened, unprepared—ચકિત આશ્ચર્યભાવેરા, છપ્પનિયામાં હતા ત્હેવા સૌ આજ નથી. આ પચ્ચીશીમાં રાજપ્રજાએ એ પાઠ ઝીલ્યા છે. પ્રજા એટલી ઘડાઇ છે, ઘેમના ઘા ઝીલવા એટલી સામગ્રીસજ્જ છે.

ને એ જ પચ્ચીશીમાં એ જન્મ્યો, ઉછર્યો ને આથમ્યો. એ યે ગુર્જર મહાપ્રજાનો ખોળેધીધો સપૂત હતો.

રામપ્રસાદ હરપાળ જેઠર યુગના યુગધર્મ જીવવા મથતો માટે આજ એને સંભારિયે છિયે, વન્દિયે છિયે, અંજલિ અર્પિયે છિયે. પુરષ એજ યત્ન છે.

ગુર્જરરાષ્ટ્ર—ભારતરાષ્ટ્ર આજ એવા જુવાનડા ઘડે છે જે યુગના યુગધર્મ જીવી જાણે. નવું ભારત—નવું ગુજરાત, જોગનજીવકાનું ચારિત્ર્યવાળું ગુજરાત આજ ઘડાય છે.

ગુજરાતે નવવસન્ત બેઠી છે

એ કળી હતો, પુષ્પ ન હતો; એ ઉગતો હતો, આપીડ ન હતો; એ ઘડાતો હતો, અનુભવપક્વ ન હતો.

પણ જુવાનીમાં એણે જોમ દાખવ્યાં, એટલા આપીડ યોદ્ધાઓ દાખવે છે. પચ્ચીશીમાં પગલાં એ પાડી ગયો એવાં પચ્ચાસે યે યોદ્ધાઓ પાડે છે.

યોદ્ધાઓમાંનો એ એક હતો, માટે આજ એને સંભારિયે છિયે; માટે આજ એની ગુણપૂજા માંડી છે.

એ એક શબ્દ થઇ ગયો. ઉચ્ચારેલા શબ્દને યે વાયુમૂર્તિ છે. એ તો એક સ્મરણશબ્દ થઇ ગયો. આ છબી એના સ્મરણચિહ્નરૂપે સ્થાપો છો: જીવતી જાગતી ત્હયાં સુધી સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ એ જ એનું સાચું સ્મરણચિહ્ન છે.

અમદાવાદના યુવકવૃન્દ! એની સ્મૃતિઓ ત્હારાં સત્કર્મની ઉત્તેજના ને પ્રેરણા હો! મ્હારી નિશ્ચળ શ્રદ્ધા છે કે મગનભાઇની હવેલીના બેયાના એ સપૂતને રાયપુર ચકલાના જુવાનડા જલદી વિસારશે નહિ. મ્હોટા હવેલીવાળા પણાં કરતાં તે મ્હોટો હતો.

રીતી કહે છે કે ફૂલ કરમાય, પણ સુવાસ પાછળ તરવરે; ગીત લય પામે, પણ સુરાવટ પાછળ સાંભર્યા કરે. એના જીવનની સુવાસના ને એના આત્માની સુરાવટ આપણને એમ દીર્ઘ કાળ સાંભર્યો કરશે.

ઉપનિષદનો મન્ત્ર ઉચ્ચરે છે કે પુરુષ તે જ યજ્ઞ છે; ને હવિ થઈને સૌએ મંડી હોમાવાનું છે. પ્રથમ ચોવીશી પ્રાતઃકાલ છે, ને એ પ્રાતઃકાલે આત્મા ગાયત્રી ઉચ્ચરે છે.

વન્દન હો આત્માનાં ગાયત્રીરૂપ એ યૌવનને: સહસ્રધા વન્દન હો!

સ્વપ્નું હતો, ને એ એક સ્વપ્નું થઇ ગયો.

આજના આપણા એક જુવાન કવિ આંખમાં સ્વપ્નાં આંજે છે; ને પ્રભુને પૂછે છે કે

સ્વપ્ન લેશો રે? સુન્દર સ્વપ્ન લેશો રે?
મીઠાં મધુરાં ફૂલગુલાબી સ્વપ્ન લેશો રે?
કોઇ સ્વપ્ન લેશો રે?

× × × ×

વસન્તના ખોળા મંહીથી સરી પડ્યાં એ સ્વપ્ન!
હૃદયની મૃદુ ફૂલદરીઓ મંહી ઝીલ્યાં એ સ્વપ્ન:
કોઇ સ્વપ્ન લેશો રે?
આવો, ઉધારો પોપચાં, હું આંજું મંહી સ્વપ્ન:
જીવન પણ બની જશે મીઠું મનોહર સ્વપ્ન:
કહો, શું મૂલ દેશો રે?
સ્વપ્ન લેશો રે? સુન્દર સ્વપ્ન લેશો રે?
મીઠાં મધુરાં ફૂલગુલાબી સ્વપ્ન લેશો રે?
કોઇ સ્વપ્ન લેશો રે?

ખરેજ! યૌવન એ જીંદગીની સ્વપ્નવાડિકા છે.

